

«І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті» КЕ АҚ

ӘОЖ 349.6:502.14

Қолжазба құқығында

АХМЕТ ҒАЛЫМЖАН БАУРЖАНҰЛЫ

«Қазақстан Республикасында климатты қорғауды құқықтық қамтамасыз ету
мәселелері»

8D04201 - Құқықтану

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші:
Философия докторы (PhD),
қауымдастырылған профессор (доцент)
Бекежанов Даурен Нуржанович

Шетелдік ғылыми кеңесші:
Заң ғылымдарының докторы профессор,
Лунева Елена Викторовна

Қазақстан Республикасы
Талдықорған, 2026

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР.....	3
АНЫҚТАМАЛАР.....	4
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚARTУЛАР.....	5
КІРІСПЕ.....	6
1 КЛИМАТТЫ ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ-ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	17
1.1 Климаттың экологиялық құқықтық мәні мен мазмұны.....	17
1.2 Қазақстан Республикасында климатты қорғаудың құқықтық қағидаларының мәні.....	31
1.3 Қазақстан Республикасы климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен дамуы.....	42
1.4 Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялаудың құқықтық тетіктері мен мәселелері.....	56
2 КЛИМАТТЫ ҚОРҒАУДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК -ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ.....	69
2.1 Климатты қорғауды мемлекеттік реттеудің түсінігі мен бағытары.....	69
2.2 Қазақстан Республикасы климатты қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың жүйесі мен қызметі.....	80
2.3 Климатты қорғаудың құқықтық модельдерінің мәселелері.....	93
2.4 Қазақстан Республикасының климаттық міндеттемелерін орындауда көміртегі нарығын құқықтық реттеу мәселелері.....	114
3 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖАҒДАЙЫНДА КЛИМАТТЫ ҚОРҒАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МЕН ШЕТ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ЗАҢНАМАСЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ.....	121
3.1 Климатты қорғау саласындағы шет мемлекеттердің заңнамалары мен тәжірибелеріне салыстырмалы талдау.....	121
3.2 Климаттық қорғаудағы цифрлық трансформация және жасанды интеллект технологияларының рөлі мен тиімділігі.....	133
ҚОРЫТЫНДЫ.....	146
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	154

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

«Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясына Киото хаттамасын ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 26 наурыздағы N 144-IV Заңы;

«Париж келісімін ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 4 қарашадағы № 20-VI Заңы;

«Климаттың өзгеруіне жаһандық ден қоюға Қазақстан Республикасының жаңартылған ұлттық үлесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 19 сәуірдегі № 313 қаулысы;

«Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау және электр энергетикасы мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» : Қазақстан Республикасының Заңы;

«Қазақстан Республикасының көміртегі бейтараптығына қол жеткізуінің 2060 жылға дейінгі стратегиясын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2023 жылғы 2 ақпандағы № 121 Жарлығы;

«Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі тұжырымдама туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 30 мамырдағы № 577 Жарлығы;

«2023 жылға арналған қоршаған ортаның жай-күйі және Қазақстан Республикасының табиғи ресурстарын пайдалану туралы» Ұлттық баяндама;

Қазақстан Республикасының Цифрлық кодексі. 2026 жылғы 9 қаңтардағы № 255-VIII ҚРЗ.

АНЫҚТАМАЛАР

Бейімделу - табиғи процестердің нәтижесінде орын алған климаттық өзгерістерді қоғамның бейімделуін қамтамасыз етуге бағытталған іс шаралар жүйесі;

Климатты қорғау - климат жүйесіне негативті антропогендік ықпалды азайту, шектеу, алдын алуға, парниктік газдардың көлемін азайтуға, климаттық өзгерістердің салдарына бейімделу мен оларды жұмсартуға бағытталған мемлекеттің экологиялық қауіпсіздігін және орнықты дамуды көздейтін ұлттық заңнама мен халықаралық актілерде бекітілген қағидалар, нормалар, институттар мен ережелер жүйесінен тұратын құқық қолдану қызметі;

Климатты қорғаудың экономикалық моделі – бұл қоршаған ортаны қорғау мен экономикалық өсімді теңестіруге бағытталған саясат, нарықтық механизмдер және қаржылық құралдар жиынтығы;

Климатты қорғаудың стратегиялық жоспарлау моделі - бұл ұзақ мерзімді, жүйелі және нәтижеге бағытталған басқару үдерісі;

Көміртегі офсеті - Қазақстан Республикасында экономиканың кез келген секторында парниктік газдардың шығарылуын қысқартуға және парниктік газдардың сіңірілуін ұлғайтуға бағытталған қызметті немесе қызмет түрлерін жүзеге асыру нәтижесінде қол жеткізілген парниктік газдардың шығарылуын қысқарту және (немесе) парниктік газдардың сіңірілуін ұлғайту;

Қоршаған ортаны қорғаудың ұйымдық-құқықтық механизмі - қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге байланысты туындайтын қоғамдық экологиялық қатынастар саласында мемлекеттік атқарушы органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметін ұйымдастыру және үйлестіру механизмі;

Халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялау - қоршаған ортаны қорғау мен климаттық жүктемені бәсеңдету, парниктік газдар шығындыларын азайту, бейтарапты көміртек экономикасы мен орнықты дамуды мақсат тұтатын халықаралық құқық нормаларын және қағидаларын, нормативтік құқықтық актілер қабылдау, стратегиялық бағдарламалар бекіту, ұлттық жүйеге енгізудің өзге де тетіктерін жасақтау арқылы жүзеге асырылатын құқықтық және институционалдық қызмет;

Цифрлық экожүйе - компанияның өзіндік және серіктес қызметтері ұсынылатын үздіксіз сандық орта.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

АҚШ – Америка Құрама Штаттары

АХҚО - Астана халықаралық қаржы орталығы

ӘҚБтК - Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі

БАҚ – Бұқаралық ақпарат құралдары

БҰҰ – Біріккен Ұлттар Ұйымы

БҰҰДБ – Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму Бағдарламасы

ГФР - Германия Федеративтік Республикасы

ЕО - Еуропалық Одақ

ЕАЭО – Еуразиялық Экономикалық Одақ

ЖИ - Жасанды интеллект

ЖЭК - Жаңартылатын энергия көздері

ҚР – Қазақстан Республикасы

ҚХР - Қытай Халық Республикасы

ҚОӘБ - Қоршаған ортаға әсерді бағалау

ҰАҰ - Ұлттық деңгейде айқындалатын үлестер

ҰБЖ - Ұлттық бейімделу жоспары

ҰДРК - Қытайдың Ұлттық даму және реформалар жөніндегі комиссиясы

ПГ - Парниктік газдар

РҒА – Ресей Ғылым Академиясы

ТДМ – Тұрақты даму мақсаттары

ТМД – Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы

ШЫҰ - Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы

DG CLIMA (The Directorate-General for Climate Action) - Еуропалық Комиссияның Климат бойынша Бас Дирекциясы

DCSEEW (Department of Climate Change, Energy, the Environment and Water) - Австралиядағы климаттың өзгеруі, энергетика, қоршаған орта және су ресурстары департаменті

INDC (Intended Nationally Determined Contributions) – Парниктік газдар шығарындыларын азайту бойынша жоспарланған ұлттық анықталған үлестері

NCQG (New Collective Quantified Goal) - Климатты қаржыландырудың жаңа Ұжымдық сандық мақсаты

UNEP – (United Nations Environment Programme) - БҰҰ Қоршаған орта бағдарламасы

UNFCCC (United Nations Framework Convention on Climate Change) - Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі жөніндегі негіздемелік конвенциясы

UBA (Umweltbundesamt) - Германияның Қоршаған ортаны қорғау Агенттігі

WWAP – (World Water Assessment Programme) - Дүниежүзілік суды бағалау бағдарламасы

КІРІСПЕ

Зерттеудің жалпы сипаттамасы.

Диссертациялық зерттеу Қазақстан Республикасында климатты қорғаудың теориялық құқықтық мәселелерін, мемлекеттік құқықтық тетіктері мен цифрлық трансформациясы жағдайында климатты қорғауды құқықтық реттеу, климатты қорғау бойынша шет мемлекеттерінің заңнамасы мен тәжірибесіне салыстырмалы талдау жасауға бағытталған жұмыс болып табылады.

Зерттеуде климаттың экологиялық құқықтық мәні мен мазмұны және құқықтық қағидалары, Қазақстан Республикасындағы климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен дамуы, ұлттық заңнамаға халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялаудың тетіктері мен мәселелері қарастырылған. Климатты қорғаудың мемлекеттік құқықтық тетіктері, Қазақстан Республикасында климатты қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың жүйесі мен қызметі, климатты қорғаудың құқықтық модельдері мен климаттық міндеттемелерді орындауда көміртегі нарығының мәселелері зерттелген. Сонымен қатар Қазақстан Республикасы цифрлық трансформациясы жағдайында климатты қорғауды құқықтық реттеу мен шет мемлекеттерінің заңнамасы мен тәжірибесіне салыстырмалы талдау жасалынып, Қазақстан Республикасының климаттық заңнамасын жетілдіру бойынша қорытындылар мен ұсыныстар келтірілді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі.

Заманауи жағдайда климаттық өзгерістер адамзат алдында тұрған аса маңызды және күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Ғаламдық жылынулардың орын алуы, табиғи экожүйелердің тозуы, атмосфералық ауаның ластануы, мұздықтардың еруі мен табиғи апаттар, су ресурстарының азаюы, мемлекет арасындағы қақтығыстар орнықты даму жағдайында адамның өмір сүру сапасына елеулі зардабын тигізіп отырғаны мәлім.

Адамзаттың қоршаған ортаға антропогендік ықпалының күн сайын артып отыруы мен экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге деген қажеттілік климатты қорғауды құқықтық реттеудің тиімді тетіктерін ұсынудың ерекше маңыздылығын көрсетеді.

Қазақстан Республикасында климатты қорғау мәселесі ерекше маңызды. Еліміздің географиялық орналасуы мен климаттық ерекшеліктері, экономикалық әлеуеттің табиғи ресурстарға тәуелділігі, экожүйенің климаттық өзгерістерге байланысы мемлекетте климатты қорғаудың тиімді саясатын қолдану қажеттігін негіздейді. Осы ретте климатты қорғаудың нормативтік құқықтық тетіктерінің болуы мен оларды жетілдіру басты назарда болу керек. Климатты қорғауды құқықтық қамтамасыз ету ең алдымен Қазақстан Республикасының халықаралық климаттық міндеттемелерін орындау мен халықтың өмір сүру сапасының жақсартуын қамтамасыз ету үшін қажет. Осы уақытқа дейін климаттық мәселелер халықаралық құқық деңгейі мен стратегиялық құжаттар қабылдау аясында

талқыланып келген. Бакуде өткен әлемдік климаттық саммитте мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев өз сөзінің басында Қазақстанның жаһандық климаттық күн тәртібіне бейімділігін растап, климаттың өзгеруіне қарсы күресте халықаралық ынтымақтастықтың маңыздылығын атап өтті. Ол форум қатысушыларына еліміздің 2060 жылға қарай көміртегі бейтараптығына қол жеткізудегі өршіл мақсаты туралы еске салды. Мемлекет басшысы алға қойылған міндеттерге қол жеткізу үшін болжамды қаржыландыру мен заманауи технологияларға қол жеткізу өте маңызды екенін атап өтті. Ол климатты қаржыландырудың жаңа Ұжымдық сандық мақсаты (NCQG) аясында Климаттың өзгеруіне ең осал аймақтарға, соның ішінде теңізге шыға алмайтын дамушы елдерге ерекше назар аудару керек деп мәлімдеді [1].

ҚР Конституциясының преамбуласында Қазақстан халқы табиғатты аялау керектігін мойындайтынын атап өтіліп, ал 37- бабына сәйкес, адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаны қорғауды мемлекет мақсат етеді деп бекітілген. Конституцияда мұндай норманы негізгі норма ретінде қарастыру ең алдымен орнықты дамуға көшуді қамтамасыз ету мен халықтың қолайлы және сапалы өмір сүруіне негіз жасауға бағытталған фундаменталды шешім болды [2].

2009 жылы 26 наурызда БҰҰ-ның климат өзгерістері жөніндегі негіздемелік Конвенциясына Киото хаттамасын ратификациялау туралы нормативтік құқықтық актісі қабылданды. Бұл заң актісінің қабылдануы Қазақстан Республикасының климаттық проблемаларды тез арада шешудің маңыздылығын түсіне отырып жасалынған шешім болды. Аталған хаттаманың ратификациялануы парниктік газдар шығындыларын есепке алу, оларға бақылау жасау, жалпы климаттық институционалдық құрылымның қалыптасуына елеулі ықпал етті. Осылайша, заң актісі көміртектік бейтараптылықты сақтау мен Париж келісіміне қосылудың алғашқы құқықтық тетігі ретінде қызметін атқарды. [3].

Қазақстан Республикасында климатты қорғауды құқықтық реттеудің өзектілігін айқындайтын тағы бір дерек, ол Қазақстан Республикасы Париж келісімін 2016 жылы 4 қарашада ратификациялап, 2016 жылы 6 желтоқсанында аталған құжат заңи күшіне енуі. Париж келісімін ратификациялау ұлттық климаттық заңнаманың дамуына елеулі түрткі болды [4]. Негізгі идея Қазақстан Республикасы Климаттың өзгеруі жөніндегі БҰҰ Қауіпсіздік жүйесімен жүргізілетін келіссөздер процесін қабылдап, – жаһандық температураның 2°C-тан аспауын қамтамасыз етуге қол жеткізу. Келісім бойынша Қазақстан Республикасы жоспарланған ұлттық анықталған үлестерді (INDC) хабарлағысы келеді және 1990 жылмен салыстырғанда 2030 жылға қарай парниктік газдар шығарындыларын экономика бойынша 15–25 %-ға азайту мақсатын көздейді.

Ал Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Даму жоспарында климатты қорғау мәселелері орнықты экономикалық өсімді қамтамасыз ету,

экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен мемлекеттің климаттық міндеттемелерін орындау мәселелері тікелей бекітілді [5].

Париж конвенциясына қосылу мен міндеттемелерді алу 2017 жылы Астана қаласында өткен «Экспо - 2017» көрмесі аясында одан әрі идеологиялық тұрғыдан бекітілді. «Болашақтың энергиясы» идеясымен өткен көрмеде жаңартылатын экоэнергия көздерін пайдалану, парниктік газдар шығындыларының көлемін азайту, энергияда дамыған технологияларды пайдалану үрдісін қолдау Париж конвенциясының идеяларымен сәйкес келді [6].

Климатты қорғауды құқықтық реттеу тақырыбы кешенді және халықаралық сипатқа ие тақырып болып табылғандықтан жан-жақты қарастырылуы тиіс. Климатты қорғауға бағытталған негізгі халықаралық акт ол Париж келісімі болып табылады [7]. Қазақстан Республикасының халықаралық климаттық саясатта аса белсенді болып маңызды міндеттемелерді алғанымен, климатты қорғаудың ұйымдастырушылық құқықтық тетіктерін жетілдіру қажеттіліктері туындап отыр. Атап айтқанда, ең алдымен климатты құқықтық категория ретінде қарастырып оның әрі қарай жетілдірудің бастапқы тетіктерін ұсыну, климатты қорғаудың институционалдық құрылымдарын дамыту, шет мемлекеттерінің тәжірибесін зерттеу негізінде ұлттық климаттық заңнаманы жетілдіру тетіктерін жасақтау қажеттілігі бар. Сол себептен де, климатты қорғаудың құқықтық теориялық және тәжірибелік мәселелерін шет мемлекеттерінің тәжірибесіне негізделе отырып жан жақты және кешенді зерттеу өзекті тақырыптар санатына жатқызылады.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Климатты қорғауды құқықтық реттеу мәселесі кең тұрғыдан зерттелмеген тақырыптар санатына жатады. Дегенмен де, зерттеу тақырыбымыз отандық және шетелдік ғалымдар еңбектерінде жанама түрде қарастырылған. Ол еңбектер зерттеу жұмысымызды жүзеге асыру барысында шешімі табылмаған ғылыми мәселелер шеңберін анықтауға септігін тигізді.

Ресейлік ғалым Д.И. Гарафованың «Сохранение климата Земли: международно-правовое регулирование и особенности имплементации в национальном законодательстве отдельных государств» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясында климатты қорғаудың халықаралық құқықтық жүйесіне зерттеу жасалынған. Автор климаттық ұйымдардың қызметіне талдау жасайды, климаттық өзгерістерге күреске бағытталған негізгі халықаралық құқықтық актілерге зерттеу жүргізеді. Зерттеуде климаттық міндеттемелерді орындаудың басты алғы шарты оны ұлттық заңнамаға имплементациялау деңгейіне байланысты екені дәлелденеді. Ол үшін мемлекеттік саясат, арнайы мемлекеттік орган мен тиімді құқықтық құралдар керектігін жазады [8].

Р.В. Никоновтің «Правовое регулирование предупреждения изменения климата в России и зарубежных странах» тақырыбындағы диссертациясы климаттық өзгерістердің алдын алу мен алдыңғы қатарлы мемлекеттердің

тәжірибесіне талдау жасауға бағытталған. Жұмыстың негізгі идеялары ретінде климатты реттеудің халықаралық жүйесін енгізу, әр мемлекеттің өзіндік ұлттық моделі болатынын негіздеу, институционалдық және құқықтық құралдар негізгі әдістердің бірі болатыны дәлелденді [9].

В.А. Семенехинаның диссертациясы климатты қорғау саласындағы халықаралық және ұлттық құқықтық реттеудің негізгі жетістіктерін талдауға бағытталған. Қарастыратын сұрақтар қатарына озон қабаты мен климатты қорғау мәселелері жөніндегі халықаралық келісімдер негізінде әзірленген халықаралық-құқықтық қағидаттар жүйесі, халықаралық немесе ұлттық заңнамада көзделетін және субъектілердің қалаулы іс әрекетін ынталандыру үшін қолданылуы мүмкін құқықтық ықпал ету әдістері мен тетіктерінің кешені, сондай-ақ жекелеген елдердің мысалында қолда бар тәжірибені ескере отырып, олардың тиімділігіне зерттеу жасалынады [10].

Д. Дженнидің *The Use of Human Rights Law in Climate Change Litigation An Inquiry into the Human Rights Obligations of States in the Context of Climate Change; and the Use of Human Rights Law in Urgenda and Other Climate Case* тақырыбындағы еңбегінде климаттық өзгерістерге қатысты мемлекеттің халықаралық міндеттемелерінің орындалмауы салдарынан адамның құқықтары мен бостандықтарына келтірілген зардаптарды өтеуді соттық тәжірибесінде зерттелінеді [11].

Ж.Б. Умбетбаеваның диссертациялық жұмысында атмосфералық ауаны қорғауды құқықтық қамтамасыз етудің халықаралық құқықтық реттелуі мен оның ұлттық заңнамада бекітілуі зерттелді [12].

Ұсынылып отырған жұмыстың аталған жұмыстан негізгі ерекшелігі климаттық құқықтық қорғауды қамтамасыз ету барысында туындайтын қатынастарды тікелей зерттеу объектісі ретінде қарастырылуында. Ал Ж.Б. Умбетбаеваның зерттеулері атмосфералық ауаны құқықтық қорғауды зерттеуге бағытталған. Дегенмен де, климатты қорғауды халықаралық тетіктерін бір бөлім ретінде қарастырған.

Қазақстандық ғалым А.Т. Утеповтың «Развитие экосистемного подхода при принятии управленческих решений в Республике Казахстан» атты еңбегі Табиғи ресурстарды басқару және қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік институттардың қызметін зерттеу жүйелік мәселелерді, олардың ішінде жоғары қол жетімділіктің ауылшаруашылық өндірісінің, табиғи-климаттық тәуекелдермен қатар экологиялық тәуекелдерді зерттеуге бағытталды [13].

Р. Ережепқызының «Правовое регулирование доступа общественности к информации в сфере охраны окружающей среды и использования природных ресурсов (сравнительный анализ международного и национального законодательства)» тақырыбындағы диссертациялық зерттеуі осы зерттеуге жанама қатысы бар. Себебі, климаттық жағдай жөніндегі ақпараттар қоршаған ортаны қорғау ақпараттарының бір бөлігі болып табылады [14].

Қазақстан Республикасы климаттық қорғау саласындағы заңнаманың қалыптасуы мен дамуын зерттеуде А.Ж. Нурутдинованың «Проблемы формирования и развития экологического законодательства Республики Казахстан» тақырыбындағы диссертациясына сілтемелер жасалынды. Бұл еңбек экологиялық заңнаманың қалыптасуы мен дамуына талдау жасауға бағытталған [15].

Сонымен ұсынылып отырған диссертациялық зерттеудің жоғарыда аталған еңбектерден басты ерекшелігі Қазақстан Республикасы жағдайында климатты қорғаудың теориялық құқықтық және тәжірибелік тетіктері мен халықаралық тәжірибесіне зерттеулер жасау негізінде ұсыныстар мен құқықтық тетікті жетілдіру жолдарын ұсынудан тұрады.

Зерттеу объектісі. Зерттеу объектісі болып климаттық өзгерістер салдарынан келтірілген зардаптын көлемін азайтуға, климаттық өзгерістерге бейімделуге, халықаралық климаттық міндеттемелерді орындау мен мемлекетті климаттық стратегияларды жүзеге асыру барысында туындайтын қоғамдық қатынастар.

Зерттеу пәні. Ұлттық және халықаралық заңнамада бекітілген, климаттық өзгерістердің алдын алу мен бейімделуді, климаттық стратегиялар мен міндеттемелерді, климатты қорғау бойынша халықаралық және отандық субъектілерінің мінез құлқын реттеуге бағытталған нормалар, тетіктер мен қағидалар жүйесі.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты болып климатты қорғаудың теориялық құқықтық және тәжірибелік мәселелеріне кешенді талдау жүргізу мен ұлттық заңнаманы жетілдіруде ұсыныстар жасау болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады:

- климаттың экологиялық құқықтық мәні мен мазмұнына зерттеу жүргізу;
- Қазақстан Республикасында климатты қорғаудың құқықтық қағидаларының мәнін анықтау;
- Қазақстан Республикасы климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен дамуын талдау;
- Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялаудың құқықтық тетіктері мен мәселелерін зерттеу;
- климатты қорғауды мемлекеттік реттеудің түсінігі мен бағытарын анықтау;
- Қазақстан Республикасы климатты қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың жүйесі мен қызметін қарастыру;
- климатты қорғаудың құқықтық модельдерінің мәселелеріне талдау жүргізу;
- Қазақстан Республикасының климаттық міндеттемелерін орындауда көміртегі нарығын құқықтық реттеу мәселелерін зерделеу;

- климатты қорғау саласындағы шет мемлекеттердің заңнамалары мен тәжірибелеріне салыстырмалы талдау жүргізу;

- климаттық қорғаудағы цифрлық трансформация және жасанды интеллект технологияларының рөлі мен тиімділігін анықтау.

Диссертациялық зерттеудің әдістемелік негіздері. Диссертациялық зерттеудің әдістемелік негізі климатты қорғауды құқықтық қамтамасыз етуде қолданылған ғылыми әдістер мен қағидалардың жүйесі құрайды. Әдістердің кешенді жүйесін қолдану зерттеу тақырыбының мазмұнын ашуға, климаттық саясатты құқықтық реттеу ерекшеліктерін, заңнаманың негізгі бағыттары мен кемшіліктерін анықтауға септігін тигізді. Диссертациялық зерттеудің бірінші бөлімінде, яғни климаттың экологиялық құқықтық мәні мен мазмұнына зерттеу жүргізу мен Қазақстан Республикасында климатты қорғаудың құқықтық қағидаларының мәнін анықтауда қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін жалпы ғылыми және арнайы танымдық әдістер, формальды-зани, және логикалық әдістер кеңінен қолданылды. Ол әдістерді қолданудың басты мақсаты зерттеу объектісіне қатысты жаңа мәселелерді анықтау, климатты экологиялық құқықтық категория ретінде анықтау мен оның теориялық мәселелерін жетілдіру бойынша қорытындылар келтіру болды. Қазақстан Республикасы климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен дамуын талдау және Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялаудың құқықтық тетіктері мен мәселелерін зерттеу барысында тарихи құқықтық әдістер, салыстырмалы құқықтық әдістер, логикалық соның ішінде, жекеден жалпыға өту, индукция, дедукция және аналогия әдістерін қолдану арқылы Қазақстан Республикасы климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен даму кезеңдерін анықтауға және соған қатысты теориялық тұжырымдар келтіруге және Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялау теориясы мен тәжірибелік мәселелеріне қатысты қорытындылар жасауға ықпал етті. Климатты қорғауды мемлекеттік құқықтық реттеу бөлімінде формальді логикалық, модельдеу, танымдық, салыстырмалы-құқықтық, құқықтық нормаларды талдау әдістеріне басымдық беру арқылы климатты қорғауды мемлекеттік құқықтық тетіктерінің осы уақытқа дейін ғылымда орын алмаған жаңаша тұжырымдар мен идеяларды жасауға және климаттық құқық теорияын жетілдіруге қатысты ұсыныстар әзірленді. Ал Қазақстан Республикасы цифрлық трансформациясы жағдайында климатты қорғауды құқықтық реттеу мен шет мемлекеттерінің заңнамасы мен тәжірибесіне салыстырмалы талдау бөлімін жазу барысында диалектикалық әдіс, жүйелеу, салытырмалы құқықтық әдістер, формальды зани әдістер, тарихи -құқықтық, және талдау әдістері кеңінен қолданысқа ие болды.

Диссертациялық зерттеудің теориялық негізі. Диссертациялық зерттеудің теориялық негізін жалпы құқық теориясы, конституциялық құқық, халықаралық құқық, халықаралық экологиялық құқық, экологиялық құқық, су құқығы, бойынша ғалымдардың еңбектерінің тізімдемесінен тұрады.

Климатты қорғауды құқықтық қамтамасыз ету мәселелері жанама немесе тікелей түрде Д.Л. Байдельдинов, Л.К. Еркинбаева, А.А. Мукашева, С.Ж. Бекишева, С.Ж. Сулейменова, С.Т. Культелеев, Г.Т. Айгаринова, Б.Ж. Абдраимов, К.А. Шайбеков, Р. Ережепқызы, Д. Нұрмұханқызы, Д.Н. Бекежанов, Г.Б. Телеуев, А.Т. Өзенбаева, Ж.Б. Умбетбаева, А.А. Нукушева, Т.С. Смағұлова, Д.Қ. Рүстембекова, А. Әбдіжамин, Д. Рүстембекова, А.Т. Омарова, Б.К. Джазыкбаева, Е.Д. Орынбасарова, О. Алланазарова, А. Нурыева, Д. Атабердиев, А.С. Кошкинбаева, Л.Ч. Сыдыкова, Р.А. Таубаева, А.Р. Рыскулова, М.З. Сарсенбаева, Т.Б. Жумагуловтың еңбектерінде қарастырылған.

Келесі шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасалынды: Д.И. Гарафова, Р.В. Никонов, В.А. Семенихина, Д. Дженни, М. Аданей, Д.А. Щеглов, В.К. Быковский, Е.В. Грицкевич, О.Р. Саркисов, А.Э. Маякунов, И.А. Умнова-Конюхова, Ч.В. Карлос, Д. Богданский, К. Перри, Т. Никсон, К. Старр, Т. Грэбиел, С. Геогеган, Б. Портер, Ю. Ким, К. Танака, С. Мацуока, Б. Кристоф, А. А. Помелова, А. Д. Вирт, К.Г. Лаптева, С. Могилюк, Т.И. Курносова, А.П. Гетьман, А. Приянти, Х. Ду, Д.Л.Т. Хеггер, П.П.Й. Дриссен, Х.Ф.М.В. ван Рейсвик, М. Скоун, Х.К. Гилиссен, Н.Н. Заболотнев, О.Л. Дубовик, Е.А. Парасюк, О.В. Григораш, Ю.П. Степура, Р.А. Сулейманов, Н.А. Климов, М.А. Вакула, Д.А. Добряков, Т.Ф. Минязева, А.И. Авдеева, Н.Г. Жаворонкова, Ю.Г. Шпаковский, С.С. Беликова, А.В. Беликов.

Диссертациялық зерттеудің нормативтік базасы. Диссертациялық зерттеудің нормативтік базасын климатты қорғауды құқықтық қамтамасыз ету қатынастарын реттейтін халақаралық құқықтық актілер, мемлекетімізде ратификацияланған конвенциялар мен халықаралық келісімшарттар, ұлттық заңнама, осы мәселе бойынша шет мемлекеттерінің заңнамасы мен өзгеде құқықтық актілер құрайды.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы. Ұсынылып отырған диссертациялық зерттеудің негізгі ғылыми жаңалығы ең алғашқы мемлекеттік тілде орындалған, климатты қорғау бойынша ұлттық заңнама мен тәжірибені жетілдіруге бағытталған теориялық және тәжірибелік ұсыныстар мен тұжырымдар әзірлеуден тұратын кешенді еңбек болғандығымен расталады.

Диссертациялық зерттеуде ең алғашқы рет Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесі үшін климаттың экологиялық құқықтық мәні мен мазмұнына зерттеу жүргізіліп, оның құқықтық қағидаларына талдау жасалынды. Бұл бағыттағы негізгі мақсат климатты құқықтық категория ретінде анықтауға талпыныстың болуымен түсіндіріледі. Нәтижесінде отандық климаттық құқықтың дамуына септігін тигізетін теориялық қорытындылар мен тұжырымдар жасалынды.

Қазақстан Республикасы климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен дамуын талдау мен Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялаудың құқықтық

тетіктері мен мәселелерін зерттеу нәтижесінде Қазақстан Республикасының осы салада заңнамасының ерекшеліктерін айқындалып даму болашақтары болжанды.

Климатты қорғаудың мемлекеттік құқықтық тетігі бөлімінде климатты қорғаудың мемлекеттік институциялық құрылымының жетілдіру жолдары ұсынылды. Осы саладағы уәкілетті мемлекеттік органның қызметіне талдау жасалынып оны жетілдірудің жаңаша тетіктері ұсынылды.

Қазақстан Республикасы цифрлық трансформациясы жағдайында климатты қорғауды құқықтық реттеу мен шет мемлекеттерінің заңнамасы мен тәжірибесіне салыстырмалы талдау бөлімінің жаңалығы климатты қорғау бойынша ұлттық заңнаманы жетілдіру тетіктерін ұсынудан көрініс табады.

Қорғауға ұсынылатын ережелер.

1) Құқықтық сипаттағы климат дегеніміз ол экологиялық қауіпсіздік пен орнықты дамудың негізі бола тұра белгілі бір аумақта не болмаса ғаламдық деңгейде қалыптасатын атмосфералық, геофизикалық және биосфералық үдерістердің ұзақ мерзімді жиынтығы болып саналатын, адам өмірі мен денсаулығына, табиғатты пайдалану тәртіптеріне әлеуметтік - экономикалық дамуға әсер ететін, шығу тегінің ерекшеліктері бар, әмбебап ғаламдық сипатқа ие, адамзаттың ықпалына тәуелді, күрделі әрі кешенді категория болып табылады. Ал климатты қорғау дегеніміз климат жүйесіне негативті антропогендік ықпалды азайту, шектеу, алдын алуға, парниктік газдардың көлемін азайтуға, климаттық өзгерістердің салдарына бейімделу мен оларды жұмсартуға бағытталған мемлекеттің экологиялық қауіпсіздігін және орнықты дамуды көздейтін ұлттық заңнама мен халықаралық актілерде бекітілген қағидалар, нормалар, институттар мен ережелер жүйесінен тұратын құқық қолдану қызметі.

2) Қазақстан Республикасы климатты қорғаудың құқықтық қағидалары деп - ҚР-ның климаттық халықаралық климаттық міндеттемелерін орындауды көздейтін, климаттық өзгертулердің алдын алу, жұмсарту және климаттық өзгерістерге бейімделу шараларын қамтитын, ҚР экологиялық құқығы қағидаларымен сабақтас болатын, халықаралық актілерге негізделген бастапқы және негізгі фундаменталдық ережелердің жиынтығын айтамыз. Жасаланған зерттеулерден негізінде климатты қорғаудың құқықтық қағидаларының белгілерін анықтауға болады:

Климатты қорғауды құқықтық реттеуде келесі қағидалар басшылыққа алынуы тиіс:

- Интегративтік климаттық өзгерістердің міндетті орын алуы қағидасы.
- Алдын алу мен бейімделу теңгерімін сақтау қағидасы.
- Сараланған климаттық жауапкершілік қағидасы.
- Климаттық реттеулердің ғылыми дәлелдігі қағидасы.
- Экологиялық қауіпсіздік пен орнықты климаттық даму қағидасы.
- Климаттық мәселелерде ашықтық қағидасы.
- Бейтарап көміртектік экономикаға басымдық беру қағидасы.

3) Қазақстан Республикасы климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен дамуы тарихи даму ерекшеліктеріне қарай. Халықаралық құқықта климаттық заңнаманың қалыптасу кезеңдері және Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған уақыттан кейінгі климаттық заңнаманың қалыптасу кезеңдері деп бөліп қарастыру ұсынылады.

Халықаралық құқықта климаттық заңнаманың қалыптасуы келесі кезеңдерді қамтиды:

- 1985 жылға дейінгі уақыт аралығы. Аталған кезеңде климатты құқықтық қорғау мәселесі тек ғылыми талқылаулар деңгейінде ғана қалыптасып дамып отырды.

- 1985-1988 жылдар аралығында климаттық өзгерістер мәселесі халықаралық күн тәртібіне айналған кезең.

- 1988-1990 жылдар аралығы халықаралық ресми келіссөздер кезеңі. Климатты өзгерістерге қарсы күрес саяси сипат ала бастаған кезең.

Тәуелсіз Қазақстан Республикасының климатты қорғау заңнамасының қалыптасу кезеңдері:

- 1992 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың Өзгеруі Туралы Негіздемелік Конвенциясын қабылдаумен байланысты.

- 1997–2005 жылдары Киото хаттамасын іске асыруға қатысты ережелер мен келісімдерді әзірлеу.

- 2012–2016 жылдары Париж келісімін қабылдауға дайындау, қабылдау және күшіне ену кезеңі.

- 2016 жылдан бастап қазіргі уақыт аралығында. Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына халықаралық климаттық міндеттемелерін имплементациялаудағы белсенділік кезеңі деп аталады.

4) Климатты қорғауды мемлекеттік реттеу тетігінде құқықтық нысаны негізгі қызметті атқарады. Қазақстан Республикасы климатты қорғауды мемлекеттік реттеуінің нормативтік нысандары, Қазақстан Республикасының конституциясы, экология кодексі, парниктік газдар шығындарын реттеу актілері, квоталау жүйесі, көміртектік бірліктерді саудалау мен климаттық өзгерістерге бейімделу жөніндегі және басқа да актілер құрайды.

Климатты қорғауды мемлекеттік реттеудің келесі бағыттары ұсынылады:

- Парниктік газдар шығындыларын азайту мен климаттық өзгерістерге бейімделуді бекітетін нормативтік құқықтық негізді жетілдіру;

- декорбонизациялау мен көміртектік бейтараптықты қамтамасыз етуге бағытталған стратегиялық жоспарлау мен бағдарламалық негіздер қабылдау;

- климаттық өзгерістердің алдын алу мен ол өзгерістерге бейімделудің кезеңдерін ынталандыратын экономикалық құралдар қолдану;

- климаттық тәуекелдерге және шығарындыларға мониторинг пен мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру;

- энергияның баламалы көздерін қолдану мен экономиканың энергетикалық тиімділігін арттыру шараларын қолдану;

- халықаралық ынтымақтастық пен халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялау қызметі.

5) Климаттық саясат жөнінде арнайы мемлекеттік органның қызмет атқаруы климаттық саясатты қалыптастырудың кешенділігі мен ұлттық климаттық стратегияларды іске асырудың тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Осыған байланысты, Қазақстан Республикасында климатты қорғау саласын арнайы дербес үйлестіруші орган қажет. Ол органды Қазақстан Республикасының экология және табиғи ресурстар министрлігі жанындағы климатты қорғау комитеті ретінде құрылуын ұсынамыз. Климатты қорғау комитеті климаттық саясатты жүзеге асыруда мемлекеттік қызметті үйлестіруді жүзеге асыратын және Қазақстан Республикасының климаттық міндеттемелерінің іске асыруына тікелей жауапты болады. Климатты қорғау комитетін құру климатты қорғау бойынша мемлекеттік басқару мен реттеудің институционалдық тетіктерін жетілдіруге, мемлекеттік климаттық саясаттың жүйелілігі мен келісімділігін қамтамасыз етуге, Қазақстан Республикасының орнықты дамуы жағдайында халықаралық климаттық міндеттемелерді орындалуына тиімді ықпал етеді.

Климатты қорғау комитетінің негізгі қызметтері мыналар болуы тиіс:

- Қазақстан Республикасының климаттық саясатын әзірлеу;
- Қазақстан Республикасында климаттық саясатты іске асыруда мемлекеттік органдардың қызметін үйлестіру;
- парниктік газдар шығарындыларының көлемін азайту бойынша бағдарламалар мен ұлттық стратегияларды жасау мен жүзеге асыруына жауапты болу;
- Қазақстан Республикасының халықаралық климаттық міндеттемелерін орындауды қадағалау;
- мемлекеттің климаттық саясатына ғылыми сүйемелдеуді іске асыру;
- Қазақстан Республикасының климаттық заңнамасын жетілдіру жолдарын ұсыну;
- Қазақстан Республикасы климатты қорғау бойынша халықаралық ынтымақтастықты дамыту.

6) Көміртегі нарығы - бизнестің экологиялық таза технологияларға жүйелі түрде өтуін жеңілдетуге бағытталған парниктік газдар шығарындыларын азайтудың заңнамамен бекітілген экономикалық-құқықтық тетігі. Ал, көміртегі нарығын құқықтық реттеу бұл климаттық саясатты, қоршаған ортаны қорғауды және экономикалық қатынастарды реттеу мақсатында парниктік газдардың шығарындыларын азайту, бақылау және сату-сатып арқылы төмендетуге бағытталған экономикалық қатынастарды реттейтін, қоршаған ортаны қорғау мен тұрақты дамуды қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық нормалар мен институттардың жүйесі.

7) Автор «Климатты қорғау туралы» Заң жобасын ұсынады (қосымша 1). Аталған заң жобасының маңыздылығы ғылыми тұрғыдан көпқырлы және жүйелілік сипатқа ие. «Климатты қорғау туралы» заң елімізде табиғи

жүйелердің тұрақтылығын сақтауды және экономиканың ұзақ мерзімді тұрақты дамуын қамтамасыз етуге, атмосферадағы радиациялық теңгерімді тұрақтандыруға, ғылыми дәлелденген бейімделу шараларын жүйелі түрде жүзеге асыруға, экожүйелік тұрақтылықты сақтауға, энергетика, өнеркәсіп және көлік секторларында декарбонизация саясатын іске асыруға, климаттық процестерді тұрақты бақылау (мониторинг), модельдеу және болжау жүйелерін дамытуға мүмкіндік береді.

Диссертациялық зерттеудің теориялық маңызы. Диссертациялық зерттеудің теориялық маңыздылығы климатты қорғауды құқықтық реттеу экологиялық құқықтың маңызды бағыты ретінде ғылыми көзқарастар қалыптасуынан тұрады. Зерттеуде климатты қорғауды құқықтық реттеуде ұғымдардың, климатты қорғаудың мемлекеттік құқықтық тетіктерінің орны мен мазмұны айқындалып, климатты қорғауды құқықтық қамтамасыз етуде әлемдік үрдістердің заманауи мәселелері сипатталғандықтан, ұсынылып отырған жұмыс отандық экологиялық құқықтың дамуына, климаттық нормаларды жетілдіре отырып ықпал етеді. Зерттеу нәтижесінде алынған ережелер мен қорытындылар климаттық құқықтық қатынастарды реттеу тетіктерін жетілдіруге және болашақтағы ғылыми зерттеулердің негіздемелік жұмысы ретінде қолданылады.

Диссертациялық зерттеудің тәжірибелік мәселелері. Зерттеу жұмысы барысында алынған қорытынды ережелер мен ұсыныстар қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік органдар мен ұйымдардың қызметінде қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар қоршаған ортаны қорғау жөніндегі заңнаманы жетілдіру барысында құқықшығармашылық және құқық қолдану органдарының қызметінде климатты қорғау бойынша стратегиялық актілерді қабылдау барысында қолдануға ұсынылады.

Диссертациялық зерттеу нәтижесінің сыннан өтуі. Диссертациялық зерттеудің негізгі ережелері мен тұжырымдары жарияланған жұмыстарда көрініс тапқан. Зерттеу нәтижелері І. Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті «Құқықтық пәндер» кафедрасының отырысында және ғылыми конференцияларда талқыланған. Диссертациялық зерттеудің негізгі нәтижелері мен қорытындылары 4 ғылыми мақала ретінде басылымдарда жарияланған, соның ішінде 1 мақала Scopus халықаралық деректер базасына кіретін басылымда және 3 мақала уәкілетті орган ұсынған ғылыми басылымдарда жарық көрді.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі. Диссертациялық зерттеу кіріспеден, үш тараудан, он тараушадан қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

1. КЛИМАТТЫ ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ-ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

1.1. Климаттың экологиялық құқықтық мәні мен мазмұны

XX ғасырдың соңғы кезеңдері мен XXI ғасырдың бастапқы уақытында қоршаған ортаға антропогендік ықпалдың артуы атмосферада парниктік газдардың көлемінің шамадан тыс артуына әкеп соқты. Ғалымдардың болжамына сәйкес, атмосферада газ құраманың өзгеруі мен аэрозольдік көрсеткіштердің нормадан артуы дүниежүзінде және жекелеген аймақтарда климаттың өзгеруіне тікелей ықпал ететін факторлардың бірі болып табылады. Аталған мәселеге байланысты климатты қорғау бүгінгі таңда ғаламдық деңгейде талқыланып шешімін табуы тиіс сұрақтар қатарын толықтырып отыр. Климатты қорғау мәселесі кешенді түрде қарастырып шешімін табуы тиіс болып отыр, себебі, осы мәселемен ғалым – климатологтар, саясаткерлер, әлеуметтанушылар мен заңгерлерден бастап ірі корпорациялар айналысып келеді. Заманауи жағдайда климаттық өзгерістерді баяулату мен салдарын реттеуге қатысты мемлекеттер ұлттық деңгейде заңнамалық актілерді қабылдап реттеуге тырысуда. Сәйкесінше, ол актілер мемлекеттің климаттық саясатынын негізін құрайтын және осы бағыттағы мемлекеттің іс шаралар жүйесі мен тетіктерін қамтитын негізгі құралдар ретінде қолданылып келеді [16, б. 608-610].

Өкінішке орай кеңестік уақытта антропогендік әрекеттің климатқа ықпалы мен оларды шектеуге қатысты сұрақтарды зерттеуге арналған теориялық және әдістемелік зерттеулер тиісті түрде дамымады, тек соңғы жылдары мәселенің күрделі көлем алуына байланысты осы бағытта ғылыми зерттеулер белсенді түрде жүргізіле бастады. Климатты қорғау бағытындағы зерттеулер әсіресе жаратылыстану ғылымдары мен экономикалық зерттеулерде анық байқалып отыр. Ал климаттың құқықтық мәні мен мазмұны, оның негізгі белгілерін анықтау мен саралау, сонымен қатар климаттың экологиялық - құқықтық қорғау ерекшеліктері заң ғылымында кешенді түрде зерттелмеген мәселелер қатарына енеді. Жалпы, мемлекеттік саясатты жүзеге асыруда құқық пен экономика арасындағы байланысты ескерсек, құқықтық құралдар шешуші роль атқаратынын аңғарамыз. Сол себептен де, климатты құқықтық тұрғыдан зерттеу мен оның салдарымен күресудің заңи тетіктерін анықтауда аса маңызды мәселе болып отыр. 2021 жылдың тамыз айында БҰҰ -ның климаттың өзгеруі жөніндегі үкіметаралық тобы «адамзат үшін қызыл код» атауында баяндама ұсынды. Бұл баяндамада, адамзаттың қоршаған ортаға ықпалының нәтижесінде ғаламдық жылыну шекті мөлшерге жетіп қалғаны көрсетілді. Есепке сәйкес, ғаламдық температура XIX ғасырдың аяғынан бастап 1,1 °C көтеріліп отыр. Тіпті Париж келісімінде көрсетілген талаптардың барлығын сақтағанның өзінде 2030 жылы нормадан асып түседі деген болжам бар. Бірақ, парниктік газдардың шығындарының көлемін азайту шаралары болашақта орын алуы

мүмкін салдарды жоюға септігін тигізетіні анық. Осы есепте сондай ақ климаттық экстремумдардың күшеюіне ерекше мән беріліп, бұрын сирек кездесетін табиғи құбылыстары 50 жылда бір рет қайталанатын болса, климаттық өзгерістер орын алған сәттен кейін олар 10 жылда бір рет орын алып отыр. Жалпы осы есеп, ғаламдық қауымдастықтың назарын аса маңызды мәселеге аударды. Ол климаттық проблема. Климат ол кешенді және әмбебап категория болғандықтан оны қорғау бір ғана мемлекеттің құзырына кірмейтіні анық [17].

Климаттың өзгеруінің физикалық әсерлеріне, мысалы теңіз деңгейінің көтерілуіне, теңіздердің қышқылдануына, мұздықтар мен теңіз мұзының еруіне, тропосфераның (атмосфераның төменгі қабаты) жылынуына және ауыл шаруашылығы мен азық-түлік өндірісінің бәсеңдеуіне қатысты дәлелдер бар. Ғалымдар климат жүйесіне адамның араласуының қандай шегі немесе деңгейі климаттың өзгеруін қауіпсізден қауіптіге ауыстыратыны жөнінде келісімге келе алмай отыр. Температураның 2°C-қа өсуі жағдайында да кейбір бұзылулар мен табиғи мекендеу орталары мен ресурстардың қайтымсыз жоғалуы күтіледі. Климаттың өзгеруінің физикалық әсерлері адам қоғамына, соның ішінде халық денсаулығына, экономикалық өсімге, ауыл шаруашылығы мен азық-түлік өндірісіне, бейбітшілік пен қауіпсіздікке және көші-қонға кең ауқымды әсер етеді [18, б. 23-42].

Сонымен байқағанымдай, климаттық өзгерістерге байланысты орын алып отырған ғаламдық жағдай, климатты құқықтық тұрғыдан реттеу мәселесінің туындауына негіз болып отыр. Осы саладағы ғылыми зерттеулер мен талдаулар әлі де тереңірек жүргізілуді талап етеді. Климатты қорғаудың өзектілігінің артып отырғанына қарамастан, бұл бағытта ғылымның дамуы өзекті мәселелер қатарын толықтырады. Осылайша, климатты қорғау мемлекеттің стратегиялық дамуының басым бағытына айналып отырғанын байқаймыз. Сарапшылардың пікірлеріне сүйенсек климаттық өзгерістердің салдары әліде толығымен зерттелмеген. Демек, оны жүйелі түрде зерттеп отыру қажет. Климаттық өзгерістер тек экономикасы дамыған мемлекеттердің зерттеу мәселесіне айналып отыр деген пікірлер де кездеседі. Ол осы мемлекеттерде атмосфералық ауаға зиянды шығындылардың мөлшерін азайту, қоршаған ортаны қорғау, және экологиялық таза технологияларға инвестиция бөлу үшін жеткілікті ресурстардың болуымен дәлелденеді. Алайда мұндай ұстаным әлемдік климаттық қауіпсіздік пен тұрақты даму талаптарына жауап бермейді. Себебі, климатты қорғау бүкіл адамзат үшін ортақ және дереу шешуді алап ететін мәселе. Сол себептен де, осы мәселені тек дамыған мемлекеттер ғана емес сонымен қатар дамушы мемлекеттер де бірлесе отырып шешуі тиіс. Климаттық өзгерістерге қарсы саясат кешенді түрде құқықтық, саяси, экономикалық, технологиялық, ғылыми инженерлік шаралардың бірлескен тобымен ғана қарсы тұруға болатыны анық. Осы аталған тәсілдердің кешені ғана климатты ғаламдық және аймақтық деңгейде қорғауға қауқарлы.

«Климат» термині ең алғаш рет б.д.д. II ғасырда грек ғалымдарының Гипсикл мен Гиппархтың зерттеулерінде аталып өткен. Бұл ұғымды грек тілінен аударғанда еңкейгіш не болмаса қисайғыш деген ұғымдардан шыққан. Нақтысында антикалық зерттеуші ғалымдар күн сәулесінің еңкейгіштік бейнесін климатпен байланыстырған, себебі, күннің қозғалысына атмосфералық температураның өзгергіштігінің қатысты болып түрлі аймақтарда өзгеше сипат алуымен байланыстыруға болды [19, б. 243-266].

Философиялық тұрғыдан алғанда климат мәселесі Гипократтың «Ауа райы, сулар және жерлер туралы» трактатында аталып өткен. Аталған еңбекте климат адамның денсаулығы, физикалық дамуы мен қоғамның қалыпты жағдайын анықтайтын фактор ретінде көрсетіледі. Климаттың жағдайына байланысты қоғамның жай күйі анықталады деп көрсетілген. Гипократ суық, ыстық, құрғақ секілді әртүрлі сипаттағы климат адамның дене бітіміне, мінезі мен түрлі сипаттағы ауруларға төзімділігіне ықпал етеді деп атап өтеді. Гипократтың пайымдауынша, салқын аймақтарда тұратын адамдар физикалық тұрғыдан мықты және төзімдірек болады да эмоциялық сипаты төмендеу болады. Ал ыстық аймақтағы тұрғындар физикалық тұрғыдан әлсіз қимылға баяу және бағыныштылығы жоғары болады. Ал қалыпты климат тұрғыда физикалық және рухани мүмкіндіктерінің теңгерімі үйлесімді болып, дамуға жеңіл болады деп пайымдайды. Сонымен қатар, Гипократ қоғамның әлеуметтік дамуы оның климатына тікелей байланысты екенін көрсетеді. Ол барлық маман иелерінің қызметін ұйымдастыруда ең алдымен климаттық факторлар ескерілуі тиіс деген пікірге тоқталады. Байқағанымыздай, Гипократ климатты тек табиғи тұрғыдан емес ол қоғамның әлеуметтік экономикалық дамуына тікелей ықпал ететін негізгі фактор ретінде қарастырып, адамзаттың қалыпты өмір сүруінде басты және шешуші рольді атқаратынын ескереді [20].

Біздің пікірімізше Гипократтың климатты қоғамның әлеуметтік экономикалық дамуына ықпал ететін фактор ретінде қарастыруында қисынды байланыс бар. Себебі, климаттың ыңғайына қарай адамзаттың қалыптасуы мен іс қимылында мүмкіндіктер пайда болады және қоғамның қалыпты дамуына септігін тигізеді.

Климат пен құқықтың арақатынасының философиясының мәнін Ш.Л. Монтескье де өзінің еңбегінде назар аударып зерттеген. Оның пайымдауынша, климат пен құқық өзара тығыз байланысты ұғымдар және құқық климат жағдайына қарай әрекет етеді. Құқықтың дұрыс қызмет атқаруы климаттық өзгерістерге қатысы болады. «Заңдардың рухы» атты еңбегінде Ш.Л. Монтескье климатты адам мінез құлқы, әдет ғұрпы, және мемлекеттік құрылымның қалыптасуына әсер ететін негізгі фактор деп пайымдауын келтіреді. Философтың пікірінше, адамдар өмір сүретін аймақтар мен табиғи жағдайлар адамның физикалық және психикалық жағдайларына әсер етіп, сол арқылы қоғамдық тетіктердің орын алуына және мемлекетте құқықтық құралдардың жұмыс жасауына септігін тигізеді. Ш.Л.

Монтескьенің негіздеуі бойынша салқын климат тұрғындары қоғамда әлеуметтік тұрғыдан белсенді болатын болса, ыстық аймақ тұрғындары көбінде белсенділігі төмен, кез келген шешімдерге бағынуға икемді болады. Гипократ секлді Ш.Л. Монтескье де қоңыражай аймақ тұрғындарының бойында теңгерімдік баланстың болатынына назар аударады. Осы аймақ тұрғындары шешімдерді салқын қандылықпен қабылдап әрекет етуге бейім болады деп болжайды. Осылайша климат адамның өмір сүруінің барлық сипатына ықпалы болатыны анықталып, климаттың сипатына қарай адамның мінез құлқы қалыптасып, оның түрлі қатынастарда белсенділігі анықталады. Ш.Л. Монтескьенің айтуына қарағанда солтүстікте яғни салқын аймақтарда тұратын тұрғындардың еркіндікке демократиялық басқаруға, өз құқықтарын қорғау қабілеті жоғары болады да, ал оңтүстік яғни ыстық аймақ тұрғындары бағынуға бейім немесе деспотиялық режимді жеңіл қабылдайтын тұрғындар болады. Оның пікірі бойынша, климат адамзаттың тарихи дамуында ерекше рольді атқаратын географиялық детерменизмді құрайтын фактор. Пікірлер ұстанымының қарама қайшылығына қарамастан Монтескье идеялары, қоғамдық ғылымдардың дамуы мен бағытын анықтауға елеулі ықпал етті. Сонымен, анықтағанымыздай климат ол адамзатқа тәуелсіз құбылыс, ал құқық сол климаттың жағдайына қарай бейімделуі тиіс. Яғни кез келген құқық шығармашылық процесінде климаттық ерекшеліктер ескеріліп отыруы тиіс. Олай болмаған жағдайда мемлекетте заңдылық пен құқықтың үстемдік етуі екіталай болатынын пайымдайды. Ал ол өз кезегінде тұрғындардың бақытты өмір сүруіне кедергі келтіреді [21].

Климаттық ерекшеліктерді Жан-Жак Руссо «Қоғамдық келісім» еңбегінде атап өтеді. Жан - Жак Руссо табиғи жағдай мен климат мемлекетте заңдар мен тәрбиенің қалыптасуына әсер етеді. Жалпы автордың пікірі алдыңғы екі ғалымның пікіріне ұқсас. Оның айтуынша, салқын климаттық жағдайлардағы тұрғындардың еркіндікке деген құлшыныстары мен ниеті мен белсенділігі жоғары бағаланады. Ол тұрғындарға тоталитарлық ықпал ету қиынға соғады. Ал ыстық аймақ тұрғындарға бағынуға бейім және қоғамдық келісім жасауға жеңіл болады. Жан-Жак Руссо да қоңыражай климаттың адамның тепе теңдік белсенділігінің дамуына әсерін атап өтеді. Бірақ, климаттық факторлар қоғамның дамуын сипаттайтын жалғыз фактор емес халықтың заңы мен қоғамдық келісімін қалыптастыруда маңызды орынды иеленетін негіз ретінде қарастырылады. Дегенмен де, климаттық ерекшеліктерді қоғамдық келісім жасасуда ықпал етуі мүмкін құбылыс ретінде қарастырған жөн. Осы арқылы автор кез келген қоғамды басқаруда не болмаса олармен келісімге келуде, климаттық ерекшеліктерді ескерген жөн деп болжайды және ол қоғамдық келісімнің сәтті болуына себеп болады деп пікірін қорытындылайды [22].

Жоғарыда атап өткеніміздей құқықтық реттеудің тиімділігін арттыру үшін климаттың құқықтық анықтамасын анықтап алғанымыз жөн. Ал құқықтық анықтаманы анықтауға кешенді көзқарас пен ұмтылыс болу керек. Заманауи зерттеулерде климатты техникалық сипаттан гөрі әлеуметтік

экономикалық және гуманитарлық бағытта анықталуы керек. Ғылыми дерекөздерде климат тар мағынада орташа ауа-райының жай-күйі, айлар мен жылдар арасындағы сәйкесті көрсеткіштердің орташа шамасы ретінде мәні және өзгергіштігін сипаттайтын статистикалық анықтама ретінде анықталса. Өз кезегінде орташа уақытты анықтау кезеңі отыз жылды құрайды екен. Тиісті көрсеткіштер көбінде ауа райының температурасы, жауын -шашын, жел секілді шамалардан тұрады, ал кең мағынада климат бұл статистикалық және климаттық жүйе ретінде анықтамасы беріледі [23].

Шетелдік энциклопедияларда климат белгілі бір аумақтарда ұзақ уақыт бойы анықталатын атмосфераның жай күйі, қандай да бір уақыт аралығында ауа райын құрайтын атмосфералық сипаттардың мерзімді қосындысы ретінде анықталады. Оларға түрлі сипаттағы факторлар, атап айтқанда күн радиациясы, температура, ылғалдылық, атмосфералық қысымды жатқызады [24].

Д. Слинго климат пен ауа райының өзара байланысын, ерекшеліктері мен сипатын зерттеп, климатқа ұзақ уақыт аралығында белгілі бір аймақта орын алатын ауа райының көрсеткіштері ретінде анықтама береді. Ғалымның пікірінше климаттық өзгерістердің бірнеше бағыттарын анықтауға болады. Біріншіден, климатология генезисі. Ол бойынша автор климатты климаттық өзгерістерден ажырататын белгілерге сүйене отырып, басқа сипаттан қарауды ұсынады. Яғни, автордың пікірінше климатология ол неғұрлым кең ұғым болып есептелінеді. Екіншіден, климаттық өзгерістерді анықтаудың келесі бағыты болып жер шарындағы өзгерістерді бақылау анықталады. Сәйкесінше, осы іспеттес бақылау климаттық өзгерістер жөнінде ауқымды ақпараттарды алуға септігін тигізеді. Ол ақпараттар арқылы климаттық өзгерістер жайлы болжамдар жасау мүмкіндігі кеңейе түседі. Үшінші бағыт ретінде, климат нұсқасының өзгеруін атап өтуге болады. Адамзаттың дамуы индустриялық технологиялардың тез қарқынмен қалыптасуы климаттың нұсқасының өзгеруіне септігін тигізбей қоймайды. Сол себептен де климатологияда бұл бағыт басты назарда болуы тиіс. Төртіншіден, жаһандық жылынудың орын алуы. Атап өткеніміздей, жаһандық жылыну ешқандай күмәнсіз орын алуы мүмкін. Ал оған қатысты реттеу құралдары бүгінде ғылыми назарда болу керектігі даусыз мәселе. Сонымен автордың зерттеуінде көрсетілгендей, климатологияның даму эволюциясы орнықты дамуы ықпал етіп қауіпсіз болашақты қамтамасыз етуге, экологиялық таза болашақты құруда шешуші роль атқаратынын байқаймыз. Осылайша климаттық модельдерді әлеуеті қоршаған орта жайлы болашақты болжауға мүмкіндік береді. Өз кезегінде мемлекеттің климаттық саясатының қалыптасуында, климаттық өзгерістерге ықпал ету қабілетін жасақтауда климатология үлкен көмегін беретінін байқаймыз [25].

А.П. Анисимовтың пікірінше, климаттың өзгеру мәселесі орташа жылдық температураның өзгеруіне бейім болып, оның мемлекетте экономикалық, саяси, әлеуметтік дамуда өзіндік салдарының болуымен сипатталады. Автор тиімсіз салдар климаттың өзгеруі нәтижесінде орын

алуы мүмкін құрғақшылық немесе қолайсыз ауа райының болуы, мемлекетте бірқатар экономикалық шығындардың болуына негіз болады деп пайымдайды. Мәселен, өрт салдарынан жануарлардың қырылып кетуі мен тірі қалғандарының жаңа экологиялық жағдайларға бейімделу мүмкінділігінің төмен болуы қоршаған ортада биологиялық әралуандылықтың бұзылуына ықпал етеді деп көрсетеді. Ауа райының жылынуының салдарынан дүниежүзілік су деңгейінің көтеріліп, аралдардың су астында калуы «экологиялық босқындар» саныны артуына әкеп соғып олардың санын қазіргі уақытта миллионнан асуы басқа аймақтардағы мемлекеттердің экономикасына қосымша жүктеме болатынын айтады. Климаттың өзгеруі түрлі сипаттағы аурулардың пайда болуына да қатысын бар екенін атап көрсетеді. Дегенмен де, қоғамда осындай проблемалардың орын алып отыруына қарамастан климаттық өзгерістерге күрес жүргізудің негізгі қарсыластары ірі трансұлттық корпорациялар екенін атап көрсетеді. Олар үшін ең негізгі мүдде экономикалық пайда көру болғандықтан, климатты қорғауда аса қызығушылықтар танытпайды [26, б. 20-21].

Біздің пікірімізше, климатты қорғауды тетіктерінің тиімділігін арттыру үшін ең алдымен климаттың заңи-құқықтық анықтамасын анықтап алғанымыз жөн. Яғни, ұлттық заңнамада климат ұғымының құқықтық анықтамасы бекітілуі тиіс. Біршама ғылыми құқықтық әдебиеттерде климат экологиялық құқықтық реттеу объектісі ретінде анықталғанымен оның заңи дефинициясы берілмейді. Климатты экологиялық-құқықтық категория ретінде мәні мен мазмұнын анықтау – климатты қорғаудағы реттеу тетіктерін анықтау, климаттық өзгерістердің алдын алу, мен оның салдарын жеңілдетуде ұлттық және халықаралық құқықтық құралдарын жасақтау мен ықпал ету жүйесін анықтауға түрткі болады. Себебі, климаттың құқықтық мазмұны мен мәнін анықтау оны қорғау, жауапкершілік пен міндеттемелер шеңберін анықтауға, орын алатын құқықтық қатынастар шеңберін белгілеуге, заңнамалық және құрылымдық реформалардың негізділігін айқындауға экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету арқылы орнықты дамуды қамтамасыз етуге және сол арқылы халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған құралдарды бекітуде маңызы ерекше. Климатты қорғау - ол салыстырмалы түрде жаңа құқықтық реттеу саласы болып табылғандықтан, кешенді түрде құқықтық тұрғыдан зерттеуді қажет етеді.

Х. Гросстың анықтауында климат (грек тілінен аударғанда klima-кеңіс деген мағынаны білдіреді) жаратылыстану бағытынан анықтағанда ол температура, атмосфералық жауын-шашын, жел, және өзгеше айналымдардың орташа мәні мен олардың белгілі бір уақыт аралығындағы өзгермелілігін сипаттайтын статистикалық көрсеткіштердің жиынтығы ретінде анықталады. Бұл ұсынылып отырған анықтама, климатты табиғи құбылыс ретінде анықтау үшін ғана жеткілікті. Ал қоғамдық қатынас элементі ретінде, субъектілердің жүріп тұру мінез құлқын белгілеу үшін бұл анықтама жеткілікті болып есептелмейді. Климатты экологиялық -құқықтық мәнін беру үшін ол неғұрлым кең сипатта анықталуы тиіс [27].

Климат түсінігін құқықтық тұрғыдан зерттеуде шетелдік ғалымдардың еңбектерін де атап өткеніміз жөн. Қазіргі уақытта жаһандық климаттың өзгеру проблемасына байланысты халықаралық қоғамдастықтың алдында климаттың одан әрі өзгеруінің алдын алу саласында құқықтық реттеуді қамтамасыз ету міндеті тұр. Р.В. Никонов қазіргі уақытта «климат» түсінігін бір біріне сәйкес келмейтін негізгі екі категорияны сипаттау үшін жиі қолданылатынын негіздейді. Біріншіден, климат қандайда бір аймақтардың физико-географиялық көрсеткіштерінің бірі ретінде сол мекеннің гидрометеорологиялық режимінің жиынтығын білдіру үшін қолданса. Бұл сипаттау нақты бір өңірдің климатын анықтаумен байланысты болады. Автордың пікірінше осы тұрғыдан анықталғанда климат-білгілі бір мекеннің көпжылдық ауа райының жағдайларының тұрақты режимі ретінде қарастырылады және ол көбінде табиғи ортаға тән сипатты білдіреді. Екіншіден, «климат» неғұрлым кең тұрғыдан қарастырылады, яғни ғаламдық сипаттағы гидрометеорологиялық жағдайдың сипатын анықтау үшін қолданылады. Бұл жерде жаһандық климат жөнінде сөз болып отырғанын байқаймыз. Ол атмосфера, мұхиттар мен құрлықтардың температура режимдері айналымын, ылғалдардың қозғалыстарын, сондай-ақ ауадағы парниктік газдардың мөлшерін анықтайтын индикативті көрсеткіштердің жиынтығы ретінде анықталады [28, 194].

Сонымен Р.В. Никоновтің еңбегінде климатты құқықтық тұрғыдан анықтаудың бастапқы идеялары мен бағыттары берілгенін байқаймыз. Яғни теориялық құқықтық ілімдердің дамуын қамтамасыз ету үшін әлбетте ол жан-жақты қарастырылуы керек. Кең ауқымда анықтау неғұрлым абстрактілік сипатқа ие болғандықтан заңнамалық тұрғыдан реттеу үшін құқықтануда климатты тар мағынада анықтаған жөн деген қорытындылар жасауға болады.

Н. А. Соколованың пікірі бойынша, климаттың өзгеруін әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіне қарамастан барлық мемлекеттерге әсер ететін жаһандық трансшекаралық проблема ретінде тануға негізделген, бұл қоршаған ортаны қорғау саласындағы халықаралық басқарудың әмбебап тетігін қалыптастыру қажеттілігін объективті түрде анықтайды. Автор климаттық өзгерістерге қарсы іс-қимыл жөніндегі шараларды іске асыру олардың экономикалық мүмкіндіктері мен дамудың әлеуметтік факторларын ескере отырып, мемлекеттердің жалпыға бірдей қатысуы негізінде жүзеге асырылуы тиіс екенін негізді түрде атап көрсетеді. Жаһандық халықаралық басқарудың негізгі маңызды аспектілерінің қатарында: парниктік газдар шығарындыларын азайтуда индустриалды дамыған елдердің жетекші рөлін күшейту, дамушы мемлекеттерді климаттық міндеттемелерді іске асыруға тарту үшін ынталандырушы тетіктерді қалыптастыру, экологиялық қауіпсіз технологияларды әзірлеу және трансферттеу процестерін жандандыру, сондай-ақ нарықтық тетіктерді неғұрлым тиімді қолдануды қоса алғанда, қаржы құралдарын жетілдіру. Ұсынылған тәсіл Халықаралық климаттық ынтымақтастықтың көп деңгейлі жүйесін кешенді түсінуді көрсетеді және

жаһандық экологиялық сын-қатерлер жағдайында мемлекеттер мүдделерінің теңгерімін қамтамасыз етуге бағытталған [29, б. 204-226].

Ал отандық ғалымдар арасында климаттың дефинитивтік мәселелері С.Ж. Бекишеваның еңбегінде зерттелген. Еңбектерінде климатты қоршаған ортамен байланыстыра отырып зерттеп оны қоршаған ортамен әрекеттестігіндегі компонент ретінде таниды. Яғни, қоршаған ортаны табиғи және табиғи антропогендік объектілердің жиынтығы ретінде қарастыруды ұсынады, табиғи объектілерге атмосфералық ауа, жердің озон қабаты, жер асты және жер үсті сулары, жерлер, жер қойнауы, жануарлар әлемі, өсімдік әлемі деп тізімдеп және осы объектілермен әрекеттестігіндегі климат деп атап өтеді. Ал адамның қоршаған табиғи ортамен қарым қатынасының нәтижесіндегі объектілер табиғи антропогендік объектілер түсінігін береді. С.Ж. Бекишеваның пікіріне сүйенсек, климат ол тек қоршаған ортамен әрекеттестігінде ғана қоршаған орта объектілер санатына жатқызылуы тиіс. Яғни, климат жеке дара құқық объектісі бола алмайды деп қорытынды жасауымызға болады. Біздің пікірімізше, климаттың құқықтық мәні мен мазмұны неғұрлым нақты және тар мағынада анықталуы тиіс. Ол өз кезеңіде бірінші жағынан климаттың экологиялық құқықтық категория ретінде қалыптасып дамуына мүмкіндік берсе, екінші жағынан заңнамалық мәнін нақтылауға септігін тигізеді [30].

Байқағанымыздай климатты анықтауда ғылыми әдебиеттер мен сарапшылардың қорытындыларында бірыңғай ортақ анықтама ұсынылмайды. Яғни «климат» термині мазмұны мен, мәні және сипаты, әдістемелік тұрғыдан әрқилы анықталады. Біріншіден, климат белгілі бір аймақтың гидрометеорологиялық белгілерін қамтитын, оның табиғи-географиялық көрсеткіштерінің жиынтығы ретінде қарастырылады. Демек климаттың белгілерінің бірі ол нақты бір табиғи аймақта анықталуы тиіс көрсеткіш болу керек. Ал климат терминің анықтаудағы екінші ұстаным ол неғұрлым ауқымдырақ және жаһандық деңгейді қосып қарастырады. Яғни екінші ұстаным бойынша климат жер шарының гидрометеорологиялық жағдайларының көрсеткіштерінің жиынтығын білдіреді. Мәселен, қазіргі жағдайдағы климаттық көрсеткіштер халықаралық гидрометеорологиялық жүйе жасаған ұзақ уақыттағы бақылауларының нәтижесінде ғылыми зерттеулерге сүйене отырып жасалған көрсеткіштер.

В.К. Быковскийдің «климат» деген ұғымды кең мағынада қарастыруды жөн көреді. Яғни климат жер шарында адамзат пен тіршіліктің пайда болуы мен өмір сүруін қамтамасыз етуі керек және ол адамзат арқылы қорғалуды қажет ететін негізгі игілік. Себебі климаттың өзгеруі ғаламдық қауіп тудырады және орнықты дамуға тікелей кедергі келтіреді. Сол себептен де, климат мемлекеттік құқықтық тұрғыдан қорғалуы керек. Басқа құралдар арқылы климатты қорғау тіптен мүмкін емес. Ғалымның еңбегінде температура, атмосфералық қысым желдің бағыты мен жылдамдығы, жауын шашын, бұлттылық, ауа ылғалдылығы климаттың сипаттамаларын құрайды деп негізделеді [31].

Жер шарындағы климаттық өзгерістер адамзат алдына біріншіден климаттық өзгерістердің болатынын болжай отырып, оған бейімдеуді міндеттесе, екінші жағынан орын алған өзгерістердің салдарын азайту яғни, жұмсарту міндетін қояды. Нақтырақ айтқанда, ғылыми есептер мен ғалымдардың болжауында климаттық өзгерістер болатын анық. Демек, адамзат проблеманы динамикалық тұрғыдан шешуі тиіс. Климаттық өзгерістердің ықпалын жұмсарту миссиясы парниктік газ құрылғыларын аз пайдалану мен олардың атмосфералық ауаға көлемін төмендетуді қамтитын мемлекеттің саясаттың негізгі бағыты ретінде қарастырылуы керек. Ол кез келген мемлекетте тек құқықтық құралдардың көмегімен іске асырылады. Ал бейімделу дегеніміз табиғи процестердің нәтижесінде орын алған климаттық өзгерістерді қоғамның бейімделуін қамтамасыз етуге бағытталған іс шаралар жүйесі. Мысалы, осы тарауда атап өткеніміздей климаттық өзгерістердің нәтижесінде экологиялық босқындар санынын артуы мемлекеттің реттеуін талап етеді.

Сонымен ғылыми зерттеулер мен сарапшылардың қорытындылары климаттық өзгерістерді жұмсартудың бірқатар ортақ бағыттарын анықтайды. Олар:

- Дәстүрлі энергия көздерін пайдалану нәтижесіндегі парниктік газдардың шығындыларын азайту жұмыстары;
- атмосферада парниктік газдардың көлемін азайтуға немесе жоюға арналған технологияларды дайындау мен оларды қолданысқа енгізу шаралары;
- шаруашылық секторда соның ішінде ауыл шаруашылығында және орман шаруашылығында парниктік газдарды азайтатын әдістерді игеру [32, б. 20-21]. Жалпы алғанда климаттық өзгерістерді жұмсарту мен климаттық өзгерістерге бейімделу процесінің арасында қарама-қайшылық жоқ, керісінше олар бірін бірі толықтырып отырады. Сонымен байқағанымыздай климаттық өзгерістерге қарсы саясатпен климатты қорғаудың негізгі екі стратегиялық міндеттері мемлекеттердің нормативтік құқықтық актілерінде бекітілуі тиіс.

Жасалынған талдаулар көрсеткендей климаттың заңи құқықтық анықтамасы халықаралық актілері мен ұлттық нормативтік актілерде тікелей анықталмаған. Бірақ климат ұғымын жанама түрде анықтайтын және климатқа қатысы бар дефинитивті нормаларды кездестіруге болады. Мәселен БҰҰ-ның климаттың өзгеруі туралы негіздемелік Конвенциясында климат ұғымына қатысы бар бірнеше анықтамалар келтірілген.

«Климаттың өзгеруінің жағымсыз әсерлері» табиғи және реттелетін экожүйелердің құрамына, қалпына келтіру қабілетіне немесе өнімділігіне немесе әлеуметтік-экономикалық жүйелердің жұмысына немесе адамның денсаулығы мен әл-ауқатына айтарлықтай теріс әсер ететін климаттың өзгеруінен туындаған физикалық ортадағы немесе био ортадағы өзгерістерді білдіреді.

«Климаттың өзгеруі» жаһандық атмосфераның құрамындағы өзгерістерді тудыратын және салыстырмалы уақыт кезеңдерінде байқалатын климаттың табиғи ауытқуларына қабаттасатын адамның іс-әрекетіне тікелей немесе жанама түрде байланысты климаттың өзгеруін білдіреді.

«Климаттық жүйе» атмосфераның, гидросфераның, биосфераның және геосфераның жиынтығын және олардың өзара әрекеттесуін білдіреді [33].

Р.В. Никоновтің дәл осы мәселеге өзінің зерттеуінде пікір білдіре отырып климат жеке дара өзі анықталмайды, ол басқа объектілермен қосарланып жүреді деп пікір білдіреді. Сәйкесінше автор, Ресей Федерациясының заңнамасының өзінде климатты анықтауда мәселелер туындап отырғанын атап өтіп, климат халықаралық құқықтық актілерде тек жаратылыстану ғылымы тұрғысынан ғана анықталып отырғанына мән береді [9].

Е.В. Грицкеевичтің пікірінше, ең алдымен климаттың экологиялық құқықтық белгілері анықталуы тиіс. Климаттың ерекше қасиеттері оның шығу аясы, өмірлік маңызының аса жоғары болуы, қауымдық сипаттағы игілік бола отырып, табиғатпен өзара тығыз қарым қатынасы бар, табиғи жүйелердің ажырамас бөлігі болып табылады. Аталған белгілердегі жариялық сипаты нақты адамның, субқоғамның, қоғамның мемлекеттің және тұтастай алғанда адамзаттың климаттық экожүйеге ықпалын шектеу немесе мүлдем болдырмау мүмкін емес екендігін және мұндай шектеулер аса қиын болады деп мәлімдейді. Климаттық жүйелердің өздігінен қалпына келу не болмаса өз өзін реттеу қабілетінің болуына қарамастан табиғи экожүйеге антропогендік ықпалдың қарқыны ғаламдық қауымдастықтың климатты қорғау, қалпына келтіру, бейімделу секілді саяси-институционалдық іс шараларының кешенін қолдана отырып қарқынды түрде жұмыс жасау керектігін білдіреді. Климаттың тағы бір аса маңызды белгісі ол әмбебап халықаралық құқықтық ерекшелігі. Климаттың ерекше қорғау игілігі ретінде ғаламдық маңызы оның трансшекаралық аспектілері, оны қорғаумен байланысты қатынастарда мемлекеттердің құзыреттілігін ажырату, оған қандайда бір мемлекеттің меншігі ретінде не болмаса оның жауапкершілігіне жүктеу оның белгілерінің ерекшеліктеріне қарай мүмкін еместігін байқаймыз. Сол себептен де климат адамзаттың ортақ игілігі ретінде қарастырамыз. Оны белгілі бір мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның құзыреттілігіне беру, климатқа қатысты әрекеттердің біржақты сипатта болуы мүмкін емес екенін анықтаймыз. Бұл ретте климат келесі ғаламдық сипаттағы объектілер, атап айтқанда ғарыш кеңістігі, аспан денелерін, мұхиттар, теңіз түбі тіпті антарктидамен қатар қабылданатын баршаға ортақ игілік ретінде қарастырылады.

Демек, климаттың жүйеге антропогендік ықпалдар мен климаттық өзгерістерді болдырмай, жұмсарту және орын алған климаттық өзгерістерге бейімделу үрдістері ең алдымен халықаралық деңгейде екі жақты немесе көпжақты келісімдер жасасу арқылы бекітіліп, мемлекеттерге императивтік нормалар ретінде танылуы керек. Яғни климат халықаралық құқықтық

қатынастардың ұлттық құқықтық жүйенің ерекше, дербес және әмбебап объектісі және қоршаған ортаның маңызды және ажырамас бөлігі болып танылады. Климаттық өзгерістерге адамзаттың ықпалының шектеу мен климатты қорғауды жүзеге асыру мақсатында мемлекетшілік заңнаманы одан әрі жетілдіру үшін оны құқықтық реттеу объектілері ретінде қарастырып белгілерін нақтылап алғанымыз жөн. Ол белгілерге келесілерді жатқызамыз:

- климаттың бұқаралық жариялы сипатының болуы;
- климаттың табиғи шығу мен пайда болуының ерекшелігі;
- аумақтық тұрғыдан климатты шектеудің мүмкін болмауы;
- климаттың күрделі сипатта болуы;
- климаттың кешенділігі;
- климаттың әмбебап ғаламдық сипатқа ие болуы;
- климатты меншік объектісі ретінде табиғи ресурстарды пайдалану нысаны ретінде қарастырудың мүмкін болмауы;
- климаттың ерекше сипатының болуы және т.б. белгілер болуы мүмкін.

Климатты қорғауды экологиялық құқықтық реттеуді сәтті жүзеге асыру үшін оның заңи анықтамасы нақты болу керек [34, б. 75-80].

Қазақстан Республикасы экология кодексінің 18-бөлімі климат және озон қабатын реттеуге бағытталған. Экология кодексінде климат анықтамасы тікелей тұрғыдан көрсетілмегенімен климаттық өзгерістерге бейімделу үрдісі бірнеше құқықтық нормалармен реттелінеді. Мәселен, кодексте климат климат өзгерісі әсерінің түсінігін климаттың өзгеруінен және климат өзгеруімен байланысты экстремалдық метеорологиялық және өзге табиғи құбылыстар салдарынан туындаған, экологиялық жүйелердегі, қоғамдағы, экономикалық тұрғыдан байқалатын, және болжануға жататын оң және теріс әсерлер деп түсініктеме беріледі. Климаттық өзгерістердің анықталу уақыт кезеңі орташа есеппен алғанда он жыл. Яғни 10 жыл аралығында атмосфералық ауадағы көрсеткіштердің салыстырмалы түрде өзгеріске ұшырауы есептелінеді. Адамның қызметіне тікелей немесе жанама түрде қатысы бар климаттың табиғи ауытқуларын жатқызады [35].

Климаттық өзгерістерге бейімделу келесі мақсаттарды көздейді:

- Адам денсаулығы мен өмірін қорғау, яғни климат өзгерістерге ұшырағаннан кейін орын алуы мүмкін түрлі аурулар, табиғи аурулар мен түрлі табиғи апаттар өзге де табиғи қауіп-қатерлердің алдын алу арқылы халықтың өмір сүру сапасының арттыруды көздейді;
- Экологиялық жүйелерді сақтау мен қалпына келтіу мақсаты биоэралуандылықты қорғау, олардың орнықтылығын қамтамасыз етуді білдіреді;
- Қоғамдық тұрақтылықты нығайту мен әлеуметтік теңдіктің сақталуын қамтамасыз ету, халықтың осал топтарын қорғау мен табиғи апаттарға қарсы тұру әлеуетін арттыру;

- Климаттың осалдығының деңгейін төмендету мақсатында табиғи ресурстарды пайдалану кезінде тәуекелдерді төмендету, ауылшаруашылығы, су шаруашылығы, энергетика секілді салалардың стратегиялық бейімделу әлеуетін жоғарылатуды білдіреді;

Климаттық өзгертулерге байланысты қолайлы мүмкіндіктерді пайдалану дегеніміз, оларды адамзаттың мүддесі үшін пайдалануды қамтамасыз етуді білдіреді. Мәселен, жаңа дақылдарды егу, жаңартылатын энергия көздерін пайдалану, инновациялық технологияларды қолданысқа енгізу және т.б.

Сонымен жасалынған талдаулар негізінде келесі қорытындыларды келтіруімізге болады. Климат ең алдымен экологиялық құқық объектісі ретінде анықталып бекітілуі тиіс. Климат ғылыми әдебиеттерде жаратылыстану ғылымдары тұрғысынан ғана анықталған игілік. Сондай -ақ климаттың өзіне тән ерекше белгілерге ие игілік бола тұрғанымен оның заңи анықтамасын анықтауға негіз қалаған ғылыми еңбектер бар. Климаттың өзіне тән белгілері анықталды. Оны құқықтық тұрғыдан реттеу үшін заңи анықтамасының нақты болуы маңызды болып отыр. Климаттың анықталған белгілеріне сүйенетін болсақ ол экологиялық құқық объектісінің талаптарына сай келеді, бірақ климат жеке дара өзі экологиялық құқықтың объектісі бола алмайды. Себебі, экологиялық құқық объектілері дегеніміз экологиялық құқық нормаларымен реттелінетін және оларға қатысты экологиялық құқықтық қатынас пайда болатын, өзгертін, не болса тоқтайтын, игіліктер саналады. Әдетте оларға табиғи объектілерді жатқызамыз. Жалпы экологиялық құқық объектісі құқықтану ғылымының дамуы үшін аса маңызды ұғым болғанымен оның ол жөнінде бірыңғай ортақ көзқарас жоқ. Экологиялық қарым-қатынастарды құрайтын объектілер әдетте олардың жіктелуі арқылы анықталады.

Д.Л. Байдельдинов экологиялық құқықтық реттеу объектілерін анықтауда ерекше көзқарас болу керектігін атап өтіп және оның тұрақты анықтамасы жоқ екенін дәлелдеп, бұл мәселеге қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттесуі қағидасы тұрғысынан қарау керектігін айтады. Ғалымның пікірінше, экологиялық құқықтық қатынастар объектісі табиғат пен оған құрамдас элементтер болып табылатын қатынастар тобын құрайды. Сол себептен де, экологиялық қатынастар объектісіне табиғаттың тұтас кешені, оның жекелеген түрлеріне бағыт алған барлық қатынастар жүйесі жатады. Мәселен, жер, су, ауа, жер қойнауы, орман және т.б. табиғи объектілер тау-кен, атмосфера құқықтың пәні бола тұра экологиялық қатынастардың бөліктері не болмаса элементтері ретінде саналады. Алайда «жер, жер қойнауы, су, орман, жануарлар дүниесі, ауа» ұғымдарымен «табиғи ресурстар» ұғымдары арасында айырмашылық болады. Мәселен, әрбір су экологиялық құқықтық қатынастардың объектісі бола алмайды, өз кезегінде «орман» да барлық уақытта экологиялық құқықтық реттелуге жатпайды.

Барлық жағдайда экологиялық заңнамамен қорғалмайды. Демек, экологиялық құқықтық реттеу объектісі болу үшін белгілі бір заңдылықтарға

және белгілерге жауап беруі тиіс және пайдаланудың ерекшеліктері болуы керек. Демек, игіліктер келесі белгілерге сәйкес келген жағдайда ғана экологиялық құқықтық қатынастардың объектісі бола алады:

А) Табиғи жолмен пайда болуы. Ол дегеніміз, табиғи ресурстар жасанды жолмен алынбауы керектігін білідреді, ол тек табиғаттың туындысы болған жағдайда ғана экологиялық құқық объектісі бола алады.

Б) Қоршаған ортамен тығыз табиғи байланыста болуы тиіс.

Осы жерде назар аударатын мәселе, қандайда бір объектілер табиғи ортадан алынатын болса ол экологиялық құқықтың объектісі бола алмайды. Ол өз кезегінде мүліктік қатынастардың, яғни азаматтық құқықтық қатынастардың объектісі болуы мүмкін не болмаса ол тауар ретінде саналады. Кез-келген экологиялық құқық объектісі табиғи ортадан алынған соң ол «бағаланады», оған құндық мән беріледі. Өзендегі «су» елді мекендердегі ауыз су жүйесіндегі су физикалық тұрғыдан біртекті ұғым болғанымен әр түрлі заңнамамен реттелінеді. «Өзендегі су» ол табиғи жолмен алынғандықтан және табиғатпен тығыз қатынаста болғандықтан ол табиғи ресурс ретінде, оның пайдалануы мен қорғалуы экологиялық заңнамамен реттелінеді. «Крандағы су»- табиғи ортадан алынған объект, сондықтан оған қатысты қоғамдық қатынастар, азаматтық құқықтық заңнамамен, санитарлы-гигиеналық және коммуналдық заңнамамен реттелінеді. Сонымен, экологиялық құқықтық қатынастар объектілеріне нақты белгілі бір критерийлерге жауап беретін объектілер тобын жатқызамыз [36].

О.Р. Саркисов табиғи объектілердің келесі аса маңызды белгілерін атап өтеді:

- табиғи объектілердің шығу тегінің табиғи сипатта болуы;
- табиғи объектілердің табиғи жүйелердегі экологиялық байланыста орналасуы, бұл жүйеде барлық элементтер функционалдық және құрылымдық тұрғыдан бір бірлерімен байланысты;
- табиғи объектілердің қызметі адамның өзгертуіне келмейтін объективтік заңдылықтарға бағынады.

Аталған белгілерге жауап беретін табиғи объектілерді үш негізгі топқа бөліп қарастыруға болады:

- жекелеген табиғи объектілер. Оларға ең алдымен жер, жер қойнауы, су, ормандар, орманнан тыс өсімдіктер дүниесі, жануарлар дүниесі және атмосфералық ауа;
- кешенді табиғи объектілер (табиғи кешендер): мемлекеттік табиғи қорықтар, ұлттық парктер, қорықшалар және ерекше қорғауға жататын табиғи аумақтардың өзге де түрлері;
- жалпы тұтастай алғанда қоршаған орта экологиялық құқықтық қатынастардың объектілері [37, б. 55].

Салыстырмалы түрде қарастыру мақсатында Беларусь Республикасы қоршаған ортаны қорғау туралы заңының бесінші бабында климат қоршаған ортаны қорғау саласының объектісі ретінде қарастырылып, қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқықтық қатынастардың объектілері ретінде жер

(топырақты қоса алғанда), жер қойнауы, су, атмосфералық ауа, озон қабаты, жерге жақын ғарыш кеңістігі, ормандар, өсімдіктер, жануарлар дүниесі, оның түрлік сипатына, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, арнайы қорғалатын табиғи аумақтар, ұлттық экологиялық желі, биосфералық резерваттар, типтік және сирек кездесетін табиғи ландшафтылар мен биотоптар, климат, табиғи экожүйелер, өзге де табиғи объектілер және табиғатты пайдалану құқығы жатқызылады [38].

Бірақ, талдаулар көрсеткендей Белоруссия заңнамасында да климаттың құқықтық анықтамасы берілмеген.

Біздің пікірімізше құқықтық қатынас объектілері деп құқық субъектілерінің субъективтік құқықтары мен заңды міндеттерін анықтайтын, құқықтық тұрғыдан маңызы бар, құқықтық тұрғыдан реттеуге жататын материалдық немесе материалдық емес игіліктер, сонымен қатар заңды маңызы бар әрекеттерді атауға болады. Құқықтық қатынас объектілері құқықтық қатынастардың пайда болуына, өзгеруіне не болмаса тоқталуына негіз болады. Аталған белгілерге сүйенсек климат жеке дара құқықтық қатынастардың объектісі бола алмайды, бірақ құқықтық реттеу объектісі бола алады деп тұжырым жасауымызға болады.

Климат ол тек физикалық тұрғыдан ғана емес, ол сонымен қатар тұрақты дамуды қамтамасыз ететін мемлекеттік құқықтық тұрғыдан реттелініп, әлеуметтік экономикалық категория ретінде қарастырылуы тиіс. Климаттың құқықтық мәні оның адам өмірі мен денсаулығына, экономиканың негізгі салаларына, табиғи ресурстарды пайдалану тәртібіне, және экожүйенің тұрақтылығына тікелей ықпал етуімен анықталады.

Сонымен құқықтық сипаттағы климат дегеніміз ол экологиялық қауіпсіздік пен орнықты дамудың негізі бола тұра белгілі бір аумақта не болмаса ғаламдық деңгейде қалыптасатын атмосфералық, геофизикалық және биосфералық үдерістердің ұзақ мерзімді жиынтығы болып саналатын, адам өмірі мен денсаулығына, табиғатты пайдалану тәртіптеріне әлеуметтік - экономикалық дамуға әсер ететін, шығу тегінің ерекшеліктері бар, әмбебап ғаламдық сипатқа ие, адамзаттың ықпалына тәуелді, күрделі әрі кешенді категория болып табылады. Ал климатты қорғау дегеніміз климат жүйесіне негативті антропогендік ықпалды азайту, шектеу, алдын алуға, парниктік газдардың көлемін азайтуға, климаттық өзгерістердің салдарына бейімделу мен оларды жұмсартуға бағытталған мемлекеттің экологиялық қауіпсіздігін және орнықты дамуды көздейтін ұлтық заңнама мен халықаралық актілерде бекітілген қағидалар, нормалар, институттар мен ереже жүйесінен тұратын құқық қолдану қызметі.

Климаттың экологиялық құқықтық белгілеріне мыналар жатады:

- климаттың әмбебап ғаламдық сипатқа ие болуы;
- ұзақ уақыт пен тұрақтылықты қамтуы;
- кешенді экологиялық сипатының болуы;
- адамзаттың ықпал етуіне тәуелді болуы;
- экологиялық қауіпсіздік пен тұрақты дамудың негізі болуы.

1.2. Қазақстан Республикасында климатты қорғаудың құқықтық қағидаларының мәні

Климатты қорғаудың құқықтық қағидалары жалпы тұрғыдан алғанда климаттық қатынастарды реттеуде басшылыққа алынатын фундаменталды идеялардың жиынтығын білдіреді. Климатты қорғаудың құқықтық қағидалары осы қатынастарды кешенді объективтік және жан-жақты реттеуді қамтамасыз ету үшін қажет. Сондықтан климатты қорғаудың құқықтық қағидаларын анықтау үшін бірқатар ғылыми сұрақтарға жауап бергеніміз дұрыс. Ең алдымен климаттық қорғаудың құқықтық қағидаларының маңыздылығы қандай? Климаттық қорғаудың құқықтық қағидаларының ғылымның дамуына әсері қандай болады? Жалпы құқық қағидалары дегеніміз не? Құқық қағидалары құқық саласының қалыптасуы мен құқық нормаларының әрекет етуіне қалай ықпал етеді? Климатты қорғаудың құқықтық қағидалары халықаралық құқықтық сипаты бар актілерде қалай бекітілген? Халықаралық құқықтық актілерде анықталған қағидалар ұлттық заңнамаға әсері қалай болуы керек? Қоршаған ортаны қорғау заңнамасының қағидалары мен климатты қорғауды құқықтық қағидаларының арақатынасы қандай болуы тиіс және т.б.

Құқық теориясының жалпы ережелері бойынша құқықтық қағидалары құқық нормаларының деңгейінде нақты анықталып, құқық нормаларының қызмет бағыттарын анықтап, заңнамалық деңгейде бекітілуі тиіс.

Құқық қағидалары қоғамдық қатынастардың әмбебап реттеушісі ретінде құқықтың мәні мен әлеуметтік құндылығын білдіретін іргелі, нормативтік маңызды идеялар мен басшылыққа алынатын фундаменталды ережелердің жиынтығын білдіреді. Құқық қағидалары құқық мазмұнының маңызды элементі ретінде әрекет етеді, құқықтық нормалармен салыстырғанда жалпылау мен абстракцияның жоғары деңгейімен ерекшеленіп, тұрақтылықпен сипатталады және қоғам дамуының нақты тарихи, әлеуметтік-экономикалық және мәдени факторларына байланысты фундаменталды ережелер. Құқық қағидалары заң шығару және құқық қолдану қызметінің бағытын анықтайтын жүйе құраушы функцияны орындайды, сонымен қатар құқық салаларын, кіші салаларын және институттарын қалыптастыруға негіз болады. Әрекет ету саласына байланысты барлық құқық салаларына ортақ (заңдылық, әділеттілік, гуманизм, заң алдындағы теңдік, мемлекет пен жеке тұлғаның өзара жауапкершілігі), құқықтың жекелеген салаларына тән салалық қағидаларға және тұтастықты, келісімділік пен тұрақтылықты қамтамасыз ететін бірнеше құқық салаларында қолданылатын салааралық қағидаларға бөлінеді [39].

Құқық қағидаларының тағы бір ерекшелігі олар заңдар мен өзге де ресми сипатқа ие нормативтік құқықтық актілердің мәтіндерінде, ғылыми доктриналды еңбектерде көрініс табады. Құқық қағидаларының заңнамаларда бекітілу нысанына қарай әр түрлі сипатта анықталуы мүмкін.

Мысалы, әдетте құқық қағидалары заң актілерінің қағидалары бөлімінде нақтыланып тізімделсе, кейбір қағидаларға арнайы жеке бап арналып. Сол нормада бекітілген қағиданың мәні мен мазмұны анықталады. Заңнамалық зерттеулерде байқалған тағы бір өзгешелік, құқық қағидалары әдетте нормативтік құқықтық актінің кіріспе бөлігінде анықталып. Оның басқа нормаларында сол құқық қағидасын іске асыру тетіктері бекітіледі [40, б. 53-59].

Сонымен, құқық қағидаларының келесі ортақ заңдылықтары мен ерекшеліктері анықталғанын байқаймыз. Ең алдымен, құқық қағидасы бұл нақты қоғамдық қатынастарды реттеуде басшылыққа алынатын негізгі фундаменталды идеялардың жиынтығы бола тұра құқықтың даму бағыттарын анықтайтын жүріс тұрыс ережелері деп анықтама келтіруге болады. Құқық қағидалары құқық нормасы бола алмайды, алайда олар заңнамада бекітілгендіктен құқық нормасының қалай жұмыс жасау керек тәртібін анықтайды. Құқық қағидасы доктриналдық даму сипатына қарай өзгеріске ұшырап дамып отыруы мүмкін. Құқық қағидасының мазмұны құқықтың жүйелі түрде қызмет атқаруына, қайшылықтарды болдырмауға, және құқықтық дамудың бағдарын анықтауда ерекше орынды иеленеді.

Біздің пікірімізше, климатты қорғаудың құқықтық қағидалары мемлекеттің климаттық өзгерістерді, болдырмау, климаттық өзгерістерді жұмсарту не болмаса климаттық өзгерістерге бейімделу үрдісін мемлекеттік құқықтық реттеуде басты стратегиялық идеялар болуы тиіс. Аталған қағидалар ұлттық экологиялық құқықтың негізі бола тұра осы саладағы мемлекеттің климаттық саясатының мазмұны мен негізгі даму бағыттарын айқындайды. Сондай-ақ климатты қорғаудың құқықтық қағидаларының басты мақсаты климатқа антропогендік ықпал ету деңгейін шектеу және бақылау, парниктік газдар көлемін азайту туралы міндеттемелерді орындау және халықаралық климаттық міндеттемелерді ұлттық құқық жүйесіне имплементациялау мақсаттарын көздейді.

Осылайша климатты қорғаудың құқықтық қағидалары қоршаған ортаны қорғау заңнамасының тұрақтылығын қамтамасыз етіп қана қомай, орнықты дамуға үлес қосу арқылы экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде және адамның қолайлы қоршаған ортаға деген конституциялық құқығын қорғауды іске асыру мен мемлекеттің ұзақ мерзімді әлеуметтік экономикалық дамуына негіз бола алады. Климаттық өзгерістердің салдары адамзат дамуы үшін қолайсыз соның ішінде тек конституциялық құқықтардың шектелуіне ғана емес ол сонымен қатар әлеуметтік әділеттілікке, экономикалық тұрақтылыққа тіпті халықаралық қауіпсіздікке қауіп болу ықтималдылығы аса жоғары.

Отандық ғылыми зерттеушілер өздерінің еңбектерінде климатты қорғаудың құқықтық қағидаларын анықтауда ең алдымен оның тұғырнамалық негізі ретінде халықаралық экологиялық құқықта қалыптасқан қағидалар болу керектігін негіздейді. Атап айтқанда, олар: сақтық қағидасы, ластаушы төлейді қағидасы, орнықты даму қағидасы, барлығына ортақ

сараланған жауапкершілік қағидасы және т.б. қағидалар болуы керек [41, 94-101].

С.А. Боголюбовтің пікірінше, климат өзгерістері мәселелері саласындағы қағидалар ең алдымен халықаралық құқықтың жалпы танылған қағидаларына, БҰҰ жарғысына, халықаралық құқық қағидалары декларациясына, БҰҰ климат өзгерістері жөніндегі негіздемелік конвенциясында анықталады [42].

Олар:

1) Сақтық шараларын қабылдау қағидасы. Ол қағиданың мәні Қоршаған ортаны қорғау мақсатында мемлекеттер өз мүмкіндіктеріне сәйкес сақтық шараларын қабылдау принципін кеңінен қолдану дегенді білдіреді. Елеулі немесе қайтымсыз зиян келтіру қаупі бар жағдайларда толық ғылыми сенімділіктің болмауы қоршаған ортаның нашарлауының алдын алу бойынша үнемді шараларды қабылдауды кейінге қалдыру үшін себеп ретінде болмауы тиіс. Бұл қағида сонымен қатар БҰҰ климат өзгерістері жөнінде негіздемелік Конвенциясында да көрініс тапқан. Аталған Конвенция бойынша тараптар климаттың өзгеру себептерін болжау, алдын алу немесе барынша азайту және оның теріс салдарын азайту мақсатында алдын алу шараларын қабылдауы тиіс. Ауыр немесе қайтымсыз зиян келтіру қаупі бар жерлерде климаттың өзгеруіне қарсы саясат пен шаралар жаһандық игіліктерді ең аз шығындармен қамтамасыз ету үшін үнемді болуы керек екенін ескере отырып, мұндай шараларды кешіктірудің себебі ретінде ғылыми сенімділіктің жеткіліксіздігі болмауы керек. Осы мақсатта мұндай саясат пен шаралар әртүрлі әлеуметтік-экономикалық жағдайларды ескеруі, жан-жақты болуы, парниктік газдардың барлық тиісті көздерін, газдар жинақтағыштарын және бейімделу шараларын қамтуы және барлық экономикалық секторларды қамтуы керек. Климаттың өзгеруіне әрекет ету бойынша күш-жігерді мүдделі тараптар бірлескен негізде жүзеге асыру мүмкіндіктеріне ие [43].

2). Халықаралық ынтымақтастық қағидасы. Бұл қағида климатты қорғауды құқықтық қамтамасыз етуде аса маңызды стратегиялық бағыт болып табылады. Өйткені, климаттың анықталған белгілері мен ерекшеліктері халықаралық ынтымақтастық негізінде ғана оны қорғау не болмаса климатқа құқықтық ықпал ету мәселелерін шеше алады.

3) Орнықты даму қағидасы. Қазіргі ұрпақтың қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз ету болашақ ұрпақтың қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігіне нұқсан келтірмейтіндей іске асыру дегенді білдіреді. Бұл қағиданың өмірге келу тарихы 80-ші жылдардағы басты оқиға 1987 жылы Комиссияның Бас Ассамблеяға «біздің ортақ болашағымыз» атты баяндамасын ұсынумен байланысты болды. Бұл құжат тұрақты дамудың жаңа тұжырымдамасын ұсынды. Ол шексіз экономикалық өсуге негізделген дамуға балама болды. Дәл осы баяндама «тұрақты даму» терминінің ғылымға енуіне себеп болды [44].

4) Жалпы, сараланған жауапкершілік қағидасы. Аталған қағида Париж конвенциянда тікелей анықталған. Ол бойынша әр түрлі ұлттық деңгейлердегі мүмкіндіктерге сәйкес келетін әділеттілік пен ортақ сараланған жауапкершіліктер қағидасы негізінде іске асырылады [7].

Өз кезегінде В.А. Семенихина климатты құқықтық қорғаудың келесі қағидаларын ұсынады:

- Мемлекеттердің егемендігі қағидасы, аталған қағида бойынша климатты қорғау нақты мемлекеттердің халықаралық нормаларды ішкі заңнамасына имплементациялау нәтижесінде іске асады. Климаттық қорғау нормалары халықаралық құқықта бекітілгенімен олардың нақты іске асуы егеменді мемлекеттердің ішкі заңнамаларының қабылдануына тікелей тәуелді;

- Дамушы және әлсіз мемлекеттердің мәртебесін ерекше тану қағидасы, климатты қорғаудың құқықтық қағидасы ретінде санауға негіз бар. Бұл қағида көптеген халықаралық құқықтық актілерде көрініс тауып бекітілген қағидалар санатына жатады [10].

Ал М.М. Бринчук өз кезегінде халықаралық экологиялық құқықтың келесі қағидаларын анықтайды: әрбір адамның табиғатпен үйлесімде салауатты әрі толыққанды өмір сүру құқығы; адамның қолайлы қоршаған ортаға деген құқықтарының басымдығы қағидасы; әрбір мемлекеттің өзінің аумағындағы табиғи ресурстарға егемендіктерінің ажырамас болуы қағидасы; орнықты даму, яғни экологиялық тұрғыдан негізді әлеуметтік экономикалық даму қағидасын білдіреді; экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және өзге де құқықтық қағидалар [45].

Р.В. Никоновтің климатты қорғаудың құқықтық қағидаларын анықтауда бірқатар қағидаларға назар аударады. Олар:

- Климатты қорғаудың ортақ сараланған жауапкершілік қағидалары;
- Сақтық қағидасы;
- Орнықты даму қағидасы
- Халықаралық ынтымақтастық қағидасы. Осы қағидаларды автор С.А. Боголюбовтің орындаған еңбегінде неғұрлым толығырақ атап өтеді [28].

Біздің пікірімізше осы аталған қағидалар халықаралық құқық шеңберінде анықталғандықтан ол неғұрлым жалпы сипатқа ие және климаттық құқықтық қорғау қағидалары халықаралық экологиялық құқық шеңберінде анықталуы тиіс. Сонымен қатар ұлттық заңнамамен бекітілген қағидалар неғұрлым ресми сипатқа ие болады. Бірақ аталған қағидалар ұлттық құқықты климатты қорғаудың құқықтық қағидаларын анықтау үшін аса маңызды. Халықаралық экологиялық құқық қағидаларын анықтауда А.Э. Маякуновтің зерттеулері қызығушылық тудырады. Автордың пікірінше, халықаралық экологиялық құқық қағидалары дәстүрлі түрде БҰҰ Жарғысында, Хельсинк қорытынды актісінде (1975 ж.) және БҰҰ қарарында БҰҰ Жарғысына сәйкес мемлекеттер арасындағы достық қатынастар мен ынтымақтастыққа қатысты халықаралық құқық қағидаттары туралы декларация және халықаралық құқық қағидаттары декларациясында

анықталған қағидалар жүйесі болады. Жалпы алғанда олар – егемендік, теңдік қағидаты, мемлекеттің аумақтық тұтастығы, ынтымақтастық, халықаралық-құқықтық міндеттемелерді орындау, мемлекеттердің ішкі саясатына араласпау, даулар мен жанжалдарды дипломатиялық реттеу қағидалары. Бұл ережелер мемлекетаралық қатынастар субъектілері арасындағы қарым-қатынастардың сапасы мен мазмұнын жаңғыртатын халықаралық экологиялық құқықтың бірден бір негізі болып табылады. Аталған нормативтік-құқықтық құжаттар табиғатты қорғау жөніндегі заң жүйесімен байланысты барлық салалардағы мемлекетаралық қарым қатынастардың реттеуге бағытталған. Бұл ережелер халықаралық экологиялық актілерінде жер планетасында табиғи тіршілік ету ортасын сақтау мен сақтаудың негізгі принциптері болып саналады. Олардан нақты халықаралық қатынастардың эмпирикалық сипаты қалыптасып, тәжірибелік тұрғыда әрекет ететін арнайы қағидалар туындайды. Алайда, халықаралық экологиялық құқық экологиялық қауіпсіздікке төнетін қатердің халықаралық сипаттағы мәселе екенін мойындағанымен, егемендік пен аумақтық қауіпсіздік сияқты халықаралық құқықтың қағидалары белгілі бір мемлекеттің өз аумағындағы қызметі екіншісінің экологиялық қауіпсіздігіне нұқсан келтіретін немесе қауіп төндіретін жағдайлардан сақтану керектігін атап өтеді [46, б. 86-94].

Халықаралық экологиялық құқық қағидалары қазіргі заманғы халықаралық қоршаған ортаны қорғау жүйесінің тұжырымдамалық және нормативтік негізін қалыптастырады. Бірыңғай кодификацияланған актінің жоқтығына қарамастан, бұл қағидаттар көптеген әмбебап және аймақтық халықаралық шарттарда, сондай-ақ «жұмсақ құқық» актілерінде бекітіледі, бұл олардың құқықтық маңыздылығын біртіндеп институционализациялау мен нығайтуды көрсетеді. Зиянды болдырмау, сақтық, тұрақты даму, жалпы, бірақ сараланған жауапкершілік, халықаралық ынтымақтастық және қоғамның қатысуы принциптері жүйе құраушы функцияны орындайтыны анықталды. Олар мемлекеттердің егеменді құқықтары мен олардың жаһандық экологиялық жүйені қорғау жөніндегі міндеттері арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді, мемлекеттердің мінез-құлқының бірыңғай стандарттарын қалыптастыруға ықпал етеді және халықаралық шарттық міндеттемелерді түсіндіру кезінде бағдар ретінде қызмет етеді. Сонымен қатар, жекелеген қағидаттардың құқықтық мәртебесінің түсініксіздігімен, олардың әр түрлі міндеттілік дәрежесімен, сондай-ақ тәжірибеде іске асыру мен орындалуын бақылаудың қиындықтарымен байланысты мәселелер анықталады. Бұл халықаралық экологиялық нормаларды ұлттық деңгейде имплементациялау тетіктерін одан әрі дамыту және халықаралық ынтымақтастықты жетілдіру қажеттігін растайды. Осылайша, халықаралық экологиялық құқық қағидаттары тек теориялық категория ғана емес, сонымен қатар жаһандық экологиялық сын-қатерлер жағдайында халықаралық құқықтық реттеуді дамытудың маңызды құралы болып табылады [47, б. 1-12].

Сонымен халықаралық экологиялық құқықтық сипаты бар актілерінің негізгілеріне талдау жасайтын болсақ, ең алдымен климат өзгеруі жөнінде БҰҰ негіздемелік Конвенциясы ережелеріне назар аудару қажет. Аталған құжаттар климатты қорғауға байланысты келесі маңызды қағидаларды қамтиды:

- мемлекеттердің климаттық жүйені адамзаттың қазіргі және болашақ ұрпақтарының игілігі үшін әділеттілік негізінде және олардың жалпы, бірақ сараланған жауапкершілігі мен мүмкіндіктеріне сәйкес қорғау міндеті. Дамыған елдер климаттың өзгеруімен және олардың жағымсыз салдарымен күресуде жетекші рөл атқаруы керек;

- дамушы елдер болып табылатын мемлекеттердің, атап айтқанда климаттың өзгеруінің теріс салдарына қатысты ерекше осал мемлекеттердің, сондай-ақ Конвенция ережелеріне сәйкес пропорционалды емес немесе басым ауыртпалықты көтеруге тура келетін елдердің нақты қажеттіліктері мен ерекше жағдайларын толық көлемде ескеру қажеттілігі;

- мемлекеттердің алдын алу шараларын қабылдау міндеті климаттың өзгеруі себептерін болжау, алдын алу немесе азайту және оның теріс салдарын азайту мақсатында. Елеулі немесе қайтымсыз залал қаупі бар жерде климаттың өзгеруіне қарсы күреске бағытталған саясат пен шаралар жаһандық игіліктерді барынша аз шығындармен қамтамасыз ету үшін экономикалық тиімді болуы тиіс екенін ескере отырып, мұндай шараларды қабылдауды кейінге қалдыру үшін ғылыми сенімділіктің жеткіліксіздігі себеп ретінде пайдаланылмауы тиіс. Осы мақсатта климатты қорғау саясаты мен шаралары әртүрлі әлеуметтік-экономикалық жағдайларды ескеруі, жан – жақты болуы, парниктік газдардың барлық тиісті көздерін, сіңіргіштері мен жинақтағыштарын және бейімделу шараларын қамтуы және барлық экономикалық секторларды қамтуы тиіс;

- климатты қорғау саласындағы саясат пен шаралар әр елдің нақты шарттарына сәйкес келуі және ұлттық даму бағдарламаларының болуы экономикалық даму климаттың өзгеруіне қарсы әрекет ету үшін маңызды болып табылады;

- ынтымақтастық қағидаты, сондай-ақ егер олар халықаралық сауданы ерікті немесе негізсіз кемсіту немесе жасырын шектеу құралы ретінде қызмет етсе, біржақты шараларды қоса алғанда, климаттың өзгеруіне қарсы күрес мақсатында қабылданған шараларды іске асыруға тыйым салу [48].

Киото хаттамасы (Киото, 11 желтоқсан 1997). I Қосымшаға енгізілген Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенцияға қатысушы мемлекеттер шығарындыларды шектеу және азайту жөніндегі өз міндеттемелері шеңберінде энергияны пайдаланудың тиімділігін арттыруды көздейді. Ол Монреаль хаттамасымен реттелмейтін парниктік газдарды сіңіргіштер мен жинақтағыштардың сапасын арттыру жөнінде шаралар қабылдауға; орман шаруашылығын жүргізудің, орман өсірудің және орман өсірудің ұтымды әдістеріне жәрдемдесуге тиіс. Ауыл шаруашылығының тұрақты нысандарын, зерттеу қызметін көтермелеу; парниктік газдар шығарындыларын шектеу

немесе азайту және бағыттарымен ерекшеленеді. Хаттамамен енгізілген ең маңызды құқықтық құрал-шығарындылар квоталарын сату. Бұл ретте шығарындыларды азайтудың кез келген бірлігі немесе қандай да бір мемлекет басқа мемлекеттен алатын белгіленген мөлшердің кез келген бөлігі сатып алынатын тараптың белгіленген мөлшеріне қосылады және керісінше беруші тараптан шегеріледі. Сатып алынатын шығарындыларды азайтудың кез келген сертификатталған бірліктері сатып алынатын тараптың белгіленген мөлшеріне қосылады. Егер міндеттемелердің әрекет етуінің белгілі бір кезеңіндегі шығарындылар ол үшін белгіленген мөлшерден аз болса, онда осы мемлекеттің өтініші бойынша міндеттеменің әрекет етуінің барлық кейінгі кезеңдеріне ол үшін белгіленген мөлшерге қосылады. Осылайша, Киото хаттамасы шығарындыларды азайтуға ұмтылатын мемлекеттердің іс-әрекеттерінің өзгергіштігін, ұзақ мерзімді жоспарлау мүмкіндігін және технологияларды жаңартуға арналған ресурстарды бөлудің тиімділігін қамтамасыз етеді. Демек, квоталармен саудаласу жеке қағида ретінде анықталуы мүмкін [49].

Климатты қорғаудың ортақ сараланған жауапкершілігі қағидасы Париж конвенциясында да міндетемелік норма ретінде бекітілді. Климаттың өзгеруі туралы Біріккен Ұлттар Ұйымының негіздемелік Конвенциясының құрамдас бөлігі болып табылатын Париж келісімі 2015 жылы Париж қаласында өткен Біріккен Ұлттар Ұйымының климатын өзгеруі туралы конференциясында қабылданып, 2020 жылы күшіне енді. БҰҰ -ның бас хатшысы А.Гутершидің мәлімдеуінше, бұл келісім «тарихи жетістік» болып табылады. Алайда, Париж келісімін жасасу үрдісінде де, қазіргі уақытта да әлемдік энергетикалық тұрақсыздықтың орын алуы мен Париж келісімінде анықталған міндеттерді орындаудағы мемлекеттердің белсенділігі мен саясатының тиісті деңгейде болмауы, келісімнің тиімділігі мен онда көзделген мақсаттарға қол жеткізу мүмкіндігі жөнінде қоғамда пікірталастар толастамай отыр. Осыған байланысты Париж келісімінде бекітілген міндеттемелер мен жалпы осы халықаралық актінің жүзеге асыру тетіктерін жетілдіруді зерттеу мәселесі болу керек деген қорытынды жасауымызға болады [50].

Париж Конвенциясының 2-бабында бекітілген мақсаттар климаттың өзгеруіне қарсы ғаламдық құқықтық тетіктердің стратегиялық негізін анықтайды. Осы норма климаттық саясатты жүзеге асыруда қоршаған ортаны қорғаумен шектелмей, сонымен қатар орнықты дамуды қамтамасыз ету және кедейлікті жоюға бағытталған кешенді әлеуметтік экономикалық үрдіс ретінде қарастырады. Ғаламдық орташа температура деңгейінің ауытқушылығын шектеу туралы халықаралық міндеттемелер қошаған ортаға және жалпы экожүйеге келтірілетін залалдарды азайтуға бағытталған ғылыми негіздемелерді жасақтаудың тұжырымдамалық бағыты болады. Сондай-ақ бейімделу мүмкіндігін арттыру, төмен көміртекті дамуды ұштастыра отырып ол мемлекеттерде азық түлік қауіпсіздігінің сақтауға ықпалын тигізеді. Қаржылық мүмкіндіктерді климатты сақтауға бағдарлау

мемлекеттердің халықаралық қаржылық жауапкершіліктерінің артуына және ғаламдық тұрақтылықтың сақталуына себеп болады. Осылайша, аталған норма климаттық құқықтың жүйелі және тұрақты дамуына ықпал ете алады.

Климатты қорғаудың келесі халықаралық сипаттағы құқықтық қағидасы ол сақтық қағидасы. Париж Конвенциясы жаһандық орташа температураның өсуін өнеркәсіптік деңгейден 2°C-тан әлдеқайда төмен ұстау және температураның өсуін 1,5°C-қа дейін шектеуге күш салу климаттың өзгеру қаупі мен әсерін айтарлықтай төмендететінін мойындайды. Дәл осы норма сақтық қағидасының ерекшеліктері мен белгілерін қамтиды және климаттық тұрақтылыққа қол жеткізудің негізгі құралы бола алады. Ғаламдық климат өзгерістерімен күресуде мемлекеттердің үлесін анықтау, парникік газдар көлемін азайту шараларын бекіту, бейімделу іс қимылдарын жасақтау, және климаттық тәуекелдердің алдын алу мәселелері Париж Конвенциясының өзекті мәселелері болып табылады. Бұл дегеніміз, Париж Конвенциясы сақтық қағидасының абстрактілі ұғымнан неғұрлым нақты түсінікке айналдырған халықаралық құқықтық тетік болып саналады. Өз кезегінде сақтық қағидасының осы актіде көрініс табуы Париж Конвенциясына мүше мемлекеттердің ұлттық заңнамасына имплементациялану арқылы мемлекеттер үшін императивтік сипаты бар қағида болады дегенді білдіреді [7].

Климатты қорғаудың келесі құқықтық қағидасының бірі ол климатты қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастық қағидасы. Халықаралық ынтымақтастық қағидасы ол жалпы халықаралық құқықтың қалыптасуы мен дамуында ерекше мәртебеге ие қағида болып саналады. Себебі, экологиялық сипаттағы барлық актілер және қоршаған ортаны қорғау саласындағы болашақ актілердің негізгі идеясы болады. Себебі, халықаралық құқық субъектілерінің өз алдына міндеттемелер алуы көбінде диспозитивті сипатта болады. Ал қоршаған ортаны қорғау мәселесінің халықаралық деңгейге артуы объективтік және субъективтік себептермен тығыз байланысты болады. Осы себептер табиғи экологиялық және әлеуметтік -экономикалық себептер болып жіктеледі [28].

Қазақстан Республикасының құқықтық тәжірибесінде климатты қорғаудың құқықтық қағидаларының мәні Қазақстан Республикасының климаттық халықаралық климаттық міндеттемелерін орындауды көздейтін, климаттық өзгертулердің алдын алу, жұмсарту және климаттық өзгерістерге бейімделу шараларын қамтитын, ҚР экологиялық құқығы қағидаларымен сабақтас болатын, халықаралық актілерге негізделген бастапқы және негізгі фундаменталдық ережелердің жиынтығы. Осы ретте климаттық өзгерістерге бейімделу қағидасы ол мемлекеттер үшін қайтарымсыз тұрғыда орын алған өзгерістердің ұтымды тұстарын алу дегенді білдіреді [51, б. 45-58].

Атап өткеніміздей, климатты қорғаудың құқықтық қағидалары экологиялық құқық қағидаларымен тығыз байланысты және сабақтасып жатыр. Экологиялық құқық қағидалары климатты қорғаудың құқықтық

қағидаларының негізі болады. Осы тұрғыдан алғанда климатты қорғаудың экологиялық құқықтық қағидаларын анықтай аламыз.

Д.Л. Байдельдиновтің экологиялық құқық қағидаларының мәні мен мазмұнын саралай отырып, олар қоршаған ортаны қорғау саласында байланыстырушы қызметті атқаратынын атап өтеді. Оның пікірінше, экологиялық құқық қағидалары құқық нормаларының мәні мен мазмұнын анықтаумен шектелмей, белгілі бір институттарды реттеуде өзара байланыстырушы қызметті атқаратын негізге идеялар жиынтығы ретінде қызмет атқарады. Сондықтан да экологиялық қатынастарды құқықтық тұрғыдан реттеу барысында, ең алдымен олардың ерекшеліктеріне аса назар аударылуы тиіс, яғни аталмыш қағидалар нормаларда тікелей бекітіліп, қоғамдық қатынастар дәл сол бастапқы ережелерге сай қалыптасуы керек [52].

С.Т. Культелеевтің экологиялық құқық қағидаларын анықтауда неғұрлым нақтылыққа мән береді. Автордың пікірінше, экологиялық құқық қағидалары бірқатар белгілер мен сипаттарға жауап берулері тиіс. Ең алдымен ол құқық нормаларында көрініс табуы, құқық саласының мазмұнын анықтайтын, құқықтық реттеу пәні мен әдістеріне ортақ, құқық нормалар деңгейінде тұтас болатын идеялар мен ережелер жиынтығын білдіреді [53].

Сонымен, Қазақстан Республикасының экологиялық құқығының қағидалары қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асырудың негізі болады. Оның негізгі қызмет түріне орнықты дамуды қамтамасыз ету, экологиялық қауіпсіздікті сақтау, сондай-ақ экологиялық қатынастарды құқықтық реттеу барысында басшылыққа алынуы тиіс.

ҚР Экология кодексінің 5-бабында келесі маңызды қағидалар бекітілген:

- Алдын алу қағидасы;
- Сақтық қағидасы;
- Пропорционалдылық қағидасы;
- «Ластаушы төлейді қағидасы»;
- Тұрақты даму қағидасы;
- Интеграция қағидасы;
- Экологиялық ақпаратқа қол жетімділік қағидасы;
- Қоғамдық қатысу қағидасы;
- Экожүйелілік тәсіл қағидасы [35].

Климат заңының қағидалары белгілі бір дәрежеде қоршаған ортаны қорғау заңының қағидаларын нақтылауға, түсіндіруге және дамытуға бағытталған. Осы институт аясында климаттың өзгеруіне қарсы күреспен байланысты жалпы және арнайы қағидаларды ажырату орынды. Мысалы, арнайы қағидаларға азаматтық қоғамның климаттық шешім қабылдауға қатысу қағидасы, климаттық интеграция, климаттық қауіпсіздік, климатқа төзімділік, климаттық әділеттілік, климатты басқаруда сақтық, ортақ бірақ бөлек жауапкершілік, көміртегі бейтарап экономикаға басымдық, көміртегі

белгілері бар өндірісті шектеу және парниктік эффектiнiң қаупiн тудыру және т.б.

Климаттық дауларды шешуде бiрқатар қағидалар реттеушi ретiнде қызмет етедi. Олардың бiрi – ортақ, бiрақ сараланған жауапкершiлiк қағидасы. Киото хаттамасының бұл қағидасы Париж келiсiмiндегi жаңа нұсқасында әр елдiң ұлттық ерекшелiктерiн ескеру қажеттiгiн баса көрсетедi. Климат әдiлдiгi қағидасы да маңызды реттеушi контекстiнi қамтамасыз етедi, яғни климаттың өзгеруiне ең көп жауаптылар ең үлкен жауапкершiлiктi өз мойнына алуы тиiс дегендi бiлдiредi. Әдiлет қағидасы аясында тарихи тұрғыдан жоғары шығарындылары бар кейбiр мемлекеттердiң өткен парниктiк газ шығарындылары үшiн өтемақы төлеуге мiндеттi ме деген дау бар. Заңгерлiк сарапшылар бұл сұраққа оң жауап бередi, себебi әдiлет тұжырымдамасы тарихи жауапкершiлiктi мойындаудың негiзiн кұрайды [54, б. 7-28].

Қорытындай келе, Қазақстан Республикасы климатты қорғаудың құқықтық қағидалары деп ҚР климаттық халықаралық климаттық мiндеттемелерiн орындауды көздейтiн, климаттық өзгертулердiң алдын алу, жұмсарту және климаттық өзгерiстерге бейiмделу шараларын қамтитын, ҚР экологиялық құқығы қағидаларымен сабақтас болатын, халықаралық актiлерге негiзделген бастапқы және негiзгi фундаменталдық ережелердiң жиынтығын айтамыз. Жасалынған зерттеулердiң негiзiнде климатты қорғаудың құқықтық қағидаларының белгiлерiн анықтауға болады:

- Климатты қорғаудың құқықтық қағидаларының негiздiлiгi мен халықаралық құқықтық актiлерде бекiтiлуi мен көрiнiс табуы. Зерттеулер көрсеткендей климатты қорғаудың құқықтық қағидалары ең алдымен халықаралық келiсiм шарттар мен өзге де мiндеттi актiлерде көрiнiс тапқан. Оның басты сипаты халықаралық келiсiм бойынша мiндеттеме алған мемлекеттер үшiн ұлттық заңнамаға енгiзу әлеуетiнiң жоғары болуымен байланыстырылады.

- Кешендiлiк пен салааралық сипатқа ие болуы. Аталған қағида климат қорғау тек бiр ғана құқық саласының шенберiмен шектелмей бiр уақытта бiрнеше құқық салалары үшiн мiндеттi болуымен сипатталады. Мәселен, климатты қорғауда халықаралық құқық, энергетикалық құқық, экологиялық құқық, қаржы құқығы салалары қағидаларымен байланысты болады.

- Сақтық пен алдын алу бағытының болуы. Аталған қағида климаттық өзгерiстердiң алдын алуды қоса алған да климаттық өзгерiстерге әкелуi мүмкiн әрекеттерден сақтану шараларын қолдану мiндетiн түрлi сипаттағы нормативтiк актiлерде бекiтiлген.

- Жауапкершiлiктi бөлудiң әдiлеттiлiгi қағидасы. Аталған қағида бойынша тарихи тұрғыдан қалыптасқан климатты қорғау жөнiнде мiндеттемелерiн мемлекеттер өзара бөлуде әдiлеттi болуы және мемлекеттердiң әлеуетiне қарай ол жауапкершiлiктi бөлу дегендi бiлдiредi.

- Ұзақ мерзiмдi сипатқа ие және орнықты дамуды қамтуы. Климаттың ерекшелiктерi олардың ұзақ мерзiмде ғана анықталу мүмкiн болуында.

Сонымен жасалынған зерттеу нәтижелері климатты құқықтық қорғау қағидалары бірнеше негіздермен жіктелетінін көрсетті. Біріншіден, жалпы қағидалар. Ол құқықтың барлық салаларына тән және ортақ болатын қағидалар жүйесі. Мәселен, оларға заңдылық, теңдік, гуманизм, әделеттілік және тағы басқа қағидалар тізімін жатқызуға болады. Екіншіден, халықаралық құқықтық сипаттағы қағидалары. Олар халықаралық құқық нормаларымен анықталған және халықаралық құқықтық актілерде көрініс табатын қағидалар. Үшіншіден, климатты қорғаудың экологиялық құқықтық қағидалары, жалпы алғанда экологиялық құқық қағидаларын климатты қорғаудың құқықтық қағидалары ретінде тануға да негіз бар. Төртіншіден, қағидалардың неғұрлым нақты тобы яғни климатты қорғаудың тікелей құқықтық қағидалары. Оларға жататындар:

- Интегративтік климаттық өзгерістердің міндетті орын алуы қағидасы. Бұл қағиданың мазмұны климаттық өзгерістер міндетті түрде орын алатынын және климатты қорғау нормаларының ұлттық құқық салаларының нормаларына міндетті бекітілуі тиістігін білдіреді.

- Алдын алу мен бейімделу теңгерімін сақтау қағидасы. Аталған қағида климаттық өзгерістерге қарсы саясаттың негізгі екі компонентінен шығады. Яғни, мемлекеттік саясат климаттық өзгерістерді алдын алуға және орын алған климаттық өзгерістерге бейімделу міндетінің болуын білідерді.

- Сараланған климаттық жауапкершілік қағидасы ғаламдық климаттық мәселелерді шешуде мемлекеттердің тарихи тұрғыдан дамуы мен экономикалық әлеуеттерін ескере отырып жүзеге асырылатын қағида. Яғни, климатты қорғауда мемлекеттердің экономикалық даму әлеуеттері ескеріле отырып жүзеге асырылады деген сөз. Сонымен қатар жаһандық тұрғыда климатты қорғау тек мемлекеттердің ғана емес сонымен қатар қызметі қоршаған ортаға антропогендік ықпалмен байланысты ірі корпорациялардың да міндеті екенін мойындаудан туындайды.

- Климаттық ретеулердің ғылыми дәлелдігі қағидасы. Бұл қағида бойынша климатты құқықтық реттеуде не болмаса климатқа қатысты стратегиялық шараларды қолдану тек ғылыми негіздеген нақты көрсеткіштерге негізделіп отырып жүзеге асырылуы керек дегенді білдіреді. Тек ғылыми дәлелдерге негізделіп қабылданған шешімдер ұзақ уақыт адамзат игілігі үшін қызмет ете алады. Сол себептен де, климаттық ғылым мемлекеттердің стратегиялық бағыттарының біріне айналуы керек. Сәйкесінше, ғылыми дәлелділік климаттық саясатты адамзат үшін тиімділігін қамтамасыз етудің кепілдігі болады.

- Экологиялық қауіпсіздік пен орнықты климаттық даму қағидасы. Аталған қағиданың басты идеясы қоршаған ортаны таза қалыпта ұстау мен оны болашақ ұрпаққа зиян келтірмейтін сипатта пайдалану дегенді білдіреді. Экологиялық қауіпсіздік қағидасы мен орнықты даму заңдылықтарына бағына отырып олардың байланысы негізде алынған қағида.

- Климаттық мәселелерде ашықтық қағидасы. Осы қағида бойынша климаттық мәселелерді шешуде құқық субъектілердің әрекеттері барынша

ашық және құқықтық рұқсат берілген шекте ақпарат алмасуға дайын болу керектігін білдіреді. Негізгі бастауы халықаралық ынтымақтастық қағидасының мәнінен туындайды. Бірақ, өзгешелігі мемлекеттер не болмаса қоршаған ортаны қорғау саласындағы өзге де субъектілердің климаттық мәселелерді шешуде аса қызығушылық танытуға міндеттеуінен тұрады.

- Бейтарап көміртектік экономикаға басымдық беру қағидасы. Аталған қағида бойынша мемлекетте не болмаса халықаралық деңгейде қоршаған ортаға шығарылатын көміртектер санын азайтуға бағытталған қызмет болу керектігін білдіреді.

1.3. Қазақстан Республикасы климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен дамуы

Қазақстан Республикасының климаттық заңнамасы қоршаған ортаға антропогендік ықпалдың теріс салдарын азайтуға, қоршаған ортаны қорғау саласында мемлекеттің халықаралық міндеттемелерін орындауға, климатты құқықтық қатынастардың субъектілерінің құқықтық мәртебесін анықтауға, мемлекет ішінде климаттық қатынастарды реттеуге бағытталған нормативтік құқықтық актілердің жүесі болып табылады. Өз кезегінде климаттық заңнамасының негізгі мақсаттарын атап өткеніміз де дұрыс. Олар:

- климаттық өзгерулерді болдырмауды реттейтін актілер;
- климаттық өзгерістердің салдарына бейімделу үрдісін реттеуге бағытталуы;
- экологиялық қауіпсіздік пен тұрақты дамуды қамтамасыз етуге бағытталуы;
- халықаралық климаттық міндеттемелерді орындауды көздеуі;
- тұрақты төмен көмірсутектік экономикаға ұмтылуы;
- адамзат болашағы үшін қолайлы қоршаған орта жасауға басымдық беруі.

Х. Карлостың пайымдауынша климаттық заңнама ол тек халықаралық климаттық міндеттемелерді қамтымай, мемлекеттің тұрақты әлеуметтік экономикалық дамуына және экономика мен экологиялық қауіпсіздік арасындағы теңгерімді сақтауда маңызды қызметті атқарады [55].

Қазақстан Республикасы климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен дамуы мәселелерін зерттеу елімізде ұлттық климаттық заңнамасының қалыптасуының ерекшеліктері, олардың құқық жүйесінде алатын орны мен даму болашағын зерделеуде маңызды теориялық және тәжірибелік рольді атқарады. Қазақстанның климат заңнамасы табиғи ортаға теріс антропогендік әсерді азайтуға бағытталған мемлекеттік саясат жүйесінде маңызды рөл атқарады, сонымен қатар климаттың өзгеруіне қарсы күрес саласындағы халықаралық міндеттемелерді тиімді жүзеге асыруда.

А.А. Нукушеваның пікірінше, Қазақстанның климаттық заңнамасы бірнеше өзара байланысты құқық салаларымен арақатынасы болатын кешен.

Ең алдымен, басты назар атмосфераға түсетін парниктік газдардың көлемін мүлтіксіз азайту керектігін білдіреді. Сонымен қатар, «жасыл» экономикаға біртіндеп көшу, мұнда басты мақсат экономикалық өсім емес, қоршаған ортаға қауіп-қатерді минималды деңгейге дейін төмендететін тұрақты даму басты міндеттеме ретінде бекітеді. Ұлттық құқықтық нормалар шалғынды, жартылай шөлді және орманды аймақтарды қоса алғанда, осал экожүйелерді сақтауға бағытталған нормалар жүйесін қамтиды. Сонымен қатар, мемлекет климаттың өзгеруінің теріс әсерлеріне — құрғақшылыққа, су тасқындарына және экстремалды температураларға — төзімділікті қамтамасыз етуі тиіс. Аталған шаралар белсенді климаттық саясат ұстанудың нәтижесінде ғана іске асырылу мүмкіндігі жоғары.

Зерттеулерде көрсетілгендей, Қазақстанның климат заңнамасы қалыптасуы мен дамуы ұзақ тарихи жолдан өтті. Қазақстанның климат саясатының екі негізгі тарихи кезеңін анықтауға болады: Париж келісіміне дейінгі кезең; Париж келісіміне қосылу және климат заңнамасын осы келісімнің талаптарына сәйкес бейімдеу кезеңі [56].

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен дамуы халықаралық актілерінің қабылдануы негізінде және ұлттық заңнаманың қалыптасуы мен дамуына ол актілер тікелей ықпал етті.

Боданский Д. климаттық заңнаманың қалыптасу картасын ұсынады. Оның айтуынша, 1980-жылдардың соңы мен 1990-жылдардың басындағы климаттың өзгеру режимінің дамуы 1987 жылы стратосферадағы «озон тесігінің» анықталуы мен Брундтланд комиссиясының «Біздің ортақ болашағымыз» атты баяндамасын ұсыну кезінен бастау алып, 1992 жылы Рио-де-Жанейро қаласында өткен Біріккен Ұлттар Ұйымының қоршаған орта және даму жөніндегі конференциясында аса жоғары қоршаған ортаны қорғау белсенділігінің артуына себеп болды. 1972 жылғы Стокгольм конференциясымен және бірнеше жылдан кейін БҰҰ-ның Қоршаған орта бағдарламасының құрылуымен байланысты болған халықаралық экологиялық іс-қимылдың алдыңғы толқыны нақты ластаушы заттарды реттеу арқылы жергілікті, жедел және салыстырмалы түрде қайтымды ластану түрлеріне — мысалы, мұнай төгілуі мен теңізге қауіпті қалдықтарды төгу мен байланысты қатынастарды реттеуге бағытталған болатын. Қоршаған орта саласындағы заңнаманың соңғы кезеңі ұзақ мерзімді, қайтымсыз, жаһандық қауіп-қатерлерге — стратосфералық озон қабатының жұқаруына, биологиялық алуантүрліліктің жоғалуына және парниктік жылынуға — арналған және тек қоршаған ортаны қорғауға ғана емес, тұрақты дамуға қол жеткізу үшін қажетті жалпы экономикалық және әлеуметтік саясатқа бағытталуымен ерекшеленеді.

1997 жылы Киото хаттамасы аяқталғанға дейінгі климаттың өзгеру режимінің дамуын бес кезеңге бөлуге болады:

- 1985 жылғы дейін климатты қорғау мәселелернің саяси сипат ала бастауы мен ғылыми аландаушылықтың дамыған негізгі кезең. Бұл кезеңде

нақты құқықтық құралдар бекітілмегенімен климаттық өзгерістердің ғаламдық сипаты талқылана бастады;

- 1985–1988 жылдар аралығындағы климаттық мәселелерді халықаралық күн тәртібіне белгілеу кезеңі, осы уақытта климаттың өзгеруі ғылыми мәселеден саяси мәселеге айналды;

- 1988–1990 жылдар аралығындағы келіссөздерге дейінгі кезең, осы уақытта үкіметтер үдеріске белсене араласты, яғни ресми үкіметаралық келіссөздер кезеңі орын алды және ол өз кезегінде 1992 жылғы мамырда Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың Өзгеруі Туралы Негіздемелік Конвенциясын қабылдауға себеп болды;

- келісімнен кейінгі кезең, ол Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың Өзгеруі Туралы Негіздемелік Конвенциясын әзірлеу мен іске асыруға және қосымша міндеттемелер бойынша келіссөздерді бастауға бағытталды, бұл өз кезегінде 1997 жылғы желтоқсанда Киото хаттамасын қабылдауға түрткі болды. 1.-кесте [57, б. 11-31].

Климаттық өзгерістер режимінің Боданский Д. ұсынған негізгі кезеңдері

Конференция	Күні	Ұйымдар	Қорытындылар мен негізгі ұсыныстар
Виллах конференциясы	1985	ДМҰ және ЮНЕП	Климаттың елеулі өзгеруі өте ықтимал. Мемлекеттер жаһандық климаттық конвенцияны әзірлеуді бастауы тиіс.
Торонто конференциясы	1988	Канада	Жаһандық СО ₂ шығарындылары 2005 жылға қарай 20%-ға қысқартылуы тиіс. Атмосфера құқығы бойынша кешенді негіздемелік конвенцияны әзірлеу қажет.
БҰҰ генералдық ассамблеясы	1988	БҰҰ	Климаттың өзгеруі «адамзаттың ортақ алаңдаушылығы» деп танылды.
Гаага саммиті	1989	Нидерланд	Қол қоюшы тараптар жаһандық жылынуға қарсы күрес жүргізу үшін жаңа институционалдық орган құруды ілгерілететін болады.
Нордвейк конференциясы	1989	Нидерланд	Индустриясы дамыған елдер парниктік газдар шығарындыларын мүмкіндігінше тезірек тұрақтандыруы тиіс.
МГЭИК-тің бірінші бағалау баяндамасы	1990	ДМҰ және ЮНЕП	Қазіргі үрдістер сақталған сценарий жағдайында орташа жаһандық температура он жыл сайын шамамен 0,3°C-қа артуы мүмкін.
Екінші Дүниежүзілік климаттық конференция	1990	ДМҰ және ЮНЕП	Мемлекеттер парниктік газдар шығарындыларын тұрақтандырып, ұлттық мақсаттар мен стратегияларды белгілеуі тиіс.

БҰҰ Бас ассамблеясы	1990	БҰҰ	Үкіметаралық келіссөздер комитетін (INC) құру.
БҰҰ Қоршаған орта және даму жөніндегі конференциясы	1992	БҰҰ ҚОДК	БҰҰ Климаттың өзгеруі жөніндегі шеңберлік конвенциясы (БҰҰ КӨШК) қол қоюға ашық.
Бірінші тараптар конференциясы	1995	БҰҰ КӨШК	Берлин мандаты БҰҰ КӨШК шеңберіндегі міндеттемелерді күшейту жөніндегі келіссөздерді жүргізуге арналған.
Екінші тараптар конференциясы	1996	БҰҰ КӨШК	Женева министрлік декларациясы
Үшінші тараптар конференциясы	1997	БҰҰ КӨШК	Киото хаттамасы
Төртінші тараптар конференциясы	1998	БҰҰ КӨШК	Буэнос-Айрес іс-қимыл жоспары

1.-кесте Климаттық өзгерістер режимінің Боданский Д. ұсынған негізгі кезеңдері

Паутилина М.И. пікірінше, 1997 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңде климаттың өзгеруін жеңілдету саласындағы халықаралық құқықтық реттеудің Боданский Д. ұсынған реттілікті сақтай отырып келесі кезеңдерді анықтауды ұсынады:

- 1997–2005 ж. Киото хаттамасын іске асыруға қатысты ережелер мен келісімдерді әзірлеу;
- 2005–2012 ж. Киото хаттамасының күшіне енуі және алғашқы міндеттеме мерзімі;
- 2012–2016 ж. Париж келісімін дайындау, қабылдау және күшіне енуі;
- 2016–2020 ж. Киото хаттамасының соңғы кезеңі және Париж келісімін іске асыру институттарын қалыптастыру.

Хронологиялық талдау нәтижесінде климатты сақтау саласындағы халықаралық құқықтық реттеудің негізгі кезеңдері келесі маңызды құжаттарды қабылдау мен іске асырумен сәйкес келетіні анықталды: Олар: Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі жөніндегі жақтаушылар конференциясының негіздемелік конвенциясы (UNFCCC), Киото хаттамасы мен Париж келісімі. Сонымен бірге, ретроспективтік талдауды қолдана отырып, қабылданған келісімдерді өзгеріп жатқан жағдайларға бейімдеудің және халықаралық, өңірлік және ұлттық деңгейлерде келісімдерді жүзеге асыруға арналған тиімді институттарды қалыптастырудың үздіксіз процесі туралы айтуға болады. Айта кетерлік жайт, ғаламдық климатты сақтау саласындағы қатынастар мен халықаралық құқықтық реттеудің дамуы жалғасатынын атап өткен жөн, себебі әлі де жаһандық қауіп-қатер бар және оған қарсы бірлескен күш-жігер қажет [58].

20-шы ғасырдың екінші жартысынан бастап адамзат жергілікті және өңірлік экологиялық мәселелер санының артуын бастан өткерді. Жаһандық экологиялық жағдай соңғы жылдары айтарлықтай нашарлады, ал кейбір үрдістер тек жойқын қана емес, кейде апатты сипатта болып отыр. 1980-жылдардың соңында дамыған елдер жариялаған тұрақты даму саясаты жаһандық экологиялық мәселелерді шешудің панаңеясына айналған жоқ, Сондықтан бүгінгі жағдайда мемлекеттер, үкіметтер және әлемдегі ең ірі экологиялық ұйымдар арасындағы жаһандық және ұлттық экологиялық мәселелерді шешудегі тығыз ынтымақтастық экологиялық проблемаларды шешудің аса тиімді жолы болып табылады. Мұндай ынтымақтастық 1970-жылдардың басында басталып, 40 жылдан астам уақыт бойы жалғасып келеді. 1972 жылғы Адамның қоршаған ортасы жөніндегі БҰҰ конференциясы (Стокгольм конференциясы деп те аталады) өзекті экологиялық мәселелер мен қоршаған ортаны қорғау мәселелерін шешу шаралары мемлекеттік деңгейде күн тәртібіне енгізілетінін алғаш рет жариялаған халықаралық форум болды. Стокгольм конференциясы ұлттық және халықаралық деңгейде қоршаған ортаны зерттеуге белсенді түрде үлес қосып, осы саладағы құқықтық нормалар мен заңнамалық бастамалардың қалыптасуына ықпал етті және қоршаған ортаны қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастық формаларының пайда болуын ынталандырды. Бұл конференция ғылыми әдебиетте жиі аталады, бірақ халықаралық экологиялық ынтымақтастықты қалыптастырудағы рөлі өте жалпы сипатта сипатталған, сондықтан оны тереңірек және егжей-тегжейлі зерттеу қажет [59, б. 89-94].

Сонымен анықталғандай, қоршаған ортаны қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастықты дамытудағы маңызды кезең 1972 жылғы БҰҰ Адамның қоршаған ортасы жөніндегі конференциясы болып, қазіргі заманғы халықаралық экологиялық құқық жүйесін қалыптастырудың негізін қалады. Конференцияның нәтижесі – БҰҰ-ның Алғашқы Әлемдік қоршаған орта декларациясын қабылдау болды, Ол қоршаған ортаны қорғаудың 26 қағидасын бекітіп, БҰҰ Қоршаған орта бағдарламасының (UNEP) құрылуына әкелді, бұл болашақ жаһандық экологиялық басқарудың іргетасын қалады.

Конференция декларациясына сәйкес, адам – өз ортасының жаратылысы да, жасаушысы да, ол орта оның физикалық өмірін қамтамасыз етіп, интеллектуалдық, моральдық, әлеуметтік және рухани дамуға мүмкіндік береді. Біздің планетадағы адамзаттың ұзақ әрі ауыр эволюциясы барысында ғылым мен технологияның жедел дамуы нәтижесінде адамдар қоршаған ортаны бұрын-соңды болмаған ауқымда және сан алуан жолдармен өзгерту қабілетін иеленді. Адамның қоршаған ортасының табиғи да, антропогендік те екі аспектісі де адамның әл-ауқаты мен негізгі адам құқықтарын, тіпті өмір сүру құқығын жүзеге асыруда шешуші рөл атқарады. Адам ортасының сапасын сақтау және жақсарту халықтардың әл-ауқатына және әлемнің барлық елдерінің экономикалық дамуына әсер ететін маңызды мәселе. Бұл әлем халықтарының еркінің көрінісі және барлық елдердің үкіметтерінің

міндеті. Сонымен қатар Декларацияда қоршаған ортаны сақтау, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету, экожүйелердің қалыптылығын сақтау, сонымен қатар экономикалық өсім мен экологиялық қауіпсіздік арасындағы теңгерімді сақтау қағидалары анықталды. Негізгі және басты идея адамның қолайлы қоршаған ортаға деген құқықтарын тану халықаралық экологиялық құқықтың аса маңызды бағыты ретінде айқындалуымен ерекшеленеді [60].

Климаттың халықаралық маңызы бар мәселе екенін түсінуді арттыруда және мойындауда маңызды рөл атқарған тарихи оқиға – 1979 жылғы 12–23 ақпанда Женевада Дүниежүзілік метеорологиялық ұйым ұйымдастырған Бірінші дүниежүзілік климат конференциясы болды. Дүниежүзілік метеорологиялық ұйым басқа халықаралық ұйымдармен бірлесіп (1979 жылғы 12–23 ақпан, Женева) ұйымдастырды. Конференция нәтижесінде Дүниежүзілік климат конференциясының Декларациясы қабылданды. Осы құжаттың «мемлекеттерге үндеу» бөлімінде «әлемнің барлық елдері үшін келесі шараларды қолдану аса маңызды: а) климат туралы қолжетімді ғылыми білімді барынша пайдалану; б) оны одан әрі кеңейту және тереңдету шараларын қабылдау; в) ықтимал антропогендік климаттық өзгерістерді болжау және оның адамзатқа кері әсерін болдырмау келесіде. 1987 жылғы 16 қыркүйекте қабылданған Озон қабатын бұзатын заттар туралы Монреаль хаттамасы – халықаралық қоршаған ортаны қорғау саласындағы ең табысты келісімдердің бірі әрі халықаралық ынтымақтастықтың үлгісі [61].

Оны бекіту озонды бұзатын заттарды қолдануды айтарлықтай азайтуға ғана емес, сонымен бірге бүкіл әлем елдерінің жаһандық экологиялық мәселелерді шешудегі бірлескен күш-жігерінің тиімділігін көрсетуге де ықпал етті. Алайда тез әрі мағыналы климаттық іс-қимыл жасау қажеттілігі қазір бұрынғыдан да маңызды. Озон қабатын қорғаудағы мықты тәжірибесі мен күшті климаттық келісімге айналуы арқасында Монреаль хаттамасы әлеуетті арттырып, уәделерін орындаудағы тұрақты қабілетін көрсетті. Әлемдегі ең табысты экологиялық келісім ретінде аталған хаттама өзі бере алатын әрбір тонна азайтуды қамтамасыз ету үшін қолданылуы тиіс. Монреаль хаттамасының институттары мен процестерін нығайтып, бірқатар жаңа және күшейтілген саяси шараларды іске асыру арқылы бастапқыда озон туралы келісім ретінде қабылданған бұл хаттама қазір және болашақта СО₂ емес парниктік газдардың шығарындыларын айтарлықтай қосымша азайтады [62].

Сонымен байқағанымыздай, 1992 жылға дейінгі уақытта халықаралық қауымдастық климатты қорғау бойынша құқықшығармашылықтан гөрі климатты қорғаудың институционалды, ғылыми және идеологиялық және теологиялық алғышарттарын әзірлеуге бағыт алғанын байқаймыз. Осы қарастырып отырған кезеңдегі халықаралық сипаты бар декларациялар климаттық мәселелерді адамзат алдында тұрған қауіп ретінде қарастырып мемлекеттерді климат қорғау саласында жауапкершіліктерін бекітті. Аталған құжаттар жаһандық климат мәселесін күн тәртібіндегі мәселелер қатарына

енгізгенімен, парниктік газдар шығындыларын азайту, міндеттемелерді саралау, немесе жауапкершілік бекіту жөнінде нақты нормалар бекітпеді. Дегенмен де, аталған конвенциялар климаттық заңнаманың қалыптасуына және дамуына негіз болды. Осында саяси іс шаралардың нәтижесінде Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың Өзгеруі Туралы Негіздемелік Конвенциясы қабылдануға түрткі болды. Сәйкесінше, климаттық құқықтық дербес құқық саласы ретінде қарастырудың алғашқы алғышарттары пайда бола бастады.

Осылайша 1992 жылға дейінгі кезеңді халықаралық климаттық құқықтың қалыптасуы мен климаттық мәселелерді заңдастыру климаттық міндеттемелерді бекітуге дайындық кезеңі деп қарастыруға болады.

Климаттың өзгеруіне қарсы күрестің құқықтық негізін қалыптастырудағы негізгі құрал – 1992 жылғы 9 мамырда қабылданған Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі жөніндегі негіздемелік конвенциясы (UNFCCC) болды. Бұл құжат Рио-де-Жанейро саммитінің нәтижесінде қабылданып халықаралық сипат алды. Саммит барысында климатқа антропогендік әсердің қауіпті зардаптарын мойындаған 154 ел жаһандық жылынуды тежеу үшін тығыз халықаралық ынтымақтастықтың қажеттігіне келісті. Келісімнің атауына «жалпы құрылым» терминін енгізу кездейсоқ емес, себебі UNFCCC тиімді реттеу үшін қосымша хаттамалар жасау мүмкіндігін қарастырды. Тараптар конвенцияны қабылдау климаттың өзгеру мәселесінің халықаралық деңгейде мойындалуын білдіріп, ғылыми белгісіздік деңгейі өте жоғары болған жағдайда да мемлекеттерді адам қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында әрекет етуге міндеттеді. Жалпы конвенцияның басты мақсаты – парниктік газдардың (ПГ) атмосферадағы концентрациясын климат жүйесіне қауіпті антропогендік араласуды болдырмайтын деңгейде тұрақтандыру (2-бап). Сонымен бірге, осындай қауіп төндіретін қауіп деңгейін анықтау – шешілуі тиіс негізгі міндеттердің бірі болып қала береді.

Климаттың өзгеруіне қарсы күрес жөніндегі тараптар режимінің негізгі ерекшеліктері, UNFCCC анықтауы бойынша, негізінен өзгеріссіз болғанымен оларды іске асыруға ықпал етеді. Конвенцияның негізгі ережелері:

- климаттың өзгеруіне қарсы күресте жетекші рөл атқару және ортақ, бірақ сараланған жауапкершілік қағидасын жүзеге асыруда дамыған елдердің жауапкершілігі;
- жаһандық қоршаған ортаны қорғау қорының қызметі арқылы дамушы елдерге қаржылық қолдау көрсету;
- өнеркәсіптік дамыған елдердің технологияларды аз дамыған елдермен бөлісуге келісімі;
- дамыған және дамушы елдердің өз міндеттемелерін орындау туралы есеп беруі: Қосымша I-ге кіретін тараптар климаттың өзгеруі саласындағы саясат пен шаралар туралы тұрақты түрде есеп береді; Қосымша I-ге кірмейтін тараптар, негізінен 2 дамушы елдер үшін іске асыру туралы есеп

беру шарттары әлдеқайда жеңілдетілген, соның ішінде оны дайындауға қаржы алуға байланысты шарттар;

- экономикалық дамуға, әсіресе кедей елдер үшін, басымдық беру, UNFCCC -ның мақсатына жету үшін қажет болғанда, ол:

- эмиссияларды шектеу мен дамушы елдердің экономикалық дамуы арасындағы тепе-теңдікті сақтауды талап ете отырып;

- барлық елдердің климаттың өзгеруінің әсерлеріне осалдығын және дамушы елдерде оларды жеңілдету үшін арнайы күш-жігер қажеттігін мойындауға бастапқыда жеңілдетуге көбірек назар аударылды, бірақ болашақта климаттың өзгеруінің әсерлеріне бейімделу процесі күшейтілетін болады;

- жұмыс істеу шеңберіндегі конвенцияны жүзеге асыру үшін институционалдық құрылым құрылды, ең алдымен тараптар конференциясы анықталды [63].

Қазақстан Республикасының климаттық заңнамасының қалыптасуы мен дамуында дәл осы конвенция негіздемелік қызметті атқарды. Себебі, еліміз осы конвенцияға қосылып климатты қорғау бойынша халықаралық міндеттемелерді орындап, оларды ұлттық заңнамаға кезең кезеңімен енгізу жолын тандайды. Конвенцияның негіздік сипаты оның климатты қорғауды құқықтық реттеуде жалпы қағидаларды ғана анықтаумен шектелмей, осы уақыттан кейінгі аралықта Киото хаттамасын және париж келісімі секіліді халықаралық маңызы бар актілерді қабылдауға түрткі болды.

Киото хаттамасы — БҰҰ Климаттың өзгеруі жөніндегі жақтаушылар конференциясының (UNFCCC) құрамына кіретін және халықаралық қоршаған ортаны қорғау саласындағы аса ықпалды режим. Бұл хаттама парниктік газдардың (GHG) шығарындыларын азайтуға бағытталған. Ол 1997 жылы Киото қаласында қабылданып, 2005 жылы күшіне енді [49].

2016 жылға қарай осы хаттамаға 192 тарап кірді. Тараптар құрамына 191 мемлекет және Еуропалық Одақ (ЕО) кіреді. 2016 жылы климаттың өзгеруіне қарсы іс-қимылды келесі кезеңге дайындау мақсатында UNFCCC режимі аясында Париж келісімі қабылданды [7].

1992 жылғы Климаттың өзгеруі жөніндегі БҰҰ рамалық конвенциясының «жалпы, бірақ әртүрлі жауапкершілік пен тиісті мүмкіндіктер» деген негізгі қағидасына сәйкес, Протокол тараптар арасында эмиссияны азайту міндеттемелерін бөлісу кезінде шығарындылар, байлық пен өзгерістерге бейімделу әлеуеті арасындағы айырмашылықтарды ескереді. Сонымен қатар, бұл хаттама елдер хаттаманың шығарындыларды азайту мақсаттарына сәтті жетуге көмектесетін үш нарықтық механизмді — Халықаралық шығарындыларды сауда механизмі, Таза даму механизмі (ТДМ) және Бірлескен іске асыру механизмін енгізеді [64].

Хаттаманың жақтаушылары оны халықаралық климат саясатындағы ірі серпіліс деп атап өтті, себебі біріншіден, бастапқы нормаларына сәйкес дамыған елдерге «әдеттегідей» шығарындылар деңгейіне қарағанда айтарлықтай қысқартуларды уәде етті, және болашақта климатты қорғау

шараларын кеңейту мен тереңдетуге арналған ауқымды халықаралық механизм құрды. Ал хаттама қарсыластары оны «экономикалық тұрғыдан тиімсіз әрі саяси тұрғыдан іске аспайтын терең кемшіліктері бар келісім» деп бағалады [65].

Келесі кезең Копенгаген келісімі 2009 жылы қабылдаумен байланысты. 2009 жылы тараптар конференциясының он бесінші сессиясында 114 мемлекет мақұлдаған Копенгаген келісімі заңдық құжаттан гөрі саяси сипатқа жақын. Дегенмен, Копенгаген келісімі климаттың өзгеру режимінің маңызды элементтерін төменнен жоғары қарай тәсілді енгізу арқылы бекітті, бұл Киото хаттамасының негізіндегі жоғарыдан төмен қарай тәсілден өзгеше. Атап айтқанда, ол мемлекеттердің шығарындыларға сандық мақсаттар қою құқығын мойындады. Келісімде, алғаш рет температураны 2 °C деңгейінде ұстау мақсаты қойылды [66].

2010 жылғы Канкун келісімі. 2010 жылы өткен он алтыншы сессияда ең маңызды екі шешім қабылданды: БҰҰ Климаттың өзгеруі жөніндегі Рама конвенциясы бойынша Канкун келісімі және Киото хаттамасы бойынша Канкун келісімі. Бұл құжаттар Бали іс-қимыл жоспарының және Копенгаген келісімінің негізгі элементтерін қамтиды (әсерді азайту, іс-қимылдың ашықтығы, технология, қаржы, бейімделу, орман, әлеуетті дамыту). Осы жолы температураның 1,5 °C-қа дейін өсуін шектеу үшін шығарындыларға қатысты қатаң әрі нақты мақсат қою қажет екені мойындалды [67].

2011 жылы Дурбанда тараптар ақыры БҰҰ Канкун келісімінің мақсаттарын жүзеге асыру үшін бір ғана заңды құжат қабылдау қажеттігіне келісті. Осы мақсатта конвенция отырысы Дурбан платформасын ілгерілету жөніндегі арнайы жұмыс тобын құрды, ол Бали іс-қимыл жоспарының орнын басты. Осы платформаға негізделген келіссөздер Париж келісімін қабылдауға әкелді. Тараптар Жасыл климаттық қорғауға арналған нұсқаулық құжатты мақұлдап, осылайша алдыңғы шешімдердің нормаларын іске асырды. Киото хаттамасының екінші міндеттеме мерзімі 2013 жылдан бастап ұсынылды. Тараптардың шешімдері бейімделу мәселелері мен ақпарат ұсыну жөніндегі нұсқаулық мәселелерін де қамтыды [68].

Төмен көміртекті әлемге көшудің басталуын білдірген тарихи маңызы бар оқиға – 2015 жылғы 12 желтоқсанда Париж келісіміне қол қойылуы болды. Құжат 2016 жылғы 4 қарашада – «рекордтық мерзімде» – күшіне енді. Қазіргі таңда осы келісімге 194 мемлекет қосылды. Париж келісімі 29 баптан және 16 кіріспе абзацтан тұрады. Құқықтық нысаны жағынан, атауында «протокол» сөзі болмаса да, Париж келісімі Климаттың өзгеруі жөніндегі БҰҰ жақтаушылар конвенциясына қосымша протокол болып табылады. Құқықтық тұрғыдан алғанда, Париж келісімі, атауында «протокол» сөзі болмаса да, БҰҰ Климаттың өзгеруі жөніндегі жақтаулар арасындағы рамалық конвенцияға қосымша протокол болып табылады. Париж келісімінің жаһандық климат саясатын қалыптастырудағы рөлін артық бағалау мүмкін емес. Киото хаттамасынан айырмашылығы, ол тек дамыған елдерге міндеттемелер жүктесе, Париж келісімі әлемдегі барлық елдерге,

соның ішінде дамушы елдерге де міндеттемелер белгілейді, бұл климаттың өзгеруіне қарсы жаһандық ынтымақтастықты айтарлықтай нығайтты [69].

Париж келісімінің айрықша ерекшелігі – оның ерікті сипаты екенін атап өткен жөн. Бұл оның алдыңғы нұсқасы – 1992 жылғы Киото хаттамасымен салыстырғанда одан сайын айқын көрінеді. Хаттама – UNFCCC-нің халықаралық келісімі, ол тек өнеркәсіптік (немесе «дамыған») елдерді келісілген мақсаттарға сәйкес парниктік газдардың шығарындыларын азайтуға міндеттейді. Негізгі аспект – хаттаманың заңдық күші бар, ал келісімнің сипаты көбірек ерікті. Келісімнің құрылымы икемдірек, елдерді «дамыған» және «дамушы» категорияларға қатаң бөлу жоқ. Сонымен қатар, уақыт өте келе «дамушы» елдер (жаһандық шығарындылардың 60%-ға дейінгі бөлігін) ең ірі ластаушыларға айналды. Осы ерекшеліктер Киото хаттамасына қарағанда Париж келісіміне жаңа мүшелерді тартуға және бұрынғы мүшелерді көптеп сақтап қалуға ықпал етуі мүмкін [70, б. 245-250].

Париж конвенциясына немесе жалпы климаттық саясатқа критикалық тұрғыдан қарайтын зерттеулерді де кездестіруге болады. Париж келісімі соңғы онжылдықта нормаларды қалыптастырып, уәделерді іске қосып, температураның көтерілуінің болжамын 3,7–4,8 °C-тан 2,1–2,8 °C-қа дейін төмендетті. Алайда 2,1°C–2,8°C әлі де Париж келісімінің температуралық мақсатынан – тараптар кейінгі келісімдер арқылы диапазонның төменгі шегінде 1,5°C-ке бекіткен көрсеткіштен – әлдеқайда жоғары. Егер біз қазіргі қарқынмен жүре берсек, осал қауымдастықтар үшін, соның ішінде бүтін арал мемлекеттерінің жойылуы да мүмкін болатын апатты экзистенциалдық салдарлар туындайды. Сарапшылар атап өткендей, «барлығына тұрарлық әрі тұрақты болашақты қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін уақыт терезесі тез жабылып бара жатыр». 2030 жылға дейінгі онжылдықта шұғыл әрекет ету өте маңызды. Алайда мұндай шұғылдылық пен амбиция қазіргі саясаттарда көрініс таппайды, тіпті шартты уәделер мен қатты шектелген шешімдерде ғана байқалады [71, б. 167-200].

Париж келісімінің жобасында климаттың өзгеруі адам қоғамы мен планетаға шұғыл және қайтымсыз қауіп төндіретіні, сондықтан жаһандық парниктік газдар шығарындыларын азайтуды жеделдету үшін тиімді және лайықты халықаралық жауап шараларын қабылдау қажет ететіні атап көрсетілді. Жобаны дайындаған сарапшылар жинақталған әсерінің арасындағы айтарлықтай алшақтықты жою қажеттігіне байланысты терең алаңдаушылық білдірді. Климаттың өзгеруіне қарсы іс-қимыл жөніндегі Жалпыұлттық конвенцияға тараптардың 2020 жылға дейін жаһандық жылдық парниктік газдар шығарындыларын азайту жөніндегі міндеттемелері мен жаһандық орташа температураның өсуін сәл төмен деңгейде ұстап тұру мақсатына сәйкес жиынтық шығарындылардың траекториялары арасындағы айтарлықтай алшақтықты жою қажеттігіне алаңдаушылық білдірді [72, б. 18-27].

Келесі жаһандық мақсат - осы ғасырдың екінші жартысында парниктік газдардың көздерінен шығатын антропогендік эмиссиялар мен сіңіру

орындарының сіңіруі арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізу болды. Климаттық пікірталаста қолданылатын басқа да тіркестер сияқты, бұл тіркесте алғашқы көзқарасқа қарағанда сәл өзгеше мағынаға ие. Дегенмен, ғаламдық субъектілердің ниеттері айқын: 2050 жылға қарай жаһандық парниктік газдар шығарындыларын нөлге жеткізу, яғни «көміртек бейтараптылығын» қамтамасыз ету, сол кезде кез келген парниктік газдар шығарындылары орман сияқты сіңіру механизмдерімен толық өтеледі. Климаттың өзгеруінің әсерін азайту жөніндегі міндетті мақсаттар, париж келісімінің басқа да көптеген құрамдас бөліктері сияқты, негізінен рәсімдік сипатта [73, б. 185-204].

Париж келісімі Қазақстан Республикасы климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен дамуына да ерекше ықпал етті. Климаттық өзгерістерге қатысты міндеттемелерді ала отырып, халықаралық қауымдастық субъектілерімен климатты қорғау бағытында бірлесе жұмыс жасауға дайындығы мәлімделді. Қазақстан Республикасы Париж келісімін 2016 жылы 4 қарашада ратификациялап, 2016 жылы 6 желтоқсанында аталған құжат заңи күшіне енді. Париж келісімін ратификациялау ұлттық климаттық заңнаманың дамуына түрткі болды. Қазақстан Республикасы Климаттың өзгеруі жөніндегі БҰҰ Қауіпсіздік жүйесімен жүргізілетін келіссөздер процесін қабылдап, оның басты мақсаты – жаһандық температураның 2°C-тан аспауын қамтамасыз етуге мүдделі. Қазақстан Республикасы жоспарланған ұлттық анықталған үлестерді (INDC) хабарлағысы келеді және 1990 жылмен салыстырғанда 2030 жылға қарай парниктік газдар шығарындыларын экономика бойынша 15–25 %-ға азайту мақсатын көздейді [74].

Париж конвенциясына қосылу мен міндеттемелерді алу 2017 жылы Астана қаласында өткен «Экспо - 2017» көрмесі аясында одан әрі идеологиялық тұрғыдан бекітілді. «Болашақтың энергиясы» идеясымен өткен көрмеде жаңартылатын экоэнергия көздерін пайдалану, парниктік газдар шығарындыларының үлесін азайту, энергияда дамыған технологияларды пайдалану үрдісін қолдау Париж конвенциясының идеяларымен сәйкес келді [75].

Қазақстан Республикасында 2021 жылы қабылданған жаңа редакциядағы экологиялық кодекс климаттық заңнаманың дамуындағы келесі кезеңді белгілеп берді. Бұл кодекс сарапшы мамандардың, ғалымдардың пікірлері мен алдыңғы кодекстер әрекет еткен кездегі тәжірибелік кемшіліктерді ескере отырып, экономикалық ынтымақтастық және дамуы ұйымына мүше мемлекеттер мен еуропалық одаққа мүше мемлекеттердің тәжірибесіне негізделі отырып қабылданды. Бұл нормативтік құқықтық акт Қазақстан Республикасы климаттық заңнамасын халықаралық стандарттарға және экологиялық талаптарға сәйкестендірілген нормативтік құжат болды. Климаттық стандарттар бойынша бұл кодекстің ерекшелендірілетін сипаты оның 22-тарауында климаттың өзгеруіне бейімдеу қатынастарын мемлекеттік басқарауға арналған арнайы норма

енгізілумен айқындалады. Климаттың өзгеруіне бейімделу адамның денсаулығына, экожүйелерге, қоғам мен экономикаға климаттың өзгеруінен келетін зиянды әсерлер мен шығындарды болдырмауға және азайтуға, климаттың өзгеруіне осалдықты төмендетуге және климаттың өзгеруімен байланысты мүмкіндіктерді пайдалануға бағытталған. Бұл тарау климаттық бейімделудің басым бағыттары ретінде ауылшаруашылығы, су шаруашылығы, орман шаруашылығы және азаматтық қорғану салаларын айқындаған. Жаңа экология кодекстің 22-бабы өз кезегінде өзге заңнамаларға өзгерістер мен толықтырулар енгізуге себеп болды. Экологиялық кодекс парниктік газдар шығындыларының арнайы тетігін де қамтыды. Ол парниктік газ шығындыларымен сауда жасау жүйесі деп аталады. Бұл механизм Қазақстан Республикасының климаттық сұрақтар бойынша, сөзсіз міндетті ретінде анықталған мақсаттарға қол жеткізуде маңызды экономикалық – құқықтық құрал ретінде қарастырылады [35].

2014 жылы маусым айында Қазақстан Республикасының отын энергетикалық кешенін 2030 жылға дейін дамыту тұжырымдамасы бекітілді. Аталған құжат энергетика саласындағы жаңа серпіліс болды, энергетикалық тиімділікті арттыру төмен көміртектік экономикаға өтудің жекелеген кезеңдермен іске асырылатыны бекітіліп келесі стратегиялық бағыттар анықталды:

- мемлекеттің энергетикалық жеткіліктілігі мен энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- энергетикалық ресурстардың тиімділігін арттыру мен инфрақұрылымдарды жаңарту;
- энергетикалық тиімділікті көтеру мен алдыңғы қатарлы технологияларды қолданысқа енгізу;
- жаңартылатын энергия көздерін белсенді түрде пайдалану; қоршаған ортаға негативті ықпал ету деңгейін төмендету [76].

2020 жылы шілдеде 2021-2023 жылдарға арналған «жасыл экономикаға көшу» жөніндегі іс шаралар жоспары да қабылданды. Аталған жоспар келесі мақсаттарды көздеді:

- Төмен көмірсутекті, ресурс үнемдейтін тұрақты модельді қолдану;
- Энергетикалық ресурстардың тиімділігін арттыру;
- Табиғи ресурстарды қисынды және тиімді пайдалану;
- Қоғамдық экологиялық мәдениетті арттыру,
- Су ресурстарының жетіспеушілігін төмендетуді көздеді.

2021 жылы 25 ақпанда қоғамдық сенімнің ұлттық кеңесінің бесінші отырысында Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев баламалы энергия көздерін пайдалану мен дамытуды құқықтық реттейтін жаңа заң қабылдау қажеттігін мәлімдеп, осы саланың стратегиялық маңызы мен елдің әлеуметтік экономикалық дамуында ерекше үлесі болатындығын атап өтті [77].

Сол кезеңде «Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау» туралы 2009 жылғы 4 шілдеде қабылданған заң актісі қолданыста болған. Ол

баламалы энергия көздерінің барлық түрлерін реттемейді. Себебі, баламалы энергия көздері жаңартылатын энергия көздеріне қарағанда неғұрлым кең ұғым. Кез келген баламалы энергия көздері жаңартылатын энергия көздері болып танылмайды. Осыған байланысты президент жаңа заң актісінде жаңартылатын энергия көздерімен қатар баламалы энергия көздерін пайдалану мен дамытуды құқықтық қамтамасыз ететін тетіктердің болуы керек деп тапсырма берді. Баламалы энергия көздері баламалы отын көздерін пайдалану арқылы мемлекеттің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде және қоршаған ортаны қалыпты ұстауда тиімді фактор деп есептелінеді. Осылайша, 2024 жылы 6 маусымда Қазақстан Республикасының Сенаты жаңартылатын энергия көздерін пайдалану мәселелері жөнінде заң жобасын мақұлдап, 2024 жылы 19 маусымда Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Токаев «Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау және электр энергиясының мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңға қол қойды [78].

Бұл заң Қазақстан Республикасының климаттық заңнамасының дамуында жаңа серпіліс болды, себебі, мұнда климаттық міндеттемелерге жету неғұрлым нақты белгіленді.

2023 жылғы 2 ақпанда Мемлекет басшысы Қазақстан Республикасының 2060 жылға дейінгі көміртектік бейтараптығына қол жеткізу стратегиясын бекітті. Байқасақ, аталған стратегия зерттеуімізде анықталған климатты қорғаудың құқықтық қағидалары мазмұнына сәйкес келеді. Стратегияда ұзақ мерзімді көміртектік бейтараптығының жүзеге асырылу кезеңдері қамтылған [79].

Сонымен климатты қорғау заңнамасының дамуы мен қалыптасуы ең алдымен халықаралық құқық деңгейінде іске асырылғанын байқаймыз. Қорытындыласақ, климат конференциялары 1979 жылы Дүниежүзілік метеорологиялық ұйымның бастамасымен басталды. Бұл Дүниежүзілік климат бағдарламасы мен Дүниежүзілік климатты зерттеу бағдарламасының дамуына әкелді. Он жылдан кейін БҰҰ-ның Айналым ортасын қорғау бағдарламасы мен Дүниежүзілік метеорологиялық ұйымның қолдауымен Климаттың өзгеруі жөніндегі үкіметаралық сарапшылар тобы құрылды (1988). Климат мәселелері бойынша екінші әлемдік конференция ұзақ үзілістен кейін 1990 жылы өтті. Онда Климатты қорғау жөніндегі Жалпылама конвенцияға ұсыныстар талқыланды. Рио-де-Жанейро қаласында (1992) өткен БҰҰ-ның Қоршаған орта және даму конференциясында осы Конвенцияға қол қою ашылды. Жақтаушылар конвенциясының үшінші конференциясында Киото хаттамасы (1997) қабылданды, ол тек 2005 жылы күшіне енді. Кейінгі конференцияларда 2007 жылы қабылданған Бали жол картасы сияқты жаңа құжаттар ұсынылды, 2009 жылғы Копенгаген келісімі, Жасыл климаттық қорды құру (2010 жылы Канкундағы климат конференциясында), сондай-ақ 2011 жылы БҰҰ Климаттың өзгеруі жөніндегі жақтаушылар конференциясының 17-ші

сессиясында қабылданған Дурбан платформасы, 2012 жылы Доха конференциясында экономикалық және құқықтық механизмдерді жетілдіру жөніндегі ұсыныстар. Қол жеткізілген келісімдер Варшава (2013) конференциясында бекітілді; Нью-Йорктегі БҰҰ Климат саммитінде (2014), және ақырында 2015 жылғы Париж келісімінде бекітіліп, 2016 және 2017 жылдары өткен 22-ші және 23-ші климат конференцияларында, негізінен әдіснамалық, технологиялық және қаржылық аспектілерге қатысты жетілдірілді.

Сонымен қорытындылай келе, Қазақстан Республикасы климатты қорғау заңнамасының қалыптасу мен дамуы доктриналды мазмұнға ие саларалық мәселе болып табылады. Себебі, ол энергетикалық, экологиялық, халықаралық құқық заңнамалық актілерінің дамуы шенберінде қалыптасты. Қазақстан Республикасы климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен дамуына ықпал еткен факторлар ең алдымен халықаралық деңгейде климаттық өзгерістердің қауіптілігін мойындау, климаттық өзгерістерге қарсы күресті халықаралық құқықтық актілерде бекіту, мемлекеттердің соның ішінде еліміздің бекітілген міндеттемелерге жауапкершілік алу арқылы халықаралық актілерге қосылу, мемлекеттердің халықаралық міндеттемелерін өз ұлттық заңнамаға имплементациялау фактілері. Болашақта, климаттық заңнаманың дамуы жаңа мақсаттар мен климатты қорғаудың жаңа тетіктерін анықтаумен байланысты болуы мүмкін.

Қазақстан Республикасы климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен дамуы тарихи даму ерекшеліктеріне қарай. Халықаралық құқықта климаттық заңнаманың қалыптасу кезеңдері және Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған уақыттан кейінгі климаттық заңнаманың қалыптасу кезеңдері деп бөліп қарастыру ұсынылады.

Халықаралық құқықта климаттық заңнаманың қалыптасуы келесі кезеңдерді қамтиды:

- 1985 жылы дейінгі уақыт аралығы. Аталған кезеңде климатты құқықтық қорғау мәселесі тек ғылыми талқылаулар деңгейінде ғана қалыптасып дамып отырды.

- 1985-1988 жылдары климаттық өзгерістер мәселесі халықаралық күн тәртібіне айналған кезең. Әлемдік сарапшылар мен ғалымдардың климаттық өзгертулерге алаңдатушылықтың үдейе түскен кезеңі.

- 1988-1990 жылдары халықаралық ресми келіссөздер кезеңі. Климатты өзгерістерге қарсы күрес саяси сипат ала бастаған кезең. Халықаралық құқық субъектілері ресми түрде климат өзгерістеріне қарсы саясатта белсенділік танытқан уақыт аралығы.

Тәуелсіз Қазақстан Республикасының климатты қорғау заңнамасының қалыптасу кезеңдері:

- 1992 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік Конвенциясын қабылдаумен байланысты. Аталған конвенция Қазақстан Республикасының климаттық құқық жүйесіне кешенді түрде ықпал етті. ҚР осы конвенцияға қосылып климатты қорғау бойынша

халықаралық міндеттемелерді орындап, оларды ұлттық заңнамаға кезең кезеңімен енгізу жолын тандадады. Конвенцияның негіздік сипаты оның климатты қорғауды құқықтық реттеуде жалпы қағидаларды ғана анықтаумен шектелмей, осы уақыттан кейінгі аралықта Киото хаттамасын және Париж келісімі секілді халықаралық маңызы бар актілерді қабылдауға түрткі болды.

- 1997–2005 жылдары Киото хаттамасын іске асыруға қатысты ережелер мен келісімдерді әзірлеу. Қазақстан Республикасының климаттық құқық тәжірибесінде киото хаттамасында бекітілген индикативтерге қол жеткізу бойынша халықаралық міндеттемелерін орындау мақсатында, парниктік газдар шығындыларын азайту мен, жаңа энергетикалық тиімділігі жоғары технологияларды пайдалану, шығындыларды саудалау бойынша институционалдық және нормативтік негіздер қалыптасумен ерекшеленеді.

- 2012–2016 жылдары Париж келісімін қабылдауға дайындау, қабылдау және күшіне енуі. Климаттық өзгерістерге қатысты міндеттемелерді ала отырып, халықаралық қауымдастық субъектілерімен климатты қорғау бағытында бірлесе жұмыс жасауға дайындығы мәлімделді.. Климаттық өзгерістерді болдырмауды жаңа әмбебап, ұжымдық жауапкершілік тетіктерін қамтумен байланысты париж келісімі халықаралық және ұлттық климаттық құқықтың қалыптасуы мен дамуында жаңа серпіліс берді. Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі заңнамаға климаттық саясатты қайта қарауға негіз болды.

- 2016 жылы бастап қазіргі уақыт аралығында. Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына халықаралық климаттық міндеттемелерін имплементациялаудағы белсенділік кезеңі деп аталады. Бұл кезеңде ең алдымен экологиялық кодекс және өзге де салалық кодекстердің қайта қабылдануы мен не болмаса өзгеріс енгізілуімен ерекшеленеді. Қазақстан Республикасы кодекстерге климаттық саясатты енгізген соң бірқатар стратегиялық құжаттар қабылданды, климаттық міндеттемелерге қол жеткізу тетіктерін бекітті.

1.4 Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялаудың құқықтық тетіктері мен мәселелері

Отандық ғалым Лаптева Н.Г. қазіргі уақытта климаттық өзгерістерге қарсы іс әрекеттерді ұлттық заңнамада нақты тетіктері ретінде белгіленетін уақыт келді. Себебі климаттық өзгерістерге қарсы саясат ғылыми не болмаса пікірталас формасынан нақты құқықтық құралдар ретінде қарастырылуы тиіс. Ғылымның дамуы климаттық өзгерістер проблемасын жаңа деңгейде қарастыруға нұсқау болды [80, б. 137-139]. Қазақстан Республикасы халықаралық аренада және ұлттық құқық жүйесін қалыптастыруда белсенділігіне қарамастан елімізде климаттық мәселелер орын алып отыр. Мәселен, Қазақстан Республикасының аумағы бойынша 2021 жылғы ауаның орташа жылдық температурасы 1961 - 1990 жылдар аралығындағы

нормативтерге қарағанда 1.58. С градусқа жоғары болды. Аталған көрсеткіш 1940-1920 жылдар аралығындағы уақыт кезеңінде ең жылы жылдар көрсеткіші бойынша бесінші орынды иеленді. Түркістан, Маңғыстау, Батыс Қазақстан, Ақтөбе, және Қызылорда облыстарында 2021 жылы +1,89 С градустан +2,28 С градусқа дейін ауытқушылықтар тіркелген. Бұл көрсеткіштер табиғи аномалияны білдіреді және аң жылы жылдардың алдыңғы қатарында 5 пайызына кіріп отыр. Ал Атырау облысында 2021 жыл климаттың жылынуы бойынша рекордтық көрсеткішке жеткен жыл ретінде тіркелді. Себебі осы аймақта температуралық ауытқулар 2,63 С градусты көрсетті. Еліміздің батыс, оңтүстік-батыс және оңтүстік аймақтарында жылдық температуралардың аса жоғары көрсетіштері тіркелді. Батыс аймақтардағы метеостанциялардың тіркеуі бойынша 2021 жылмен 1941 жылдар арасында температуралық ауытқулар +3,2 С градусқа жеткен. 1.1. - кестеде Жер шары және Қазақстан Республикасының температураларының ауытқуларының сәйкестігі мен ауытқушылықтары берілген.

Дәрежесі	Жер шары	Қазақстан	Орташа жылдық температураның ауытқуы (қаңтар.-желтоқсан), Қазақстан аумағы бойынша Орташаланған, °С
1	2020	2020	1,92
2	2016	2013	1,89
3	2019	1983	1,76
4	2017	2015	1,64
5	2015	2021	1,58
6	2021	2002	1,55
7	2018	2004	1,53
8	2014	2019	1,50
9	2010	2016	1,48
10	2005	2007	1,46

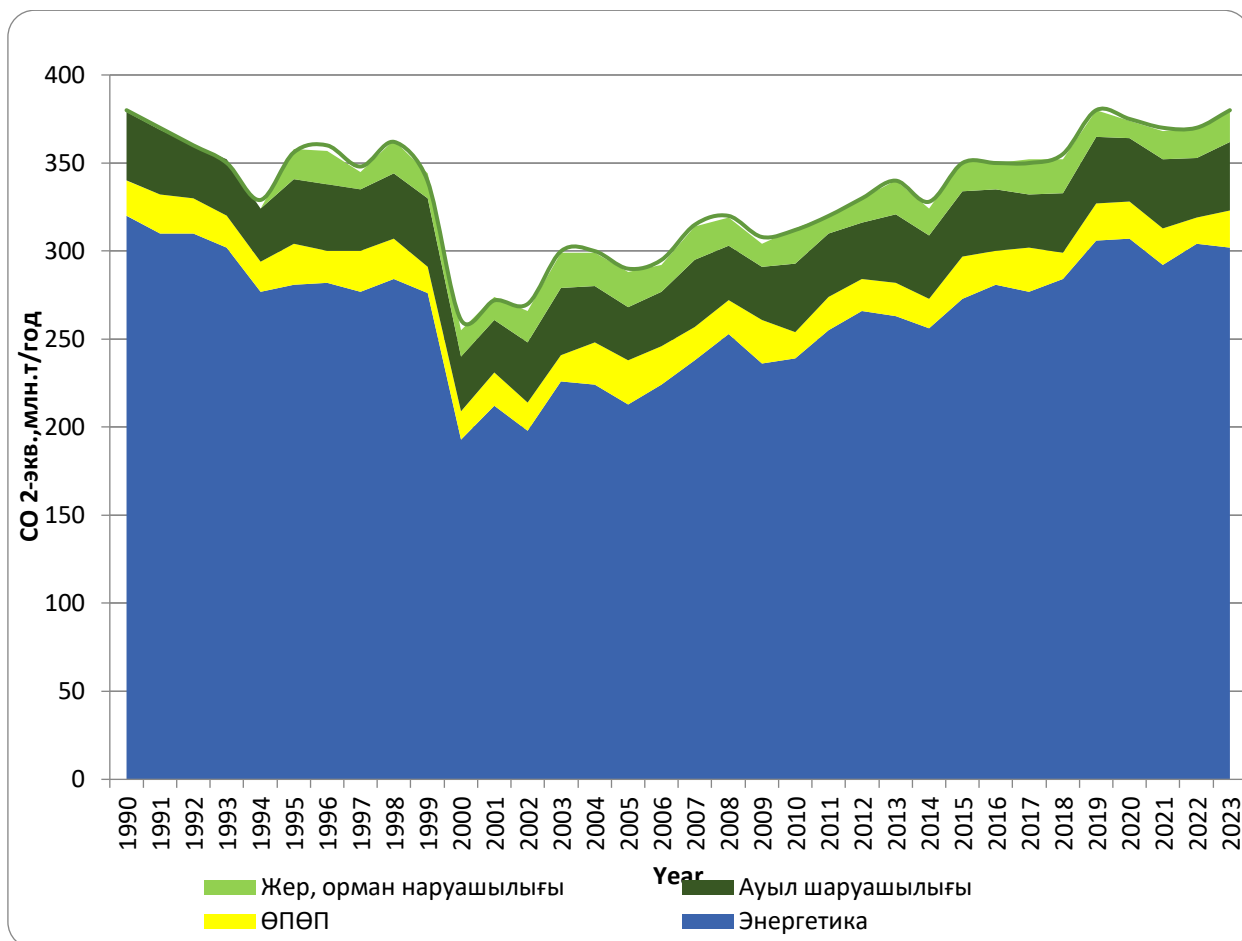
1.1.-кестеде Жер шары және Қазақстан Республикасының температураларының ауытқуларының сәйкестігі мен ауытқушылықтары [81]

Климаттық өзгерістер су қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін де тудыртып отырғаны мәлім. Жалпы, еліміздің аумағының 90 пайызына жуығы ылғалдық көрсеткіштері төмен, ресурстары шектеулі қуаң аймақтарды қамтиды. Мемлекеттің бір шаршы километріне 20 мың текше метр су ресустардың қамту көрсеткішін құрайды және ол Еуразия аумағында ең төмен деңгейді құрайды. БҰҰ-ның даму бағдарламасының болжамы бойынша, 2040 ж. Қазақстан Республикасында су тапшылығы орын алып ол жалпы қажеттіліктің 50 пайызына жетуі әбден мүмкін. Бұл да үлкен қауіп. Себебі, 2050 жылға қарай аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуын

тежеп, жалпы ішкі өнімді 6 пайызға төмендету мәселесі бар. Еліміздің өзендерінің ағыстарының 44 пайызынан астамы көршілес мемлекеттердің аумағында қалыптасқандықтан, еліміздің су қауіпсіздігі трансшекаралық қатынастарға тікелей тәуелді етіп отыр. Сол себептен де су ресурстарының жеткіліктігі көршілес мемлекеттердің үйлестірілген нұсқада су ресурстарын пайдалануды ұйымдастыруларына байланысты болады. Қазақстан Республикасының өзінде де су ресурстарын басқарудың тиімділігін арттыру мәселесі орын алып отыр. Су ресурстарын тиімді басқару климаттық өзгерістерді жұмсарту, климаттық өзгерістердің алдын алу не болмаса климаттық өзгерістерге бейімделу шараларын қамтиды. Климаттық өзгерістер еліміздің аумағындағы барлық сулардың ауытқуларына әкеліп, суды оңтайлы басқаруда кедергілер келтіретіні мәлім. Соның салдарына кейбір аймақтарда су жетіспей жатса, енді бір аймақтарда су тасқыны секілді табиғи апаттар орын алып отыр. Бұл белгі климаттық реттеулердің кешенділігін білдіреді [82].

Соңғы уақытта орын алып отырған климаттық өзгерістер еліміздің ауылшаруашылығы саласының дамуын да теріс ықпалын тигізуде. Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығы министрлігінің ақпараттарына сәйкес, әсіресе бидай өсіру саласы қиын жағдайда. Климаттық өзгерістердің дәл қазіргі жағдайы орын алуын жалғастырса, бидай шаруашылығының көрсеткіші 2050 жылы 2023 жылмен салыстырғандай 50 пайызға дейін төмендейді. 2023 жылы климат өзгерісі салдарынан республиканың алты өңірінде төтенше жағдайлар енгізіліп, климаттық өзгерістер қаупінің республиканың ауыл шаруашылығы мен әлеуметтік экономикалық дамуға теріс ықпал етті. Қарап отырсақ, климаттық өзгерістердің қаупі азық түлік қауіпсіздігіне де ықпал етеді. Азық түлік қауіпсіздігін мемлекетте барлық субъектілердің азық түлікпен қамтамасыз етудің жеткіліктігі ретінде қарастыратын болсақ, бұл мәселе күрделі сипатқа ие болайын деп отыр. Сонымен қатар, климаттық өзгерістер сапалы табиғи ауыл шаруашылығы өнімдерінің кемуіне әкелетіні сөзсіз. Ал ол өз кезегінде адамзаттың деңсаулығына тікелей қауіпті [83].

Осы аталған зардаптар мен проблемалар Қазақстан Республикасында атмосфераға шығаратын шығындылардың үлесінің ауытқушылықтарымен байланысты болып отыр. Уәкілетті министрлік климат өзгерістері жөнінде үкіметаралық сарапшылардың нұсқамасы бойынша әзірленген бес сала, яғни, энергетика, өндірістік процесс және өнімдерді пайдалану, ауыл шаруашылығы, жер, орман шаруашылығы, қалдықтар, бойынша берілген 1990-2023 жылдар аралығындағы парниктік газдар шығындыларының көлемі жөнінде ақпараттарында, парникті газдар шығындыларының көлемінде де ауытқулықтарды байқауға болады. Аталған есепте парниктік газдарға CO₂, CH₄, N₂O, ГФУ (HFC), ПФУ (PFC), SF₆ и NF₃ жатқызылды [84].

1.2.-кесте. 1990-2023 жалпыұлттық парниктік газдар шығындыларының көрсеткіштері.

Сонымен, ақпараттар дәлелденгендей, «Казгидромет» климаттың өзгеруі жөніндегі жыл сайынғы бюлетеньдерінде мемлекетіміздің барлық аймақтарында ауа райының өзгеруі нәтижесінде климаттық ауытқулардың белсенді болуы және жылдық орташа температураның тұрақты және жүйелі түрде өсуі орын алып отыр. Ақпараттарға сүйенсек, жылдық орташа температура 0,36 С градусқа өсіп отырғанын аңғарамыз. Жаз мезгілі уақытында ыстық толқындардың ұзақ уақыт болуы салдарынан ауаның ыстық температурасының уақыты созылып қоршаған ортаға теріс әсерін беріп отыр. аталған климаттық өзгерістер адам және жануарлар дүниесінің физиологиялық жағдайына ғана әсер етумен шектелмей, көлік инфрақұрылымының, өндірістік сектордың жағдайының нашарлауына түрткі болып отыр, қалалар мен аумақтарда өмір сүру жағдайлары нашарлап жатқан фактілер де бар. Климаттық өзгерістер тіпті табиғатқа тікелей теріс әсерін беріп отыр, жылыну салдарынан жауын шашынның құрамы өзгеріп таулы аймақтарда қарлардың ұзақ сақталуы қасиеттері жоғалуының нәтижесінде елді мекендерге ауыз судың мөлшерінің деңгейі төмендеуіне әкеледі. Сарапшылар климаттық жылынудың тиімді жақтары ретінде қысқы уақытта ауа райының жылынуы себебінен жылытуға кететін шығындардың

азаюын айтса, ол өз кезегінде көктайғақтарға әкеліп, екінші жағынан зардаптарын тигізу ықтималдығын көрсетіп отыр [85].

Климаттық мәселелерді шешуді басты назарға қоя отырып Қазақстан Республикасы қоршаған ортаны қорғау мен тұрақты дамуды қамтамасыз ету бағыты бойынша халықаралық комиссиялар мен ұйымдарына мүшелік етеді. Мәселен, БҰҰ-ның тұрақты даму комиссиясы, орталық азия мемлекеттерінің тұрақты даму жөніндегі мемлекетаралық комиссиясы, тұрақты даму туралы дүниежүзілік кәсіпкерлер кеңесінің өңірлік желісі, және т.б.

Осылайша еліміз, халықаралық экологиялық міндеттемелерді ұлттық заңнамаға енгізу мен қоршаған ортаға шығарындылардың айналымын шектеу бойынша белсенді әрекет етіп келеді. Бұл бағыттағы мемлекетіміздің қызметі алдағы уақытта одан әрі нығая түсетіні мәлім. Сол себептен де, климатты қорғаудың құқықтық қырларын зерттеу аса маңызды стратегиялық бағыт болып отыр. аталған зерттеулер, Қазақстан Республикасы климаттық заңнамасын оңтайландыруға, климатты қорғаудың құқықтық режимін жетілдіруге, климаттық құқықтық қатынастарды нақтылауға, климаттық міндеттемелерді имплементациялаудың жүйеленген тетіктерін анықтауға септігін тигізеді [86]. Зерттеулерде көрсетілгенде климат жалпы адамзаттың орта игілігі болып саналғандықтан, оны қорғау жеке дара дербес жүзеге асырылмайды. Мемлекеттер жеке дара өздері климаттық саясатты жүзеге асыруға қауқарсыз, себебі климат адамзатқа ортақ игілік болып табылады. Қоршаған ортаны қорғау туралы халықаралық міндеттемені қабылдап іске асыру бірнеше кезендерден тұратын ұзақ уақытты қамтитын күрделі процесс.

Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялау дегеніміз қоршаған ортаны қорғау мен климаттық жүктемені бәсеңдету, парниктік газдар шығындыларын азайту, бейтарапты көміртек экономикасы мен орнықты дамуды мақсат тұтатын халықаралық құқық нормалары және қағидаларын, нормативтік құқықтық актілер қабылдау, стратегиялық бағдарламалар бекіту, ұлттық жүйеге енгізудің өзге де тетіктерін жасақтау арқылы жүзеге асырылатын құқықтық және институционалдық қызмет.

Халықаралық құқық нормаларын имплементациялау ағылшын тілінен аударғанда «implementation» енгізу, орындау немес тәжірибе жүзінде іске асыру деген мағынаны білдіреді. Халықаралық міндеттемелердің ұлттық деңгейде жүзеге асыруы, сонымен қатар оларды ұлттық құқықтық жүйеге енгізу қызметі болып табылады. Имплементацияның басты талабы халықаралық құқықтық актінің мақсаттары мен мазмұнын қатаң түрде сақтай отырып ұлттық заңнама жүйесіне енгізу. Халықаралық тәжірибеде имплементациялаудың келесі тәсілдері ажыратылады:

- инкорпорация;
- трансформация;
- жалпы не болмаса ішінара сілтеме жасау [87].

1969 жылғы халықаралық шарттар тура Вена конвенциясы 6- бабында *pacta sunt servanda* қағидасы бекітілген. Ол бойынша халықаралық құқық міндеттемелерге қосылу мемлекеттердің өз еркінде, бірақ міндеттемені қабыл алған елдер адал және әділетті жолмен орындаулары тиіс [88].

Курносова Т.И. халықаралық құқықта «имплементация термині» ең алдымен халықаралық құқық нормаларын іске асыру үшін қолданыс аясына енгізілді деп атап өтіп, БҰҰ-резолюциялары, мен бірқатар халықаралық конвенциялар мен келісімшарттарда анықталғанын айтады. Кең тұрғыдан қарастырғанда имплементациялау халықаралық құқық нормаларын басшылыққа ала отырып субъектілердің сол нормаларға сай әрекет етуі деп анықталады. Тәжірибеде имплементациялау үрдісі ол жан-жақты және объективті тұрғыдан іске асыруда қажет ететін кешенді әрі күрделі процесс [89, б. 203-209].

Заманауи жағдайда имплементациялау түсінігін анықтауда ғалымдардың пікірлері әрқилы. Терминологиялық тұрғыдан қарастырсақ оған қатысты көптеген ұғымдар қолданылады. Атап айтқанда: трансформация, адаптация, инкорпорация, рецепция, сілтеме жасау және т.б. Осы үрдістің түрлерінің әрқилылығына қарамастан мақсаты бір ғана - халықаралық құқықта танылған міндеттемелер мен нормаларды еш өзгертулерсіз ұлттық заңнамаға енгізу [90, б. 156-157].

Қазақстан Республикасы климаттық нормаларды имплементациялаудың өзіндік дербес жолын тандадады, ол бірнеше кезендерден тұратын кешенді процесс ретінде жүзеге асырылды. Алдымен Қазақстан Республикасы халықаралық құқықтың дербес субъектісі ретінде халықаралық міндеттемелерді қабылдап, ұлттық заңнамаға өзгертулер мен толықтырулар енгізіп, қажет болған жағдайда жаңа нормативтік құқықтық актілерді қабылдап, стратегиялық құжаттар бекітті.

2009 жылы 26 наурызда БҰҰ-ның климат өзгерістері жөніндегі негіздемелік конвенциясына Киото хаттамасын ратификациялау туралы нормативтік құқықтық актісі қабылданды. Бұл заң актісінің қабылдануы Қазақстан Республикасының климаттық проблемаларды тез арада шешудің маңыздылығын түсіне отырып жасалынған шешім болды. Бұл хаттаманың ратификациялануы парниктік газдар шығындыларын есепке алу, оларға бақылау жасау, жалпы климаттық институционалдық құрылымның қалыптасын елеулі ықпал етті. Осылайша, заң актісі көміртектік бейтараптылықты сақтау мен Париж келісіміне қосылудың алғашқы құқықтық тетігі болды [49].

Халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялау 2013 жылы «жасыл экономикаға» көшу туралы тұжырымдаманы қабылдаумен жалғасты. Бұл құжатта парниктік газдар көлемін тұрақтандыру мен қысқарту жөніндегі индикативтік көрсеткіштер бекітілді. Оның басты құралы ретінде экономиканың энергия тұтынуын азайту ұсынылды. Тұжырымдамада жалпы ішкі өнімнің энергия сыйымдылығын базалық деңгеймен салыстырғанда 2020 жылға қарай кемінде 20 пайызға, ал 2050 жылы 50 пайызға қысқарту

стратегиялық мақсат ретінде бекітілген болатын. Аталғандармен қоса, тұжырымдамада төмен көміртектік энергетиканы дамытуға басымдық берілді. Нақтырақ айтқанда электр энергиясын өндірудегі жаңартылатын энергия көздерінің үлесін 2020 жылға қарай кемінде 3 пайызға, 2030 жылы 10 пайызға ал 2050 жылы 50 пайызға дейін жеткізу көзделуде. Осылармен қатар су ресурстары, жер ресурстары мен ауыл шаруашылығында төмен көміртекті саясаттың индикативтері белгіленді. Бұл индикативті Қазақстан Республикасының климаттың міндеттемелерін орындаудың ұзақ уақыттық көрсеткіштері ретінде бекітілді. Өз кезегінде бұл тұжырымдама бірқатар нормативтік құқықтық актілердің қабылдануына негіз болды [91].

Г.Б. Телеуевтің пікірінше жасыл экономикаға көшуде жаңартылатын энергия көздерін пайдалану мен дамытуға басымдық беру маңызды қызметті атқарады. Себебін, жасыл экономиканың түпкілікті мақсатымен байланыстыруға болады. Жасыл экономиканың мақсаты қоршаған ортаға қысым түсірмей, экономикалық дамуды қамтамасыз ету. Әлемдік қауымдастық назарының жасыл экономикаға қызығушылықтарының артуы қоршаған ортаны қалыпты ұстап, адамзатқа қызметіне жаңа мүмкіндіктер қарастырумен байланыстырылады. Жасыл экономикаға көшуде баламалы энергетиканың орны ерекше болу тиіс [92].

Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі даму жоспарында климатты қорғау мәселелері орнықты экономикалық өсімді қамтамасыз ету, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен мемлекеттің климаттық міндеттемелерін орындау мәселелері тікелей бекітілді. Бұл ресми құжатта климат өзгерістерінің салдары мемлекеттің экономикасы мен әлеуметтік экономикалық дамуына теріс әсері болатыны қарастырылып, климаттық мәселелерді мемлекеттің стратегиялық даму бағытының маңызды компоненті ретінде енгізу көзделген. Аталған бағыттар қатарына, қоршаған ортаға антропогендік ықпал ету жүктемесін азайту, экономикада энергетиканың тиімділігін арттыру, төмен көміртекті экономиканы дамытуды қарастыру, осы климаттық міндеттемелерді орындауда ең үздік технологиялық жетістіктерді қолдану ұсынылған.

2021–2030 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-қимыл жоспары: 2020 жылғы 29 шілдедегі № 479 Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы қабылданды. Бұл жоспарда жаңартылатын энергия көздерін дамыту мәселелері нақты айқындалып, оның ішінде жаңартылатын энергия көздерін генерациялайтын қуаттарды кеңейту, жасыл генерацияны елдің энергетика жүйесіне енгізу көзделді. Мемлекеттің түрлі шаруашылық салаларында ең үздік табиғи таза технологияларға қол жеткізу мәселелері қарастырылған. Сонымен қатар, жоспарда экологиялық реттеуді жетілдіру, эмиссияларды мониторингтеу жүйесін дамыту және «жасыл» инвестицияны ынталандыру құралдарын тетіктерін енгізу арқылы парниктік газдар шығындыларын кезең кезеңімен азайту шаралары қарастырылды. Аталғандармен қоса климаттық өзгерістерге бейімделу процесіне ерекше

назар аударылып, су ресурстарын орнықты басқару, ауылшаруашылығы мен өнеркәсіптік инфрақұрылымның климаттық төзімділігін арттыру, сондай-ақ экожүйелер үшін климаттық тәуекелдерді барынша азайтуға бағытталған шаралар қамтылған. Жалпы алаңда аталған жоспар жасыл кономикаға өту тұжырымдамасын декларативті сипатын жойып, сол тұжырымдамада көрініс тапқан индикативке қол жеткізудің нақты шараларын қамтыды. Қазақстан Республикасының климаттық міндеттемелерін орындауға бағытталған кешенді іс шаралар жүйесі мен климаттық саясаттың негізін анықтайды [5].

Қазақстан Республикасының 2026 жылға дейінгі инвестициялық саясат тұжырымдамасында климатты қорғау инвестициялық саясаттың маңызды стратегиялық бағыты ретінде қарастырылды. Бұл тұжырымдамада көміртек сыйымдылығы төмен даму, экономиканың экологиялық тұратылығын қамтамасыз ету, энергия тиімділігін арттыруда үздік қолжетімді технологияларды пайдалану, халықаралық климаттық міндеттемелерді орындауға ұмтылыстың болуы бекітілді. Тұжырымдамада парниктік газдар шығындыларын азайту, жаңартылатын энергия көздерін дамыту, энергияның тиімділігін арттыру, ең үздік қолжетімді технологияларды енгізуге бағытталған жобаларға инвестицияларды тартуға басымдық берілген. Сонымен қатар, экологиялық және ESG-өлшем шарттарын инвестициялық жобаларды іріктеу тетіктеріне енгізу, «жасыл» қаржыландыру жобаларын дамыту көзделді. Аталған тұжырымдама, климатқа бағытталған инвестициялық модельдің мысалы болды деп қорытындылауға болады [93].

Қазақстан Республикасының Үкіметінің 2021 жылғы 31 желтоқсандағы №996 қаулысымен «жасыл» облигациялар мен «жасыл» кредиттер арқылы қаржыландырылатын, «жасыл» жобалардың жіктемесі (таксономиясы) бекітіліп, жасыл қаржыландыруды дамыту мен климаттық күн тәртібін қаржылық экономикалық жүйеге интеграциялаудың нормативтік негіздері қалыптасты.

2021 жылы Қазақстан Республикасының Құжатта жасыл облигациялар мен несиелер арқылы қаржыландыруға жарамды жасыл жобалардың негізгі критерийлері мен түрлері көрсетілген. Таксономияға келесі санаттар кіреді:

- 1) жаңартылатын энергия;
- 2) энергия тиімділігі;
- 3) жасыл ғимараттар;
- 4) ластануды болдырмау және бақылау;
- 5) су мен қалдықтарды тұрақты пайдалану;
- 6) тұрақты ауыл шаруашылығы, жерді пайдалану, орман шаруашылығы, биологиялық әртүрлілікті сақтау және экотуризм;
- 7) таза көлік;
- 8) өтпелі энергетика [94].

Жалпы біздің пікірімізше, климатты қорғау саласында таксономияны қолданудың тиімділігін күшейту үшін өлшемшарттардың сандық көрсеткіштерін арттыру керек, көміртек сыйымдылығы жоғары салалардың көміртек қарқындылығын кезең кезеңімен төмендетуге бағытталған өтпелі

жобаларды қамту аясын кеңейту, сондай-ақ экологиялық және климаттық нәтижелерді мониторингтеу, есептік жүргізуді тәуелсіз верификациялау тетіктерінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету болып табылады.

2023 жылы 2 ақпанда Қазақстан Республикасының Президентінің №121 жарлығымен бекітілген, Қазақстан Республикасының 2060 жылға дейінгі көміртектік бейтараптыққа қол жеткізу стратегиясы қабылданды. Бұл құжат климаттық саясаттың негізгі құжаты бола тұра экономиканы декорбанизациялау мен орнықты даму нұсқасына өтудің кезеңдерін қарастыра отырып, ұзақ мерзімді іс-қимылдар кешенін айқындайды. Құжатта парниктік газдар шығындылары мен оларды сіңіру арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету мақсатында эмиссияларды төмендету, энергия тиімділігін арттыру, және төмен көміртекті технологияларды кеңінен енгізу шараларын қолдануды көздейді. Экономиканың негізгі салаларын қамти отырып стратегия, Қазақстан Республикасының Париж келісімінде айқындалған ұлттық үлеске сәйкес климаттық мақсаттарға жетудің кезеңдерін анықтайды. Жалпы алғанда аталған ресми құжат Қазақстан Республикасының климаттық трансформациясының стратегиялық негізін айқындайтын бірден бір маңызды акт болғанымен, экономикалық және инвестициялық құралдардың тәжірибеде іске асырылу деңгейіне байланысты болатынын атап өткен жөн [79].

Энергия үнемдеу және энергия тиімділігін арттыру саласын дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын Қазақстан Республикасында климаттық саясаттың бір бағыты ретінде экономиканың энергетикалық сыйымдылығын төмендетуді көздейді. Құжатта негізгі индикативтік көрсеткіш ретінде 2029 жылға қарай базалық деңгеймен салыстырғанда жалпы ішкі өнімнің энергия сыйымдылығын кемінде 15 пайызға қысқарту көзделген. Тұрғын үй шаруашылығында отын энергетиканы тұтынуды 10-15 пайызға қысқарту, сонымен қатар бюджет саласындағы ғимараттардың энергетикалық тиімділігін арттыру, олардың 90 пайызын энергия тиімділігі талаптарына сәйкестігі жоспарланған [95].

2030 жылға дейінгі Тұрақты даму күн тәртібі және Париж келісімі барлық елдер үшін Тұрақты даму мен климаттың өзгеруіне байланысты мақсаттарға жетудің ортақ мақсаты болып табылады. 7-тармақ пен БҰҰ БКК мақсаттарына қол жеткізу-күрделі міндет, бірақ ол тұрақты және тұрақты қоғам құруды қамтамасыз етеді. Бұл жол картасы саяси көшбасшыларды энергияның ауысуының әртүрлі жолдары туралы хабардар ету үшін олардың техникалық мүмкіндіктерін, инвестициялық шығындарын, пайдасын, қиындықтары мен мүмкіндіктерін бағалайтын бірнеше түрлі сценарийлерді ұсынады. Қазақстан энергияға 100% қолжетімділікті қамтамасыз етті және таза отынды пайдалана отырып, тамақ дайындау көрсеткішіне қол жеткізуге өте жақын. Қазақстанның энергетика саласының басты проблемасы - электр энергиясын өндірудегі шикізат ретінде көмірге жоғары тәуелділік. 2021 жылы электр энергиясының 77% - ы көмірден, ал 17,4% - ы табиғи газдан өндірілді. Бұл «ағымдағы саясат» сценарийінде 2030 жылға дейін шартсыз

NDC-ге қол жеткізуге кедергі келтіреді. Бұл мәселені шешу үшін SDG сценарийінде энергия тиімділігін арттыру бойынша шаралар қабылдау қажет және жаңартылатын энергия көздерінен электр энергиясын өндіру мақсатын ұлғайту ұсынылады.

Сонымен Қазақстанның ТДМ 7-мақсатына қол жеткізумен шектелмей, неғұрлым жоғары деңгейдегі мақсаттар қоюға және тұтынуды одан әрі қысқартуға энергия тұтыну және шығарындыларды азайту әлеуеті бар. «Тұрақты жылыту» сценарийі аясында тұрғын үй секторындағы тиімсіз жылыту технологияларын электр жылытқыштарына ауыстыру және газ қазандықтарын азайту мәселелері қолға алынды. Оқшаулау сияқты кейбір үнемді және шығынсыз шаралар шатырлы үй-жайларды, жертөле қабаттары мен терезелерді жаңғырту арқылы энергия шығынын 15% - ға азайта алады. Болашақта, 2030 жылдан кейін және қарай жылжу 2050 жылға қарай таза нөлдік шығарындыларды Қазақстан 25,5 энергия үнемдей алады. Бұл тәсіл 47 таза нөлдік шығарындылар энергетикалық секторды декарбонизациялауды қажет етеді барлық энергияны тұтынуды электр энергиясына айналдыруды көздейді [96].

Қазақстанның климаттық саясатындағы маңызды оқиға 2021 жылы Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) мен Еуропалық Одақ елдерінің тәжірибесін ескере отырып, жаңа Экологиялық кодекстің қабылдануы болды. Экологиялық кодекстің негізгі ерекшеліктерінің бірі климаттың өзгеруіне бейімделу саласындағы мемлекеттік басқаруға арналған 22-тараудың қосылуы болды, оның басым бағыттары ауыл шаруашылығы, су шаруашылығы, орман шаруашылығы және азаматтық қорғаныс болып табылады (ҚР Экология кодексінің 313-бабы). ҚР Экология кодексінің 22-тарауының енгізілуі басқа нормативтік құқықтық актілерге айтарлықтай әсер етті. Осылайша, орман шаруашылығы туралы заңнама мемлекеттік орман қорын қорғау және сақтау климаттың өзгеруіне бейімделу және оның теріс салдарына осалдығын азайту шараларын жүзеге асыруды қамтитынын анық көрсетеді (ҚР Орман кодексінің 62-бабының 10-тармағы). Сонымен қатар, жаңа Экологиялық кодексте шығарындылар саудасының арнайы механизмі көзделген, ол сонымен қатар ҰДК (Ұлттық деңгейде айқындалатын үлес) шеңберінде Қазақстанның сөзсіз мақсатына жетуге бағытталған [35].

Климат міндеттемелерді орындаудағы келесі қадам Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 19 сәуірдегі № 313 қаулысы «Климаттың өзгеруіне жаһандық ден қоюға Қазақстан Республикасының жаңартылған ұлттық үлесін бекіту туралы» қаулысының қабылдануымен байланысты. Бұл құжатта екі мақсат белгіленді. Біріншісі шартты мақсат: 2030 жылдың соңына қарай базалық 1990 шығарындылар деңгейіне қатысты парниктік газдар шығарындыларын 15 пайызға төмендету, ал шартты мақсат ретінде гранттық көмектің елеулі қосымша халықаралық инвестициялары, технологиялары трансфертті халықаралық тетігіне қол жеткізу, халықаралық ғылыми, перспективалы төмен көміртектік технологиядарды тәжірибелік конструкторлық жобаларына бірлесіп қаржыландыру, жергілікті

сараптамалық әлеуетті ұлғайту, базалық 1990 жылғылар деңгейіне қатысты 2030 жылдың соңына қарай 25 пайызға төмендету [74].

Декарбонизация процесіндегі негізгі стратегиялық құралдардың бірі - шығарындыларды азайту және климаттың өзгеруіне бейімделу бойынша іс-қимыл жоспарлары - Ұлттық деңгейде анықталған үлестерді енгізу. Париж келісіміне сәйкес, әрбір қатысушы ел өзінің ҰДК-ін бес жыл сайын әзірлеуге және үнемі жаңартып отыруға міндетті. Қазақстан Республикасы Үкіметінің ҰДК қабылдауы елдің климаттық саясатының тұрақтылығы мен күшін көрсетеді, бұған оның жаһандық декарбонизация мақсаттарына қол жеткізуге, осы саладағы халықаралық ынтымақтастықты ілгерілетуге және бар қиындықтар мен тиісті халықаралық міндеттемелерді мойындауға бағытталғандығы дәлел бола алады. ҰДК сонымен қатар Қазақстанның Париж келісімін қоса алғанда, халықаралық климаттық бастамаларға берілгендігін атап көрсетеді, бұл елдің қазіргі заманғы климаттық талаптарға бейімделуге және жаһандық климаттық үрдістермен үйлесуге ашықтығын растайды. 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған шығарындыларды азайтудың нақты мақсаттарын белгілеуді Қазақстанның халықаралық аренадағы беделін нығайтудағы маңызды қадам ретінде қарастыруға болады. Дегенмен, ҰДК отандық және халықаралық сарапшылардың кеңінен сынына ұшырағанын атап өткен жөн, бұл өз кезегінде объективті және кейде негізделген ұстаным болып табылады, бұл саясатты жүзеге асырудың жаңа, тиімдірек жолдарын іздеуге мәжбүр етеді. Дегенмен, сыни талдауға басымдық бермес бұрын, осы жоспарды қабылдаудың маңыздылығын және оның елдің көміртегі бейтараптығына қарай ілгерілеуіндегі маңызды құқықтық және стратегиялық қадам ретіндегі әлеуетін мойындау қажет [97, б. 205-220].

Қазақстан жаһандық климаттық бастамаларға интеграциялануды белсенді түрде жүргізуде, және ол мәселелерді Париж келісіміне және жалпы климаттық күн тәртібіне берілгендігін мәлімдейді. ҚР экология кодексі, 2060 стратегиясы және жаңартылған Ұлттық деңгейде анықталған үлес (ҰДК) сияқты қабылданған маңызды құжаттар елдің көміртегі бейтараптығына көшуге стратегиялық міндеттемесін көрсетеді. Дегенмен, саяси және заңнамалық деңгейлерде елеулі қиындықтар әлі де бар, бұл осы ауқымды мақсаттарды тиімді жүзеге асыруға кедергі келтіреді.

Қазақстанның климаттық саясатында кездесетін негізгі қиындықтарға мыналар жатады:

- Климаттық саясатты іске асыратын тікелей тетіктерінің болмауы. Ұлттық құқықтық актілерде және басқа да нормативтік актілерде шығарындыларды азайту мақсаттарына жету үшін айқын және шынайы жол карталары мен алгоритмдер жоқ. Бұл қойылған мақсаттарға жетудегі тұрақты прогреске кедергі келтіреді.

- Экономикалық және экологиялық басымдықтар арасындағы сәйкессіздік. Мұнай мен газ өндірісінің өсуі мен ұзақ мерзімді көміртегі бейтараптығы мақсаттары арасында қайшылық бар.

- Эмиссиялар саудасы саласындағы құқықтық реттеудегі мәселелер және халықаралық климаттық қаржыландыруды пайдалану. Бұл салаларда айқын нормативтік базаның болмауы климаттық саясатты жүзеге асыруға айтарлықтай көмектесетін тетіктерді тиімді және әділ қолдануға кедергі келтіреді.

- Инновациялық құқықтық шешімдердің болмауы.

- Институционалдық үйлестіру мәселелері. Климаттық саясат саласында жұмыс істейтін агенттіктер мен ұйымдар арасындағы жеткілікті үйлестірудің болмауы, сондай-ақ құқық қорғау тәжірибесінің әлсіздігі және декарбонизация мәселесіне қатысты жүйелі сот тәжірибесінің болмауы негізгі кедергілер болып табылады [98, б. 205-220].

Могилюк С. сараптамасында, 2023 жылғы ҰДК бірқатар өте маңызды олқылықтарды қамтиды:

- Құжатта Қазақстанның 1,5°C сценарийіне қалай қол жеткізуді көздейтіні нақтыланбаған, және 2035 жылға арналған аралық мақсаттар немесе ашық модельдеу жоқ;

- елдің мұнайға, көмірге және газға жоғары тәуелділігіне қарамастан, қазба отындарын біртіндеп пайдаланудан бас тарту стратегиясының болмауы;

- қазба отын өнеркәсібіне тәуелді жұмысшылар мен аймақтарды қолдау үшін кешенді әділ өтпелі кезең шеңберінің болмауы. Климаттық саясаттың жұмысшыларға, қауымдастықтарға немесе қазба отын өнеркәсібіне тәуелді аймақтарға, сондай-ақ климаттың өзгеруінің әсеріне ең осал қауымдастықтарға әлеуметтік әсерін бағалау бойынша шаралар жоқ;

- жерді пайдаланудың, ауыл шаруашылығының және орман шаруашылығының парниктік газдар шығарындыларына қосқан үлесі ҰДК 2.0-да қарастырылмаған. Олар тек бағаланатын салалардың қатарында аталған. Соындай мәселелерді айта отырып ҰДК жетілдіруге келесі ұсыныстарын келтіреді. Біріншіден, шығарындыларды азайтуға қатысты ашық, ғылыми негізделген әдіс көрсетілуі керек, оның ішінде 2035 жылға арналған аралық мақсат және 1,5°C үрдісі мен жаһандық болжам болжамдарымен нақты байланыс болуы керек. Екіншіден, қазба отынын біртіндеп тоқтату стратегиясын нақты салалық мерзімдермен және жаңартылатын энергия көздеріне инвестициялық жоспарлармен ұсыну. Бұл жол картасына өтпелі кезеңнің әлеуметтік-экономикалық әсерін де ескеру және қазба отыны инфрақұрылымын шектеуден аулақ болу керек. Сонымен қатар, әртүрлі топтардың мүдделерін қамтитын әділ өтпелі кезеңді қамтамасыз ету шараларын қосу керек: жұмысшыларды қайта даярлау, әлеуметтік қорғау, аймақтық қолдау бағдарламасы және азаматтық қоғамның, әсіресе ең осал топтардың, әйелдер мен жастардың қатысуы. Жерді пайдалану, ауыл шаруашылығы және орман шаруашылығы салалары үшін бөлек және ашық есеп жүргізуді қамтамасыз ету. Тұрақты ауыл шаруашылығын дамыту үшін нақты мақсаттарды белгілеу мен орман және жерді пайдалану саясатын ұлттық биоәртүрлілік және бейімделу мақсаттарымен үйлестіру көзделуі тиіс [85].

Сонымен, Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялаудың құқықтық тетіктері мен проблемаларын зерттеудің нәтижесінде келесі қорытындыларды жасауға болады. Қазақстан Республикасы климатты қорғау бойынша халықаралық актілерге сәйкес міндеттеме ала отырып, мемлекетте стратегиялық құжаттар мен тиісті нормативтік құқықтық актілер қабылдау арқылы кезең кезеңімен интеграциялауды жүзеге асыруда.

Қазақстан Республикасының халықаралық климаттық міндеттемелерін имплементациялауда Қазақстан Республикасының 2021 жылғы экология кодексі, 2060 көміртектік бейтараптық стратегиясы және Климаттың өзгеруіне жаһандық ден қоюға Қазақстан Республикасының жаңартылған ұлттық үлесін бекіту құжаттары аса маңызға ие. Аталған құжаттар экономиканы декорбанизациялауға, мемлекеттің парниктік газдар шығындыларын азайтуға, жаңартылатын энергия көздерін дамыту мен энергетикалық тиімділікті арттыруға бағытталған.

Талдау көрсеткендей, халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялау неғұрлым бейімделу сипатына ие болды. Себебі, климаттық міндеттемелер, көбінде экологиялық немесе энергетикалық заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізу арқылы жүзеге асырылды. Бұл, климаттық саясатты тек фрагменттарлық сипатта қалып қоюына әкелуі мүмкін. Сол себептен де, климаттық, заңнама мен климаттық саясатты жеке дара институт ретінде қарастырудың қажеттілігі туындап отыр.

Халықаралық климаттық міндеттемелерді ұлттық заңнамаға имплементациялаудың тиімділігін артыру үшін климаттық құқықты жеке салааралық құқық ретінде қарастыратын институционалдық құқықтық реттеу әдісін қолдану арқылы мүмкін болады. Яғни, климатты қорғау саласындағы халықаралық келісім шарттарды ратификациялау экономиканы декорбанизациялау бойынша көзделген мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік бермейді. Оның негізгі себебі ретінде, институционалды және экономикалық ұйымдастырушылық тетіктерін қамтитын тікелей нормативтік құқықтық актінің болмауы. Тікелей нормативтік құқықтық акт халықаралық климаттық міндеттемелерді орындауда, мемлекеттің стратегиялық көрсеткіштеріне қол жеткізуде нақты тетіктерді қамтитын нормалардан тұрады және климаттық саясаттың формальды сипатынан нақты сипатқа ауысуына негіз болады.

2. КЛИМАТТЫ ҚОРҒАУДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ

2.1. Климатты қорғауды мемлекеттік құқықтық реттеу түсінігі мен бағыттары

Мемлекет және құқық теориясы ғылымында «мемлекеттік басқару» және мемлекеттік реттеу өзара байланысты және қатар қолданылатын ұғымдар. Біздің пікірмізше, климатты қорғау мәселесін қарастырғанда мемлекеттік реттеу терминін қолданған ұтымдырақ. Бұл қорытынды келесі дәлелдермен негізделеді. Мемлекеттің міндеттерінің бірі ретінде қоғамдық тәртіп пен тұрақтылықты қамтамасыз етуді қарастырсақ, басқару неғұрлым императивтік сипатқа ие категория екенін аңғарамыз. Осы орайда мемлекеттік басқару әлеуметтік басқарудың бір түрі болып табылады, оның субъектісі мемлекет объектісі қоғамдық қатынастар мен әлеуметтік үдерістер құрайды. Мемлекеттік басқарудың басты мақсаты халықтың әл-ауқатын артыру мен қоғамдық-саяси, әлеуметтік, экономикалық және өзге де мақсаттар бар. Мемлекеттік басқарудың қағидалары өз кезегінде жалпы жүйелік, және құрылымдық қағидалар болып бөлінеді. Олардың септігімен мемлекеттік органдар мен жергілікті билік органдары арасындағы өзара қатынастар үйлестіріледі [98, б. 72-85].

Ғалымдардың айтуынша, бүгінгі таңда басқарудың келесі түрлері туралы айтуға негіз бар:

- кибернетикалық мағынадағы басқару – субъектілер мен объектілер арасындағы тікелей және кері байланыс механизмі арқылы өзара әрекеттесу;
- қоғамды басқару (әлеуметтік басқару) – қоғамдық өмірдің барлық, көптеген немесе жеке салаларына ықпал ету, қоғамдық процестерді басқару;
- мемлекет пен мемлекеттік істерді басқару – мемлекет пен оның институттарының мемлекеттік өмір салаларына мемлекеттік саясаттың мақсаттарына сәйкес өзгерістер енгізуге бағытталған мақсатты ұйымдық ықпалы;
- мемлекеттік басқару кең мағынада – мемлекеттік органдардың ұйымдық және әкімшілік қызмет саласы, тар мағынада – атқарушы органдардың қызметі, яғни әкімшілік аппарат;
- корпоративтік басқару – ұйымдар мен кәсіпорындарда жүзеге асырылады;
- техникалық басқару – технологиялық процестердің жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін қолданылады [99, б. 119-128].

Жалпы кең мағынада басқару бір нәрсені немесе біреуге басқарушылық ықпалды білдіреді. Қазіргі кезде де осы сипатта басқару түсіндіріледі. Алайда, толыққанды мәнін анықтау үшін мұндай мәлімдеме мен шектелу жеткіліксіз. Бұл нұсқаулықтың мазмұнын, оның функционалдық мәнін ашу қажеттілігі туындатады. Жалпы теориялық позициялар, соның ішінде кибернетикалық позициялар келесі тұжырымдарға жеткілікті негіз береді:

- «Басқару» дегеніміз-олардың тұтастығын қамтамасыз ететін әртүрлі сипаттағы (биологиялық, техникалық, әлеуметтік) ұйымдасқан жүйелердің қызметі, яғни олардың алдында тұрған міндеттерге қол жеткізу, олардың құрылымын сақтау, олардың қызмет режимін сақтау;

- «Басқару» элементтердің белгілі бір жүйесін құрайтын және барлық элементтерге ортақ міндеттері бар біртұтас тұтастықты білдіретін өзара әрекеттесу мүдделеріне қызмет етеді;

- «Басқару» - өзін-өзі ұйымдастыру (өзін-өзі басқару) бастауларында тұрақты өзара іс-қимыл жасайтын субъект (басқарушы элемент) және объект (басқарылатын элемент) негізгі элементтері болып табылатын тұтас жүйенің ішкі сапасы;

- «Басқару» тек жүйені құрайтын элементтердің ішкі өзара әрекеттесуін ғана білдірмейді. Әртүрлі иерархиялық деңгейдегі көптеген өзара әрекеттесетін интегралды жүйелер бар, олар жүйеішілік және жүйеаралық сипаттағы басқару функцияларын жүзеге асыруды қамтиды. Осы жағдайда, жоғары тәртіп жүйесі олардың арасындағы өзара іс-қимыл шеңберінде басқару объектісі болып табылатын төменгі тәртіп жүйесіне қатысты басқару субъектісі ретінде әрекет етеді;

- «Басқару» өзінің мәні бойынша субъектінің объектіге басқару әсеріне дейін азаяды, оның мазмұны жүйені ретке келтіру, оның өмір сүру және даму заңдылықтарына толық сәйкес жұмыс істеуін қамтамасыз ету болып табылады. Бұл субъект пен объект арасындағы байланыстарда жүзеге асырылатын және тікелей басқару субъектісі жүзеге асыратын мақсатты реттеуші әсер.

- «Басқару» объектінің басқару субъектісіне, жүйенің басқарылатын элементіне оның басқару элементіне белгілі бағынуы болған кезде нақты болады. Демек, басқару (тапсырыс беру) әсері басқару субъектісінің құзыреті болып табылады. Бұл басқарудың жалпы тұжырымдамасын сипаттайтын негізгі белгілер. Демек, әлеуметтік басқаруды жүзеге асыруда көрінетін әлеуметтік процестердің ортақ байланысы мен бірлігін білдіру қажеттілігі. Бұл қоғамның қалыпты жұмыс істеуі мен дамуының жетекші шарттарының бірі. Мемлекеттік басқару тұжырымдамасы туралы мәселеге көп көңіл бөлінеді, нәтижесінде ғылыми әдебиеттерде ол қайта-қайта зерттеледі. Мемлекеттік басқарудың кең іргелі тұжырымдамасын әзірлеу заң әдебиеттерінде де сезіледі. Алайда, мемлекет және құқық теориясында ол әлі де маңызды заңдық құндылыққа ие болған жоқ және оны құқықтанудың әртүрлі салаларында, сондай-ақ басқа да пәнаралық және жалпы ғылыми мағыналарда қолдануға болады.

«Мемлекеттік басқару» - «мемлекеттік» және «басқару» құрамдас ұғымдарын түсіндірудің маңызы зор. Басқару ғаламдағы гравитациялық, электромагниттік, радиациялық және басқа күштердің өзара әрекеттесуін қамтиды. Оның терминдері кейде геологиялық және географиялық процестерді сипаттайды. Басқару аспектілері механизмдерде, физикалық, химиялық және биологиялық құбылыстарда көрінеді. Кейде тіпті табиғи

және әлеуметтік элементтердің стихиялық, ерікті әрекетін басқару ретінде ұсынуға тырысады [100, б. 9-11].

Климаттық сценарийлер шеңберіндегі дискурста «саясат», «заң» және «реттеу» ұғымдарының бір-бірінің орнына қолданылып жатқанын байқаймыз. Саясат «басқарудың мазмұндық өлшемін қамтиды (институционалдық құрылым ретінде анықталса, құқық саясатты қалыптастыру, іске асыру және бақылау жүргізуді, сондай-ақ нәтижелерге бағытталған саяси басқарудың мақсаттары мен құралдарын білдіреді)». Құқықтық тұрғыдан алғанда, заң мен саясат арасындағы негізгі айырмашылығын келесіден анықтауға болады: заң өзінің міндетті сипатымен қоғамда әділеттілікті қамтамасыз етуге арналған жүріс тұрыс ережесі, сондықтан ол тұрақты әрі анық, ал саясат заңнамада бекітілген-бекітілмегеніне қарамастан белгілі бір мақсаттарға жетуге бағытталатын мүдделер жиынтығы. Кейде саясат заң шығарушы орган қабылдаған құқықтық құрал қолжетімсіз болған кезде пайда болатын құқықтық лақунаны уақытша толтыра алады, ал кейбір саясаттар ақырында жаңа заңдардың қабылдануына әкелуі мүмкін. Құқықтық және саяси мәдениетке байланысты саясат кейде құқықтық құралдармен тең маңызды рөл атқарып, жоғары міндеттілікке ие болуы мүмкін. Билік құзыретін атқару аясында реттеу мағынасы «оқиғалар мен мінез-құлық ағымын басқаруға бағытталған билік жүргізудің үлкен бөлігі» ретінде қарастырылады, ал қалған екі элементі – «қамтамасыз ету» және «тарату». Заң термині ретінде реттеудің әртүрлі контексттердегі қатандық деңгейлері әртүрлі: ЕО реттеулері міндетті күшке ие, ал жалпы реттеулер заңнан жұмсақ құралдар да болуы мүмкін [101].

Отандық заң әдебиеттерінде мемлекеттік реттеу мәселесі туралы көптеген ұстанымдар айтылғанымен тікелей зерттеген зерттеулер жоқ. Кейбір ғылыми зерттеулерді «мемлекеттік реттеу» ұғымының орнына «құқықтық реттеу» ұғымын қолдануды дұрысырақ деп түсінеді. Басқаша айтқанда, мемлекеттік реттеу болып табылатын түсінік құқықтық реттеу деп те саналуы тиіс. Ұғымдардың мұндай өзгеруі кеңестік заң ғылымынан туындайды, ол кезде мемлекеттік және құқықтық реттеу арасында ешқандай айырмашылық болмады іске асыруда осы екі ұғым ортақ бір түсінік ретінде қабылданды. Сонымен қатар, мемлекеттік және құқықтық реттеуді анықтау кеңес ғалымдарының қате түсінігі болған жоқ. Бұл кеңестік заң ғылымында қалыптасқан құқықты белгіленген нормалар жүйесі ретінде түсінуден туындады немесе мемлекет санкциялаған. Осылайша, позитивистік, шын мәнінде, түсіну құқықтар, шын мәнінде, мемлекеттік және құқықтық реттеуді ажырату мүмкін емес. Егер құқық мемлекет белгілеген немесе санкциялаған нормалар болса, онда осы нормалармен жүзеге асырылатын реттеу бір уақытта мемлекеттік және құқықтық болып табылады [102].

Сонымен зерттеулер көрсеткендей, мемлекеттік басқару ұғымы мен мемлекеттік реттеу ұғымы өзара байланысты ұғымдар, алайда мазмұны мен құқықтық ерекшеліктері бірдей түсініктер емес. Мемлекеттік басқару мемлекеттік биліктің ұйымдастырушылық және биліктік өктемдік қызметі

ретінде қоғамдық үдерістер мен бағынысты объектілерге тікелей басшылық жасауды көздейді, ол әдетте атқарушылық билік органдары қызметі арқылы жүзеге асырылады. Ал мемлекеттік реттеу қоғамдық қатынастар дамуының құқықтық шеңберлері міндетті талаптар, шектеулер мен ынталандыру тетіктері арқылы жанама түрде ықпал етуді білдіреді. Мемлекеттік басқарудан айырмашылығы мемлекеттік реттеу тікелей әкімшілік ықпал етумен шектелмей, әлеуметтік және экономикалық үдерістің дербес әрі орнықты дамуы үшін құқықтық және институционалдық жағдайлар қалыптастыруға бағытталады.

Мемлекеттік реттеу - бұл қоғамдағы әлеуметтік, экономикалық, саяси және экологиялық процестерді тәртіпке келтіру, тұрақтандыру және дамыту мақсатында мемлекет жүзеге асыратын құқықтық, ұйымдастырушылық, экономикалық және әкімшілік ықпал ету шараларының жүйесі деп жалпы анықтама беруге болады. Ал климатты қорғаудағы мемлекеттік құқықтық реттеу осы климаттық қоғамдық қатынастарға ықпал ету арқылы мемлекеттің функциясын жүзеге асыру құралы ретінде түсіндіріледі.

Мемлекеттік билік мемлекеттік басқару арқылы жүзеге асырылады-мемлекеттің, оның органдарының жалпы қоғамға, оның белгілі бір салаларына (экономикалық, әлеуметтік, рухани) қоғамның алдында тұрған міндеттер мен функцияларды орындау үшін белгілі объективті заңдар негізінде мақсатты әсері. Мемлекеттік биліктің тағы бір маңызды ерекшелігі-бұл осы биліктің механизмін (аппаратын) құрайтын мемлекеттік органдар мен мекемелердің қызметінде көрінеді. Сондықтан ол мемлекеттік деп аталады, ол оны іс жүзінде бейнелейді, іске қосады, ең алдымен мемлекеттің механизмін жүзеге асырады. Сонымен басқару дегеніміз мемлекеттік билікті жүзеге асырудың құралы жөнінде қорытынды жасауға болады [103, б. 16-17].

Алексеев С.С. мемлекеттік басқаруды мемлекеттің функциясымен байланыстырып қарастырады. Мемлекеттің функциялары мәні бойынша объективті. Олар қоғам мен мемлекеттің өзара әрекеттесу заңдылықтарына байланысты, сондықтан соңғысының оларды орындау немесе орындамау туралы таңдауы жоқ. Мемлекеттің өз функцияларын орындамауы, сөзсіз, қоғамдық өмірде жағымсыз салдардың тізбекті реакциясын тудырады. Сонымен, егер мемлекет құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету функциясын жүзеге асыруды тоқтатса, қоғам сөзсіз тұрақсыздандырылады, оның жойылуына әкелетін анархия пайда болады. Сонымен бірге, мемлекет функцияларының объективті сипаты олардың адамдардың еркі мен санасынан тыс жүзеге асырылатындығын білдірмейді. Керісінше, мұндағы субъективті фактордың рөлі өте үлкен. Мемлекет оның функциялары қоғамның объективті қажеттіліктеріне толық сәйкес келген кезде ғана жемісті жұмыс істейді. Бұл дегеніміз, алдымен объективті әлеуметтік қажеттіліктер хабардар болуы керек, содан кейін мемлекеттің функциялары мен оларды жүзеге асыру механизмі анықталуы керек. Мұның бәрі адамдардың саналы іс-әрекетімен қамтамасыз етіледі. Мемлекеттің функциялары әртүрлі, олардың пайда болу және өзгеру тәртібі оның

эволюциясы барысында Қоғам алдында тұрған міндеттердің реттілігіне және оның мақсаттарына байланысты. Тапсырма – бұл рұқсатты қажет ететін нәрсе, ал функция – мұндай рұқсатқа бағытталған қызмет түрі. Басқа сөзбен айтқанда, міндеттер мен функциялар бір-бірімен байланысты, бірақ бірдей ұғымдар емес. Жекелеген тарихи кезеңдерде мемлекеттің әртүрлі міндеттері мен мақсаттары, демек, оның әртүрлі функциялары басымдыққа ие болады. Кез-келген тапсырманы орындау кейбір функциялардың жойылуына, жаңаларының пайда болуына-басқалардың пайда болуына әкеледі [103, б. 16-17].

Қазақстан Республикасы құқықтық тәжірибесінде мемлекеттік басқару ұғымы қолданылады. Қазақстан Республикасы экология кодексінің екінші бөлімі қоршаған ортаны қорғау саласын мемлекеттік басқару ұғымын анықтауға бағытталған [35].

Климатты қорғауды мемлекеттік реттеу мен қоршаған ортаны қорғауды мемлекеттік реттеу өзара тығыз байланысты ұқсастықтары мен ерекшеліктері бар ұғымдар болып табылады.

Қоршаған ортаны мемлекеттік реттеу 1960 жылдардан бері өнеркәсіптік қызметтердің тиісті деңгейде реттелмеуі салдарынан, қоршаған ортаға келіп түсетін зиян көлемі артқандықтан оған қарсы күресте басты реттеуші құрал ретінде қоршаған ортаны қорғау тетіктерін қабылдауға бағытталған мемлекеттердің күшейтілген және ұйымдасқан әрекеттеріне жауап беретін және қоршаған ортаны қорғау сапасын арттыруға арналған зерттеулер белсенді түрде жазыла бастады. Бұл деградация мен тереңдей түскен экологиялық дағдарыс 1960 жылдардан бері реттеуі әлсіз болғанымен, кеңейіп, зиян келтіріп келе жатқан өнеркәсіптік қызметтердің экологиялық ізінің нәтижесі болып табылады. Сол уақыттан бері мемлекеттің реттеу тетіктері күрделене түсті: экологиялық реттеу режимі өнеркәсіптік дамыған елдерден дамушы елдерге тез таралып, ластануды бақылау мен экологиялық сақтау салаларындағы реттеу аясы үнемі артып келеді [104, б. 1-15].

Қоршаған ортаны қорғаудың ұйымдық-құқықтық механизмі – қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге байланысты туындайтын қоғамдық экологиялық қатынастар саласында мемлекеттік атқарушы органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметін ұйымдастыру және үйлестіру механизмі. Бұл механизм адам өмірі мен денсаулығына қауіпті заттардың қоршаған ортаға түсуін азайту және кейіннен толықтай жою шараларын; жеке өңірлерде және мемлекеттің бүкіл аумағында өндіргіш күштерді экологиялық тұрғыдан тиімді орналастыру және одан әрі дамытуды қамтамасыз етеді; халық денсаулығы көрсеткіштерін қоршаған ортаның жағдайын ескере отырып бақылау жүйесін құру; табиғи ортаның сапа стандарттарын сақтау және тарихи-мәдени табиғи құндылықтарды қорғау мен сақтау мақсатында бүкіл ел бойынша табиғи қорықтар желісін құру және дамыту; жерді басқару, орман шаруашылығын жүргізу, су объектілерін сертификаттау және табиғи қорықтар, сауықтыру курорттары, тарихи-мәдени орындар мен демалыс

аймақтарын құру арқылы табиғатты рационалды басқаруды қамтамасыз ету. Жоғарыда аталғандарға қол жеткізу үшін ұйымдық және құқықтық механизмдердің сапалық жағынан жаңа деңгейі қажет, сондай-ақ табиғи ресурс әлеуетімен үйлесімді және интеграцияланған материалдық мәдениеттің жаңа кезеңіне өту қажет.

Құқықтану ғылыми әдебиетінде қоршаған ортаны қорғаудың ұйымдық-құқықтық механизмі табиғи ресурстарды пайдалану және қоршаған ортаны қорғауды басқару ретінде қарастырылады (экологиялық басқару); қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік басқару; табиғи ресурстарды пайдалану және қоршаған ортаны қорғау саласындағы басқару және бақылау; табиғи ресурстарды пайдалану, қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік басқару [99, б. 119-128].

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік басқару мынадай функцияларда көрініс табады:

1) қоршаған ортаны қорғау, табиғатты қорғау, табиғи ресурстар заңнамасы және заңнама мәселелерін реттейтін құқықтық нормаларды белгілеу қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтар және қоршаған ортаға қатысты қылмыстар саласындағы қылмыстық заңнама;

2) қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік саясаттың негіздерін қабылдау;

3) қоршаған ортаны қорғау саласында бақылау жүргізу (мемлекеттік экологиялық бақылау);

4) қоршаған ортаны қорғау саласындағы нормалар мен мемлекеттік стандарттарды белгілеу;

5) табиғи ресурстар мен объектілерді мемлекеттік тіркеу, мемлекеттік кадастрларды ұйымдастыру және қоршаған орта объектілерін мониторингтеу;

6) қоршаған ортаның жағдайын экологиялық бағалау [105, б. 45-49].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қоршаған ортаны дамыту саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі мақсаттары мыналар болып табылады:

- мемлекеттік органдардың қызметін өзара үйлестіру мен координациялауды қамтамасыз ететін қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздік саласындағы тиімді басқару жүйесін қалыптастыру;

- қоршаған ортаны қорғау және қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздік саласындағы нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру;

- экологиялық бағытталған экономикалық өсімді қамтамасыз ету және экологиялық тиімді инновациялық технологияларды енгізу;

- бұзылған табиғи экожүйелерді қалпына келтіру;

- экологиялық қауіпсіз қалдықтарды басқаруды қамтамасыз ету;

- қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін экономикалық реттеу мен нарықтық құралдарды дамыту;

- мемлекеттік экологиялық мониторинг (экологиялық бақылау) жүйесін жетілдіру және табиғи, антропогендік апаттарды, сондай-ақ климаттың өзгеруін болжау;

- қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге ғылыми-ақпараттық-аналитикалық қолдау;

- экологиялық мәдениетті қалыптастыру, экологиялық білім мен тәрбиені дамыту;

- қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында халықаралық ынтымақтастықты дамыту.

Табиғи ресурстарды пайдаланушылардың мінез-құлқына әсер ету күші мен сипатына қарай келесі нормаларды ажыратуға болады:

1) ынталандырушы және қолдаушы;

2) мәжбүрлеуші;

3) ескертуші немесе репрессивтік;

4) сақтандыру;

5) кепілдік. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу механизмінде ынталандыру және қолдау нормаларына басты рөл берілуі тиіс, олар қоршаған ортаны қорғау бойынша тікелей және жанама түрде белсенді шаралар қабылдауға мекемелерді жазалау қаупімен емес, экономикалық пайда алу мүмкіндігімен ынталандыруға бағытталған ережелерге басымдық беру керек (ынталандыру шараларын ұсыну және т.б.) [106].

Республиканың қоршаған ортаны қорғау заңнамалық шеңберін талдау мынадай заңнамалық нормаларды сапалық жағынан жаңарту немесе енгізу қажеттігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

- парниктік газдар эмиссиясын квоталау және сауда жүйесі, әсіресе мемлекеттің төмен көміртекті экономикаға көшуі және аталған саладағы халықаралық міндеттемелерді орындау қажеттігі контекстінде;

- экологиялық зиянды ақшалай өтемақыға айналдырудан бұрын жоюға басымдық беру, экологиялық зиянды бағалаудың жанама және тікелей әдістерін қолдану мүмкіндігі туралы нормаларды бекіту;

- экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы қабылдаған қалдықтарды басқару және алдын алу жүйесінің бес сатылы иерархиясы. Сонымен қатар, қалдықтарды басқару саласын халықаралық стандарттар мен талаптарға сәйкес келтіру мақсатында реформалау қажет;

- экологиялық мониторингтің бірыңғай ұлттық тиімді жүйесін құру;

- экологиялық аудиттің мақсаттары, міндеттері мен мазмұнын заңнамалық түрде бекіту;

- халықаралық келісімдерге қол қойған мемлекеттер арасындағы халықаралық ғылыми экологиялық ынтымақтастықты дамыту. Сонымен қатар, экологиялық саладағы ғылыми ұлттық зерттеулердің ауқымын мемлекетаралық ынтымақтастықтың соңғы тенденцияларын ескере отырып кеңейту қажет. Экологиялық ғылыми-зерттеулердің негізгі бағыттары жер, климаттың өзгеруі, төмен көміртекті даму, табиғи ресурстарды оңтайлы

пайдалану, қоршаған ортаны қорғау және т.б. салалардағы әртүрлі инновациялық жобаларды қамтуы тиіс [107, б. 1525-1538].

Халықаралық климаттық міндеттемелерді орындауда мемлекеттік реттеудің негізгі бағыттары келесілер болуы тиіс:

- қауіпті климаттық құбылыстар мен табиғи апаттарға төзімділікті және бейімделу қабілетін арттыру;

- климаттың өзгеруіне жауап шараларын ұлттық саясатқа, стратегияларға және жоспарлауға енгізу;

- климаттың өзгеруі, бейімделу және ерте ескерту туралы білім беруді дамыту; климаттың өзгеруі, оған бейімделу және ерте ескерту жөніндегі білім беруді дамыту;

- дамыған елдердің қосымша қаржылық міндеттемелерін орындау және ең аз дамыған елдер мен шағын арал немесе дамушы мемлекеттерде климаттың өзгеруіне байланысты жоспарлау және басқару әлеуетін нығайтатын механизмдерді ілгерілету.

Климаттың өзгеру контекстінде тұрақты даму тұжырымдамасының маңызды элементі – технология мен инновация мәселесі. Осы тұрғыдан алғанда, мемлекеттер тұрақты энергетикалық жүйелерді дамыту және парниктік газдардың шығарындыларын азайту үшін тиісті технологиялар мен инновацияларға толық қол жеткізудің маңыздылығы жөніндегі ұзақ мерзімді көзқарасты бөліседі. Климаттың өзгеруі контекстінде тұрақты даму тұжырымдамасының маңызды элементі – технология мен инновация мәселесі. Осы тұрғыдан алғанда, елдер климаттың өзгеруіне төзімділікті арттыру және парниктік газдардың шығарындыларын азайту мақсатында технологияны дамыту мен беруді толық көлемде жүзеге асырудың маңыздылығы жөніндегі ұзақ мерзімді көзқарасты бөліседі. Инновацияларды жеделдету және қолдау, сондай-ақ оларға қолайлы орта құру климаттың өзгеруіне тиімді, ұзақ мерзімді жаһандық жауап беру және сонымен бірге тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін қажет [108, б. 612-617].

Сонымен байқағанымыздай климатты мемлекеттік реттеуде «саясат», «құқық» және «экономика» өзара әрекеттеседі деген қорытынды жасалынады.

Салыстымалы түрде қарастыру үшін Ресей Федерациясының тәжірибесін мысалға алатын болсақ, Ресей Федерациясының климаттық доктринасында климаттың саясаттың келесі негізгі бағыттарын анықталған:

- климат саласындағы нормативтік құқықтық базаны дамыту және мемлекеттік реттеуді ұйымдастыру;

- климатқа антропогендік әсерлерге бейімделу және оларды азайту шараларын қабылдауды ынталандыратын экономикалық механизмдерді жетілдіру;

- климатқа антропогендік әсерлерді азайтуға және бейімделуге бағытталған шараларды әзірлеу мен іске асыруға ғылыми, ақпараттық және кадрлық ресурстармен қолдау көрсету;

- климатқа антропогендік әсерлерді азайтуға және бейімделуге бағытталған шараларды әзірлеу және іске асыру саласындағы халықаралық ынтымақтастық [109].

Мемлекеттік реттеудің нысандары мен әдістері арасындағы байланыс жалпы құқықтану теориясы мен әкімшілік құқықтағы ең күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Әдістер ретінде әлеуметтік қатынастарға ықпал ету және құқықтық реттеу мақсаттарына жету үшін қолданылатын құқықтық құралдар мен тәсілдері анықталады. Ал нысан құқықтық материалдың құрылымы мен үйлесімділігін, сондай-ақ оның сыртқы көрініс тәсілдерін (сыртқы формалар) – әртүрлі нормативтік актілерді анықтайды. Форма мен әдіс диалектикалық бірлікте болады, ол құқықтық нормалар мен құқықтық актілердің логикалық, үйлесімді, айқын анықталған өзара байланысы мен иерархиясында көрініс табады, бұл құқықтық реттеудің мақсатын құқықтық қатынас субъектілерінің әрекеттерінде жүзеге асыруға мүмкіндік береді [110]. Климатты қорғаудың мемлекеттік реттеудің нысандары мен әдістерін талқылағанда, жаңа реттеуші стандарттарды жасайтын немесе оларға бағынатын құқықтық қатынастардың субъектілерін анықтау аса маңызды мәселе. Мәселен, Ресей Федерациясының Климат доктринасына сәйкес, климат саясатын іске асырудың субъектілері: федералдық үкімет органдары; Ресей Федерациясының құрамдас бөліктерінің үкімет органдары және жергілікті үкімет органдары; ұйымдар, соның ішінде қоғамдық ұйымдар (қауымдастықтар); БАҚ; шаруашылық үй шаруашылықтары. Климат саясатын жүзеге асыру федералдық, өңірлік және салалық бағдарламалар мен іс-қимыл жоспарларын әзірлеуді қамтиды.

Ендігі кезекте климатты қорғауды мемлекеттік реттеудің нысанын анықтап алғанымыз жөн.

Біздің пікірімізше, климатты қорғауды мемлекеттік реттеу нысаны дегеніміз парниктік газдардың шығындыларының көлемін азайтуға, климаттық өзгерістерге бейімделуді және халықаралық климаттық міндеттемелерді орындауды көздейтін және олардың көмегімен мемлекет климаттық саясатты іске асыратын құқықтық, саяси, экономикалық және институционалдық тетіктерінің жиынтығы. Бұл нысан мемлекеттің экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде, әлеуметтік экономикалық дамудың тұрақтылығын қамтамасыз ету мен халықаралық климаттық міндеттемелерді орындауда жария билікті жүзеге асыратын және климаттық құқықтық қатынастарды реттеуде мемлекеттің саясатының негізін анықтайтын тетіктердің жиынтығын құрайды. Шартты түрде мемлекеттік реттеудің нысанын құқықтық, әлеуметтік - экономикалық, саяси, және институционалдық деп бөліп қарастыруға болады.

Ғылыми әдебиеттерде, климатты қорғауды мемлекеттік реттеуде әсіресе құқықтық нысанның рөлі ерекше және маңызды нысан ретінде аталып өтіледі. Климаттың өзгеруіне бейімделу механизмдеріне құқықтық қамтамасыз ету, яғни құқықтық нысаны – ұлттық және халықаралық құқықтық жүйелердегі экологиялық саясат пен басқарудың маңызды

құрамдас бөлігі. Климаттың күшейіп бара жатқан қолайсыз өзгерістері мен олардың әртүрлі салаларға теріс әсерін ескере отырып, тиімді құқықтық механизмдер қоғамның бейімделуі мен экстремалды климаттық оқиғаларға байланысты тәуекелдерді азайтудың қажетті шарты болып табылады. Сонымен қатар, құқықтық қамтамасыз етудің маңызды элементі – климаттық тәуекелдерді бағалауды қамтитын және басым шаралар мен қаржыландыру құралдарын анықтайтын ұлттық бейімделу жоспарларын әзірлеу. Өз кезегінде, аталған шараларды іске асыруда ашықтық пен есеп беруді қамтамасыз ететін құқықтық тетіктерді дамыту қажет. Мұндай тетіктер бақылау және бағалау жүйелерін енгізуді, сондай-ақ халықаралық ұйымдар мен ұлттық билік органдары алдындағы есеп беруді көздейді. Климаттың өзгеруіне бейімделуге құқықтық негізді қамтамасыз ету қажеттілігі тасқындар, құрғақшылық, орман өрттері және басқа да экстремалды ауа райы құбылыстары сияқты табиғи апаттардың жиілігі мен қарқындылығының артуымен байланысты. Бұл апаттар әлеуметтік-экономикалық дамуға және адамдардың өміріне ауыр қауіп төндіреді, сондай-ақ климат пен қоршаған ортаға қайтымсыз зиян келтіретін әскери іс-қимылдар да осы қажеттілікті туындатады. Осылайша, климаттың өзгеруіне бейімделу механизмдерін заңнамалық тұрғыдан қамтамасыз ету – климаттың өзгеруінің салдарына тиімді қарсы тұрудың өмірлік маңызды шарты болып табылады. Аталған норма халықаралық міндеттемелерді, ұлттық ерекшеліктерді және әртүрлі аймақтардың өзіндік сипаттамаларын ескере отырып, жаңа климаттық шындықтар жағдайында қоршаған ортаны қорғау мен әлеуметтік әл-ауқатқа бағытталуы тиіс [111].

Климат – жер бетіндегі өмірдің пайда болуы мен сақталуын қамтамасыз ететін қоршаған ортаның сипаттамалары жиынтығы ретінде қорғалатын игілік, ал климаттың өзгеруі мен оның ұзақ мерзімді және анық емес салдары тұрақты дамуға тікелей қауіп төндіреді. Осы тұрғыдан климатты, соның ішінде нормативтік-құқықтық тетіктерді қолдану арқылы қорғау қажет. Адам әрекетінің климат жүйесіне күрделі әсерін ескере отырып, климатты құқықтық қорғау тетіктері жан-жақты болуы тиіс [10].

Климатты қорғау үшін халықаралық қауымдастық қолданатын құқықтық құралдар. Оларға қызметтерді лицензиялау, шектеулер мен тыйымдар, маркерлеу, сертификаттау, мониторинг пен есепке алу және жауапкершілік бекіту жатады. Озонды қабатына зиян келтіру арқылы бұзатын заттарды импорттау және экспорттау кезінде лицензиялау қолданылады. Лицензиялау, яғни экономикалық субъектілерге экспорттық-импорттық операцияларды жүзеге асыруға рұқсат беру (және Монреаль хаттамасында көрсетілген бірқатар жағдайларда озонды бұзатын заттарды транзит етуге де) уәкілетті ұлттық орган арқылы жүзеге асырылады. Бұл орган өтініш беруші ұсынған барлық қажетті құжаттар мен оң сараптамалық қорытындыны алғаннан кейін озонды бұзатын заттарды импорттау, экспорттау (немесе транзит) бойынша лицензия береді.

- Маркерлеу – озон қабатына зиян келтіретін заттардың санатын арнайы белгілеу. Маркировкалаудың дұрыстығы арнайы химиялық әдістермен тексеріледі.

- Климатты қорғау саласындағы мониторинг пен есепке алу бірнеше бағытта жүргізіледі: климаттың өзгеруі, шығарындылар көздері, озон қабатына зиянды заттарды өндіру әлеуеті, парниктік газдар шығарындыларының сандық және сапалық көрсеткіштері және т.б. Есепке алу кадастрлар түрінде жүргізіледі, сондай-ақ климатты қорғау, парниктік газдар шығарындыларын азайту, озонды бұзатын заттар өндірісін қысқарту және т.б. шараларды әзірлеу және іске асыру міндеттемесін өз мойнына алған экономикалық субъектілер мен мемлекеттердің есеп беруі арқылы жүзеге асырылады.

- Шектеулер негізінен заттарды өндіру, тасымалдау және басқа да өңдеу көлемдеріне, климатқа теріс әсер ететін басқа да іс-әрекеттерге және белгілі бір технологияларды қолдануға қатысты қолданылатын іс шара. Белгілі бір химиялық заттар мен олардың қосылыстарын өндіруге және айналымына тыйым салынады. Осылайша, монреаль хаттамасына сәйкес, қатысушы елдер монреаль хаттамасына мүше емес елдерден озон қабатына зиян келтіретін және бұзатын заттарды импорттауға (соның ішінде транзит мақсатында) және оларды осындай елдерге экспорттауға тыйым салуға міндетті. Әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілік шаралары ұлттық заң шығару жолымен қандай да бір санкцияларды бекітумен іске асады [112, б. 43-60].

Төмен көміртегі бейтараптылығына қол жеткізу үшін, яғни климатты қорғауды реттеу үшін мемлекет келесі қадамдарды жалғастыруы қажет:

- халықаралық келісімдердің талаптарына сай келетін және елдің ұлттық негіздері мен инфрақұрылымының ерекшеліктерін ескеретін заңнамалық және институционалдық ортаны қамтамасыз ету;

- декарбонизация процесіне халықаралық жеке инвестицияларды тарту арқылы бар өнеркәсіптік нысандарды жаңғыртуға ынталандырулар жасау;

-климат саясатын құқықтық реттеу – халықтың әлеуметтік тұрғыдан осал топтарына бағытталған мақсатты қолдау шараларын ұсыну арқылы жеке кәсіпкерлікті ынталандыру;

- шығарындыларды бақылау және мониторинг жүргізу үшін ұлттық, салалық және өңірлік деңгейлерде жаңа ақпараттық технологияларды енгізу арқылы процесті цифрландыру;

- экономиканың барлық салаларында озық халықаралық стандарттарды енгізу арқылы баламалы және жаңартылатын энергия көздеріне көшуді жүзеге асыру (мысалы, отын мен энергияны тұтынуды азайту, экологиялық таза көлік түрлеріне көшу және т.б.).

Алғашқы көзқараста шешімдер айқын көрінуі мүмкін, бірақ оларды жүзеге асыру кезінде мәселелер туындайды. Осы мәселелердің көпшілігі мемлекет пен азаматтар арасындағы өзара әрекеттесу механизмдерін дұрыс анықтауға байланысты. Яғни, мемлекеттің тұрақты даму саласындағы

барлық қажетті заңнаманы қабылдауы жеткіліксіз екенін көрсетеді, сондықтан ол заңнаманы баршаға түсінікті деңгейге жеткізу, білім беру бағдарламаларын тұрақты түрде насихаттау, тұрақты экономикалық өсім саласында инновациялық технологиялар мен әдістерді белсенді енгізу және заңнаманы бұзғаны үшін қатаң жауапкершілік сияқты жұмыстарды қамтуы тиіс [113, б. 45-56].

Сонымен зерттеулер көрсеткендей, климатты қорғауды мемлекеттік реттеу парниктік газдар шығындарын азайтуды, климаттық өзгерістерге бейімделуді, және халықаралық климаттық міндеттемелерді орындауды көздей отырып қоғамдық қатынастарға бағытталатын, ұйымдастырушылық, құқықтық, көпсалалы қызмет түрі. Климатты қорғауды мемлекеттік реттеу экологиялық құқық, энергетикалық құқық, әкімшілік құқық, халықаралық және т.б. құқық салаларымен сабақтасуы оның салааралық сипатын көрсетеді. Климатты қорғауды мемлекеттік реттеу қоршаған ортаны қорғауды мемлекеттік реттеумен салыстырғанда тар ұғым болғандықтан, ол жеке институт ретінде қарастырылуы тиіс.

Климатты қорғауды мемлекеттік реттеу тетігінде құқықтық нысаны негізгі қызметті атқарады. Қазақстан Республикасы климатты қорғауды мемлекеттік реттеуінің нормативтік нысандары, Қазақстан Республикасының конституциясы, экология кодексі, парниктік газдар шығындарын реттеу актілері, квоталау жүйесі, көміртектік бірліктерді саудалау мен климаттық өзгерістерге бейімделу жөніндегі және басқа да актілер құрайды.

Климатты қорғауды мемлекеттік реттеудің келесі бағыттары бар:

- парниктік газдар шығындыларын азайту мен климаттық өзгерістерге бейімделуді бекітетін нормативтік құқықтық негізді жетілдіру;
- декорбонизациялау мен көміртектік бейтараптықты қамтамасыз етуге бағытталған стратегиялық жоспарлау мен бағдарламалалық негіздер қабылдау;
- климаттық өзгерістердің алдын алу мен ол өзгерістерге бейімделудің кезеңдерін ынталандыратын экономикалық құралдар қолдану;
- климаттық тәуекелдерге және шығарындыларға мониторинг пен мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру;
- энергияның баламалы көздерін қолдану мен экономиканың энергетикалық тиімділігін арттыру шараларын қолдану;
- халықаралық ынтымақтастық мен халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялау қызметін.

2.2. Қазақстан Республикасы климатты қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың жүйесі мен қызметі

Климатты қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың құқықтық мәртебесі мен теориялық мәселелерін анықтау үшін мемлекет тетіктері ұғымын анықтап алғанымыз жөн. Қазіргі жағдайда «мемлекеттік механизм»

ұғымы мемлекет және құқық теориясының тұжырымдамалық шеңберінде қолданылады. Шетелдік мемлекеттердің зерттейтін ғалымдар көбінесе мемлекеттік билік, мемлекеттік органдар, мемлекеттік институттар, мемлекет түрі және үкімет түрлері сияқты түсініктердің ғылыми мазмұнын зерттеумен айналысады. Дегенмен, мемлекеттік орган ұғымын анықтау мемлекеттің құрылымдық ерекшеліктерін ерекшеліктерін көрсету үшін осы ұғымды қолдану толықтай орынды, себебі мемлекеттің функциялары дәл мемлекеттік механизм арқылы жүзеге асады. Заманауи құқықтық әдебиетерде «мемлекет механизмі» ұғымы біржақты емес. Кейбір ғалымдар механизмді мемлекет аппараты деп түсінеді, яғни мемлекеттік билік жүзеге асырылатын оның органдарының жүйесі ретінде қарастырады. Бұл ретте мемлекеттің тетігі (аппараты) мемлекеттік билікті, мемлекеттің міндеттері мен функцияларын жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың, мекемелердің және лауазымды адамдардың арнайы құрылған тұрақты жұмыс істейтін иерархиялық жүйесі ретінде айқындалады [114, 90]

Спиридонов Л.И. мемлекет тетігін мемлекеттік билікті және өз функцияларын жүзеге асыратын оның органдарының жүйесі деп анықтама береді. Мемлекеттегі әлеуметтік қажеттіліктердің рөлін ескере отырып, оның тетіктері арқылы қызмет етуін қамтамасыз ететін мемлекеттік органдардың жұмыс істейтін жүйесі деп те анықталады [115].

Сырых В.М., өзінің еңбегінде мемлекеттік органдарының жүйелері арқылы мемлекет механизмі ұғымын қарастырады және мемлекет тетігін мемлекеттік билікті жүзеге асыратын және мемлекет функцияларын жүзеге асыруды қамтамасыз ететін мемлекеттік органдардың жиынтығы ретінде анықтауды ұсынады [116, 50].

Осы көзқарастарды қорытындылай келе, қарастырылып отырған тұжырымдаманы анықтау тәсілдеріндегі айырмашылықтарға қарамастан, олардың басым көпшілігінде ортақ заңдылықтар мен ұғымды анықтаймыз. Зерттеулерде мемлекет механизмінің келесі негізгі белгілері ажыратылады:

1. Конституция, заңдар және басқа да нормативтік құқықтық актілер негізінде мемлекеттің тетігін құрайтын барлық мемлекеттік органдардың, мекемелердің, лауазымды адамдардың жүйесі мен олардың әрекет етуі;

2. Мемлекеттік қызметшілер тұрақты кәсіптік негізде жұмыс істейтін мемлекеттік органдар мен мекемелер болып табылатын мемлекет тетігінің бастапқы құрылымдық бөліктерінің бірі ретінде танылады. Мемлекеттік органдар қажетті жағдайларда мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолдана отырып, мемлекеттің белгілі бір функцияларын жүзеге асыру мүмкіндігіне ие.

3. Бірегейлік белгісіне ие болуы. Бұл белгі мемлекеттік механизмнің әрбір органы біртұтас тұтастықтың құрамдас бөлігі болып табылатынын білдіреді. Мемлекет органдары құрылымдық және функционалдық жағынан тәуелсіз бола отырып, сонымен бірге біртұтас жүйені құрайды. Бұл жүйе тірек құрылымы, мемлекеттік механизмнің қуатты қаңқасы болып табылады.

Мемлекеттің механизмі-бұл қарапайым органдар жиынтығы емес, өзара байланысты және өзара байланысты органдардың күрделі жүйесі.

4. Жүйе құраушы байланыстардың болуы. Мемлекет механизмі органдар жүйесі ретінде жүйелік байланыстарға тән, онсыз мемлекет органдарының бірлігі мен өзара іс-қимылы мүмкін емес. Бұл байланыстар физикалық, механикалық және сол сияқты сипаттағы байланыстар емес. Бұл ақпараттық байланыстар. Олар мемлекеттік механизмнің барлық элементтерін біріктіреді. Бұл байланыстардың болуы көптеген элементтерге бірлік пен тұтастық береді [117, б. 176-182].

Сонымен зерттеулерді талдай келе мемлекеттік орган дегеніміз мемлекет тетігінің бір элементі екенін анықтадық. Ал ғылыми теориялық әдебиеттерді мемлекеттік орган ұғымы әрқилы анықталады. Ғалымдардың көпшілігі мемлекеттік орган ұғымын мемлекет белгілеген міндеттер мен функцияларға сүйене отырып анықтайды. Атап айтқанда, олар «мемлекеттік орган-мемлекет өзінің қызметі мен функцияларын жүзеге асыруға уәкілеттік берген және мемлекетте белгілеген тәртіппен әрекет ететін мемлекеттік-билік өкілеттіктері берілген жеке тұлғалар немесе тұлғалардың ұйымы» - деп санайды деп санайды

Стивенс И. мемлекеттік органдарды олардың функционалдық мақсатына қарай анықтауды ұсынады: Осылайша мемлекеттің негізгі үш органы жөнінде атап өтеді. Олар: а) заң шығарушы; б) атқарушы; в) сот билігі органдары [118].

Мемлекеттік органдарға қатысты ұсынылып отырған бұл анықтама бір жағынан, өте жалпы мағынаны беріп тұрса, екінші жағынан, мемлекеттік органдардың түрлілігін қамтымайды. Аталған анықтама тек функционалды критериймен негізінде беріліп отыр, сондықтан мемлекеттік органдардың барлық белгілерін қамтымайды. Атап айтқанда, ол басқа құқық қорғау органдарын (соттардан басқа), бақылаушы органдарды (адам құқықтары жөніндегі уәкілеттік берілген есеп палаталарын) мемлекет органдары санатына жатқызбайды. Сонымен қатар, мемлекеттік органдардың құқықтық мәртебесі мен құзыретінің көлемінің мәні ашылмайды

Кейбір авторлар мемлекеттік органдарды, мемлекеттік мекемелерді және Мемлекеттік кәсіпорындар ретінде қарастырса [119], енді бір ғалымдар құрылымдық бірлік ретінде, яғни, «институционалдық — билік бағытында мемлекеттік орган, мекеме, лауазым (лауазымды тұлға)-бұл мемлекет билігінің белгілі бір көлеміне ие мемлекеттік билік тетігінің (аппаратының) құрылымдық бөлігі» деп түсіндіреді [120]. Ал авторлардың үшінші тобы «мемлекеттік орган» ұғымын мемлекет органдарының басқа түрлерінің синонимі ретінде қарастырмай, олардың арасындағы айырмашылықтарды белгілейді. Атап айтқанда, А. Б. Венгеров пікірінше, мемлекет органы ұғымы кең және тар мағынада қолданылады. Кең мағынада бұл мемлекеттік билік органы, ал тар мағынада-қоғамның өмірі үшін қажетті арнайы функцияға бағытталған бөлік деп түсіндіреді [121, 183].

Д.Н. Бахрах жалпы мемлекеттік органдарға тән жалпы белгілерді анықтайды:

- 1) ұйымдасқан ұжымдар болып табылады;
- 2) мемлекеттік аппараттың дербес бөліктері болуы;
- 3) мемлекеттік функцияларды және жария мүдделерді іске асыруы;
- 4) мемлекет атынан және сол уақытта өз атынан әрекет етеді;
- 5) құзыреттілікке ие болуы;
- 6) өз қызметі үшін мемлекет алдында жауапты болуы;
- 7) мемлекет құруы негізінде пайда болуы;
- 8) олардың жағдайы, құрылымы мен қызметі заңмен реттелуі [122].

Сонымен климатты қорғау саласындағы мемлекеттік органдар дегеніміз мемлекеттің климаттық саясатын жүзеге асыруға тікелей жауапты, арнайы құзыреттілікке ие, құрылымы заңнамамен реттелген, өзінің құзыретін жүзеге асыруда мәжбүрлеу шараларын қолдануға уәкілетті болатын мемлекеттің тетіктің бөлігі деп анықтама беруге болады.

Салыстырмалы түрде шет мемлекеттерінің климат саласындағы органдарына талдау жасайтын болсақ. Еуропалық одақ мемлекеттерінің тәжірибесі қызығушылық тудырады. Мәселен, ЕО -та The Directorate-General for Climate Action (DG CLIMA) деп аталатын орган қызмет етеді, бұл департамент Еуропалық Комиссияның ЕО және халықаралық деңгейде климаттың өзгеруіне қарсы күш-жігерін басқарады. Комиссияның климаттың өзгеруіне қарсы күрес және ЕО-ны климатқа бейтарап және тұрақты қоғамға айналдыруға барлық күш жігерін салады. Ол ЕО-ға 2030 жылға қарай климаттық мақсаттарына жетуге және 2050 жылға қарай парниктік газдар шығарындыларының нөлдік деңгейіне жеткізетін саясат пен заңнаманы дайындайды және оны тұрақты түрде жүзеге асырып отырады. Осылайша, ЕО экономикасының таза өсуін қамтамасыз етуге үлес қосады, оның өнеркәсіптік стратегиясының ажырамас бөлігі болып табылады және барлығына әлеуметтік және әділ ауысуды қамтамасыз етеді. DG CLIMA ол қоғамның тұрақтылығын нығайту және адамдар мен өркендеуді қорғау мақсатында ЕО-ны климатқа байланысты өсіп келе жатқан тәуекелдерге жақсырақ дайындауға бағытталған іс-шараларға ықпал етеді. Ол басқа елдер мен аймақтардың климаттың өзгеруіне қарсы іс-қимылын ынталандыру және қолдау үшін бүкіл әлемдегі серіктестермен ынтымақтасады [123].

Германия тәжірибесінде климатты тікелей реттейтін қызметі бар орган бар. Ол Экономикалық істер және климаттық іс — қимылға арналған федералды министрлік (BMWK) – бұл министрліктің геерманияғы негізгі сипаттағы министрліктерінің бірі болып табылады, және ол экономикалық саясатқа, энергетикалық ауысуға және мемлекеттің климаттық саясатын жүзеге асыруға жауапты орган ретінде бекітілген. Аталған министрлік тұрақты дамудың ұзақ мерзімді даму стратегиясын жасақтауда, экономиканы декарбонизациялауда және климаттық бейтарап энергетикаға көшуде маңызды стратегиялық рольді атқарады [124].

Германияның Қоршаған ортаны қорғау Агенттігі (Umweltbundesamt – UBA), 1974 жылы 22 шілдеде Федералдық Қоршаған ортаны Қорғау Агенттігін құру Туралы Заң арқылы құрылған, қоршаған Ортаның ластануын бақылау және топырақты қорғау, ағынды сулар мен су ресурстарын басқару және қоршаған ортаның денсаулығына қатысты мәселелерде Федералды Қоршаған ортаны қорғау Министрлігіне қолдау көрсетеді., атап айтқанда, құқықтық және әкімшілік ережелерді әзірлеуде, тиісті шаралардың негізін зерттеуде және әзірлеуде, процедуралар мен мекемелерді сынау мен тергеуде ұйымдастырушылық қызметті іске асырады. UBA сонымен қатар шығарындылар саудасы, Өсімдіктерді қорғау туралы Заң, Электр және Электронды Жабдықтар туралы Заң және ЕО REACH ережелері сияқты бірқатар заңдардың орындалуына қатысады. Сонымен қатар UBA-ның маңызды функциясы экологиялық мәселелер бойынша хабардарлықты арттыру болып табылады. Осы мақсатта UBA кең ауқымды мәліметтер базасына қол жеткізуді ұсынады және қоршаған ортаны қорғау индикаторлары туралы есеп Бойынша Деректерді үнемі жариялайды және неміс тілінде сөйлейтін елдегі ең үлкен экологиялық кітапхананы жүргізеді. UBA Федералды Қоршаған ортаны қорғау Министрлігінің экологиялық зерттеулерге және федералды органдардың экологиялық зерттеулерді үйлестіруіне орталық қызметтер мен қолдау көрсетеді және «Көк Періште» эко-белгісін беруге көмектеседі [124].

Келесі құрылымдық бірліктер Германияның Қоршаған Ортаны Қорғау Агенттігінің құзыретіне жатады:

- Германияның Шығарындылар Саудасы Басқармасы (DEHSt)
- Жаңартылатын энергия көздерінен алынатын электр энергиясының шығу кепілдіктерінің тізілімі (HKNR)
- Қоршаған Орта Және Денсаулық Сақтау Саласындағы Іс-Қимыл Бағдарламасының Хатшылығы (APUG)
- Климатқа Әсер ету және Бейімделу бойынша құзыреттілік Орталығы (KomPass)
- Тұрақты Тұтыну құзыреттілік Орталығы
- Федералды Экологиялық Үлгілер Банкі (UPB)
- Топырақты Қорғау Жөніндегі Комиссия (ҚБУ)
- Топырақты тергеу жөніндегі консультативтік кеңес (FBU)
- Германияның Ішкі Ауа Гигиенасы Жөніндегі Комиссиясы (IRK) және
- Германияның Ішкі Гидтердің Мәндері Жөніндегі Комитеті (AIR)
- Адам Биомониторингі Жөніндегі Комиссия (HBM)
- Германияның Қоршаған Ортаны Қорғау Жөніндегі Федералды Агенттігінің (KLU)жанындағы ауыл Шаруашылығы Комиссиясы
- Германияның Қоршаған Ортаны Қорғау Агенттігі жанындағы тұрақты Құрылыс Жөніндегі Комиссия (KNBau)
- Роберт Кох Институтының экологиялық Медицина Жөніндегі Комиссиясы

- Германияның Қоршаған Ортаны Қорғау Агенттігінің (KRU)ресурстар Жөніндегі Комиссиясы
- Бассейндегі Су Комиссиясы
- Ауыз Су Жөніндегі Комиссия

Технологиялық Қондырғылардағы Қауіпті Оқиғалар мен Оқиғалар туралы орталық Есеп Беру Және Бағалау Басқармасы (ZEMA) [124].

Америка құрама штаттарында Environmental protection agency қызмет етеді. ЕРА жұмысының негізгі миссиясы мыналар:

- Америкалықтардың ауасы, жері және суы тазалығы;
- Экологиялық тәуекелдерді азайту жөніндегі ұлттық күш-жігер қолда бар ең жақсы ғылыми ақпаратқа негізделіп іске асыру;
- Адам денсаулығы мен қоршаған ортаны қорғайтын федералды заңдар әділ, тиімді және Конгресс ойлағандай орындалуын қамтамасыз ету;
- Қоршаған ортаны қорғау саласындаы басқарушылықтың АҚШ-тың табиғи ресурстарға, адам денсаулығына, экономикалық өсуге, энергетикаға, көлікке, ауыл шаруашылығына, өнеркәсіпке және халықаралық саудаға қатысты саясатының ажырамас бөлігі болып табылуын осы факторлар экологиялық саясатты құру кезінде де ескерілуін қамтамасыз ету;
- Қоғамның барлық салалары-қауымдастықтар, жеке тұлғалар, кәсіпорындар, сондай-ақ мемлекеттік, жергілікті үкіметтер-адам денсаулығы мен қоршаған ортаға қауіп-қатерді болдырмауда тиімді қатысу үшін жеткілікті нақты ақпаратқа қол жеткізе алуын қамтамасыз ету [125].

Ұлыбританияда энергетикалық қауіпсіздік және таза нөлдік шығарындылар департаменті (DESNZ) қызмет атқарады. Ұлыбританияның «таза энергия әлеуетін» қамтамасыз ету жөніндегі үкіметтің миссиясы үшін жауапты орган. Миссияның екі бағыты бар. Олар: 2030 жылға дейін таза энергия және нөлдік шығарындылар деңгейіне жедел жету. Бұл бағыттар төрт стратегиялық нәтиже арқылы іске асады:

- Энергетикалық қауіпсіздікті арттыру;
- Төлем жасаушыларды қорғау;
- Ұлыбританияның экономикалық өсімін қамтамасыз ету және жұмыс орындарын құру мен қорғау;
- Ұлыбританияның шығарындыларын азайту [126].

Ұлыбританияда жергілікті билік органдары климатты қорғау заңдарын нақты іске асырумен айналысады, аудандық және аудандық кеңестер осы салада ерекше белсенділік танытып, қазіргі таңда шамамен 200 жергілікті табиғи қорықтар құрды. Қорғау аймақтарының мақсаты – флора мен фаунаны және жалпы ландшафтты қорғау, алайда геологиялық және тарихи маңызы бар қорықтар да бар. Қорғалатын аймақтардың жалпы аумақтағы үлесі бойынша Ұлыбритания өңірдегі алдыңғы қатарлы елдер қатарына кіреді. Бұл тұрғыдан алғанда, батыс экологтарының айтуынша, Дания, Норвегия, Австрия, Германия және Словакия сияқты елдер қорғалатын аймақтардың жалпы аумақтағы үлесі бойынша ерекшеленеді. Ұлыбританиядағы басқа маңызды үкіметтік ұйымдарға Орман шаруашылығы

комиссиясы мен Қоршаған ортаны қорғау агенттігі жатады. Орман шаруашылығы комиссиясы орман шаруашылығы комиссиясы ағаш өнімдерін өндіруге жауапты. Ол басқаруында табиғатты қорғауды ескеруге және осы саладағы үкіметтік және қоғамдық ұйымдармен ынтымақтастыққа міндетті. Бұрын Орман шаруашылығы комиссиясы экзотикалық қылқанды түрлерді кең көлемде сызықты тәсілмен отырғызғаны үшін қатты сынға ұшыраса да, қазір ол өз отырғызуларында ландшафт, фауна және демалыс аспектілерін әлдеқайда ескереді. Тазаланған алаңдарға жергілікті кең жапырақты ағаштар отырғызылады, бұл Британдық орманның типтік мекендеу орталарын қалпына келтіру үшін маңызды. Ұлттық қоршаған орта агенттігі су сапасы мен қорғауға жауапты және су тасқынынан қорғау шараларын жүзеге асырады. Үкіметтік немесе мемлекеттік қаржыландырылатын ұйымдармен қатар ортаның сапасы мен табиғатты қорғаумен айналысатын ұйымдармен қатар, Ұлыбританияда Friends of the Earth (FoE) және Councils сияқты ұйымдар бар [127, б. 130-140].

Қытайдың Ұлттық даму және реформалар жөніндегі комиссия (ҰДРК) даму және реформалар саласындағы Қытай Коммунистік Партиясының Орталық комитетінің саясаты мен шешімдерін жүзеге асырады және өз міндеттерін орындау барысында партияның даму мен реформалар саласындағы орталықтандырылған және біртұтас басшылығын ұстана отырып, нығайтады. Сонымен қатар климаттық қауіпсіздікке жауап береді. Ол тұрақты даму стратегияларын іске асыруды ілгерілету, экологиялық өркениетті құру мен реформалауды дамыту, экологиялық және қоршаған ортаны қорғау мен қалпына келтіру, энергия мен ресурстарды үнемдеу және кешенді пайдалануды үйлестіру; экологиялық қорғауды өтемақы механизмін жетілдіруге бағытталған саясаттар мен шараларды әзірлеу және қоршаған ортаны қорғау саласы мен таза өндірісті үйлестіру; энергия тұтынуды бақылау мақсаттары мен міндеттерін ұсыну және жүзеге асыру [128].

Қытай Халық Республикасының Экология және Қоршаған орта министрлігі климаттың өзгеруіне байланысты жұмыста негізгі жетекші рөл атқарады. Климаттың өзгеруіне және парниктік газдар шығарындыларына қарсы негізгі стратегияларды, сондай-ақ жоспарлар мен саясатты әзірлеуді бастау; басқа үкіметтік ведомстволармен бірге климаттың өзгеруі жөніндегі халықаралық келіссөздерге қатысу; Біріккен Ұлттар ұйымының Климаттың өзгеруі Туралы Негіздемелік Конвенциясында Қытайдың рөлін жүзеге асыру қызметін атқарады.

Осы министрліктің қарамағында климатты қорғау департаменті жұмыс жасайды. Ол климаттың өзгеруінің экономикалық және әлеуметтік дамуға әсеріне жан-жақты талдау жүргізуге жауапты. Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың Өзгеруі туралы Негіздемелік Конвенциясына Сәйкес Қытайдың рөлін басқарады және жүзеге асырады және «Таза Даму» тетігін қамтамасыз етуді ұйымдастырады. Климаттың өзгеруі, энергияны үнемдеу және шығарындыларды азайту жөніндегі ұлттық басқару тобының күнделікті қызметін жүзеге асыруға жауапты [129].

Канадада қоршаған орта және климаттың өзгеруі жөніндегі жетекші федералды департамент қызмет атқарады. Аалған департамент климатты қорғау мәселелерін әртүрлі іс-шаралар, соның ішінде экологиялық таза өсім мен климаттың өзгеруіне қарсы жалпы канадалық жүйені енгізу арқылы шешеді. Климатты қорғау мақсатында келесі іс шаралар жүйесін атқарады:

- Стратегиялық серіктестерімен, соның ішінде провинциялармен, аумақтармен және жергікті халықтармен өзара әрекеттесу;
- мониторинг;
- ғылыми негізделген зерттеулер; саясатты әзірлеу және нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу;
- қоршаған ортаны қорғау туралы заңдарды орындауды қамтамасыз ету;
- Департаменттің бағдарламаларын канадалықтарға және олардың қоршаған ортасына ластану қаупін барынша азайтуға бағыттау;
- Канадалықтарды ауа-райы, су және климаттық жағдайлар туралы негізделген шешімдер қабылдауға дайындау;
- Канаданың табиғи ортасын сақтау және қалпына келтіру;

Қоршаған ортаны қорғау департаменті туралы заңға сәйкес департамент өкілеттіктері, міндеттері мен функциялары келесі мәселелерге қолданылады:

- табиғи ортаның, оның ішінде судың, ауаның және топырақтың сапасын сақтау және жақсарту,
- Канада үкіметінің тиісті саясаты мен бағдарламаларын үйлестіру;
- жаңартылатын ресурстар, соның ішінде қоныс аударатын құстар және басқа да тұрмыстық емес флора мен фауна метеорология бақылау жасау;
- балық шаруашылығы туралы заңның ластануының алдын алу ережелерін орындау;

Департамент көптеген ортақ мақсаттарға жету үшін Канаданың климаттық өзгерістер ықпалын бағалау агенттігімен және оның министрлер портфолиосындағы серіктестері – Parks Canada – мен тығыз жұмыс істейді [130].

Австралияда климаттың өзгеруі, энергетика, қоршаған орта және су ресурстары департаменті (DCCEEW) - австралия үкіметінің федералды орнықты дамуды қамтамасыз етуде атқарушы департаменті ретінде жұмыс жасайды. Бұл департамент 2022 жылдың 1 шілдесінде ауыл шаруашылығы, су және қоршаған ортаны қорғау министрлігін қоса алғанда, алдыңғы ұйымдардың бірігуі нәтижесінде құрылды. Оның негізгі мақсаты климаттың өзгеруін азайту және бейімделу бойынша ұлттық саясатты әзірлеуді, энергия өндірісі мен таралуын (соның ішінде электр энергиясын, газды және отынды) қадағалауды, қоршаған ортаны қорғау және биоалуандылықты сақтау туралы заң және т.б. заңдарға сәйкес қоршаған ортаны қорғауды реттеуді, биоәртүрлілік пен мәдени мұра объектілерін сақтауды және су ресурстарын жүйелі басқаруды ұйымдастыруды қамтиды.

Департамент австралияның парниктік газдар шығарындыларын азайтудың ұлттық жүйесін, ең алдымен, 2050 жылға қарай шығарындыларды

біртіндеп таза нөлге дейін шектеу және азайту мақсатында ірі өнеркәсіптік шығарындыларды реттейтін қорғаныс тетігін қолдану негізінде қадағалауды жүзеге асырады. Бұл өндіріс деңгейіне байланысты міндетті қысқартулармен жыл сайын 100000 тоннадан астам CO₂ эквивалентін шығаратын қондырғылар үшін базалық көрсеткіштерді айқындайды. 2023 жылғы жағдай бойынша аталған тетік ұлттық шығарындылардың шамамен 30% - құрайтын 215-ке жуық нысанды қамтыды. Департамент сонымен қатар австралиялық көміртекті несиелеу бөлімшесінің (ACCU) қызметін қадағалайды, бұл ормандарды қалпына келтіру және топырақтағы көміртекті секвестрлеу сияқты жобаларға сәйкестік талаптарына сәйкес шығарындыларды өтейтін айырбасталатын несиелер алуға мүмкіндік береді; 2024 жылдың ортасына қарай аталған бөлімшеге 2011 жылы құрылғаннан бері 100 миллионнан астам Айып тағылды. Сонымен қатар, DCCSEW 2023 жылы электр энергиясының 60% - қамтамасыз ететін Австралияның көмірмен жұмыс істейтін электр желісі аясында қазба отындарын өндіруді сақтау және беру жүйелерін жаңартумен қатар, 2030 жылға қарай 32 гигаватт жаңартылатын энергия көздерін пайдалануға арналған қуаттылықты инвестициялау қызметі секілді бастамаларды қаржыландыру арқылы жаңартылатын энергия көздеріне көшуді жеңілдету тетігі ретінде басымдық ретінде қолдайды. Департаменттің 2024 жылы 2005 жылғы деңгейден 62%-дан 70% - ға дейін төмендету туралы заңмен бекітілген 2035 жылға арналған шығарындылар жөніндегі нысаналы көрсеткіші 2030 жылға қарай 43% - ға қысқарту мақсатына негізделеді, бұл электр энергетикасы, өнеркәсіп және көлік саласындағы салалық базалық көрсеткіштерге баса назар аударады, дегенмен бұл жетістіктер электрлендіру мен сутегі өндірісіндегі болжамды технологиялық жетістіктерге негізделген қызмет болды. Климаттық өзгерістерге бейімделуді қамтамасыз ету мақсатында 2021 жылғы қоршаған ортаның жай-күйі туралы есептен кейін 2024 жылы аяқталған Ұлттық Бейімделу Жоспарын (NAP) жүзеге асырды, ол 58 басым тәуекелді, соның ішінде орман өрттерін, су тасқынын және жағалаудағы су тасқынын, инфрақұрылымның тұрақтылығын, ауыл шаруашылығын түзетуді және биоәртүрлілікті қорғауды қамтитын шараларды кешенді түрде қамтыды [131].

Қазақстан Республикасы тәжірибесінің жағдайында климатты қорғауды мемлекеттік органдары кешенді түрде жүзеге асырады және олар әртүрлі құзыреттерге ие және әртүрлі деңгейлерде жұмыс істейтін мемлекеттік органдар жүйесін құрайды. Олар климатты қорғау саласындағы жалпы құзыретті органдар, арнайы құзырет органдары, функционалдық органдар қызмет атқарады. Мемлекеттің құқықтық жүйесінің ерекшеліктеріне қарай әр түрлі құрылымдық нұсқада қалыптасады екен.

Шет мемлекеттерінің климатты қорғау саласындағы мемлекеттік органдарының ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау кестесі			
Мемлекет	Негізгі климаттық басқару құрылымы	Құрылымдық нұсқа	Негізгі ерекшеліктері

Еуропалық одақ	Еуропалық комиссия – Климаттық істер жөніндегі бас директорат (DG CLIMA)	Жоғарғы ұлттық	Біріңғай климаттық саясат және қалдықтарды сату жүйесі
Германия	Экономикалық істер және климаттық істер бойынша федералды министрлік (BMWK)	Біріктірілген	Энергияға ауысумен байланысты климаттық саясат (Energiewende)
Ұлыбритания	Энергетикалық қауіпсіздік және Net Zero департаменті; Климаттың өзгеруі жөніндегі комитет	Сарапшы-институционалдық	Климаттық саясаттың тәуелсіз ғылыми мониторингі
АҚШ	Қоршаған ортаны қорғау агенттігі (EPA)	Орталықтандырылмаған	Климатты реттеудегі мемлекеттердің маңызды рөлі
Қытай	Экология және қоршаған ортаны қорғау министрлігі; Ұлттық даму және реформалар комиссиясы	Орталықтандырылған	Ұлттық шаруашылық жоспарлауға бағытталған климаттық саясат
Франция	Экологиялық көшу министрлігі	Біріктірілген	Климаттық кеңестің тәуелсіз бақылау үкімет саясаты
Канада	Қоршаған орта және Канадада климаттың өзгеруі	Федералдық	Федералды үкімет пен провинциялар арасындағы ортақ өкілеттіктер
Жапония	Жапония қоршаған орта министрлігі	Технологиялық	Жасыл инновацияға және көміртегі бейтараптығына назар аударыңыз
Австралия	Климаттың өзгеруі, энергетика, қоршаған орта және су департаменті	Жан- жақты	Климат, энергетика және су саясатының интеграциясы

2.-кесте Шет мемлекеттерінің климатты қорғау саласындағы мемлекеттік органдарының ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау кестесі

Климатты қорғау саласындағы жалпы құзыретті органдар климатты қорғау қызметін өз құзыретіне жатқызылған басқа міндеттерді шешумен қатар – экономиканы дамыту, әлеуметтік саланы дамытуды басқару (денсаулық сақтау, білім беру) жүзеге асырады, мәдениет, қорғаныс, ғарыш

және т.б. Қазақстан Республикасы жағдайында ол Президент, құрылтай, Үкімет болуы мүмкін. Ал климатты қорғау саласындай арнайы мемлекеттік орган ҚР жергілікті атқарушы органдарын және арнайы құзырет органдарды жатқызамыз, ал функционалды органдар санатына бір немесе бірнеше экологиялық қызмет түрін атқаратын және жауапты болатын органдарды жатқызамыз.

Қазақстан Республикасының экология кодексіне сәйкес, ҚР Үкіметі жалпы құзыретті орган ретінде мемлекеттің экологиялық саясатының негізін анықтайды. Ал климаттық сұрақтар бойынша қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органның келесі функцияларын ажыратамыз:

- Экологиялық кодексте көзделген жағдайларда қоршаған ортаны қорғау саласында нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу және бекіту;
- өз құзыреті шегінде орталық және жергілікті атқарушы органдардың қоршаған ортаны қорғау саласындағы қызметті жүзеге асыруы бөлігіндегі қызметін үйлестіруді жүргізу;
- қоршаған ортаны қорғау саласындағы қызметті лицензиялау;
- өз құзыреті шегінде экология кодексте белгіленген экологиялық рұқсаттар беру;
- экологиялық кодексте көзделген жағдайларда, кәсіпкерлік қызметтің басталғаны немесе тоқтатылғаны туралы хабарламалар қабылдау;
- экологиялық кодексте белгіленген өз құзыреті шегінде мемлекеттік экологиялық сараптама жүргізу;
- мемлекеттік экологиялық бақылауды жүзеге асыру;
- республикалық деңгейде маңызы бар қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларды әзірлеу және олардың жүзеге асырылуын ұйымдастыру;
- парниктік газдардың шығарылуы мен сіңірілуі саласындағы мемлекеттік реттеуді жүзеге асыру;
- жердің озон қабатын қорғау саласында мемлекеттік реттеуді жүзеге асыру;
- облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың жергілікті атқарушы органдарының қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралар жоспарларын келісу;
- қоршаған ортаны қорғау саласында халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асыру;
- Қазақстан Республикасының климаттың өзгеруі саласындағы халықаралық шарттары бойынша міндеттемелерді орындау жөніндегі мемлекеттік саясатты іске асыруды жүзеге асыру;
- экологиялық кодексте, Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында, Қазақстан Республикасы Президентінің және Қазақстан Республикасы Үкіметінің актілерінде жүктелген өзге де функцияларды орындау арқылы бірыңғай мемлекеттік экологиялық саясатты қалыптастырады және іске асырады [35].

Қазақстан Республикасының экология және табиғи ресурстар министрлігі мемлекеттік экологиялық саясатты қалыптастыру мен жүзеге асыру, қоршаған ортаны қорғау, метеорологиялық және гидрологиялық мониторинг, «жасыл экономиканы» дамыту, қалдықтармен игеру (медициналық, биологиялық және радиоактивті қалдықтарды қоспағанда), қорғау, бақылау салаларында басқару процестерін үйлестіру салаларында басшылықты жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының мемлекеттік органы болып табылады және табиғи ресурстарды, орман шаруашылығын, қорғауды ұтымды пайдалануды қадағалау, жануарлар дүниесін (балық ресурстарын және басқа да су жануарларын қоспағанда), ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды өсімін молайту және пайдалану, өсімдіктер дүниесін қорғау, қорғау, қалпына келтіру және пайдалану, қазақи ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту қызмет қамтиды. Бұл министрлік Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігінің Экологиялық реттеу және бақылау комитеті мен Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігінің Орман шаруашылығы және жануарлар дүниесі комитетінен тұрады [132].

Ал климатты қорғау саласындағы функционалды мемлекеттік органдары санатына Қазақстан Республикасының энергетика министрлігі, Қазақстан республикасы өнеркәсіп және құрылыс министрлігі, Қазақстан республикасы ауылшаруашылығы министрлігі жатқызылады.

Ғылыми әдебиеттерде осы Қазақстан Республикасының экология және табиғи ресурстар министрлігін жетілдіруге қатысты пікірлердің әралуандылығы байқалады. Қазақстан Республикасы табиғи ресурстарды реттеуге, қоршаған ортаны және оның сапасын жақсарту бойынша департаменттерді, кәсіпорындарды, ұйымдар мен мекемелерді үйлестіруге, оған тиісті өкілеттіктер мен өкілеттіктер беруге жауапты Мемлекеттік мемлекеттік органдарды біріктіріп, тұрақты дамуды басқарудағы басқа субъектілермен қайталануды жою қажет. Алайда, бұл орган Энергетика Министрлігінің немесе Ауыл шаруашылығы Министрлігінің құрамына кірмеуі керек, оның мәселелерінің ауқымы қазірдің өзінде айтарлықтай үлкен. Ауыл шаруашылығы министрлігінің негізгі міндеті, біздің ойымызша, елдің азық - түлік қауіпсіздігіне және Қазақстанның Энергетика Министрлігіне -энергетиканы дамытуға үлес қосу болып табылады. Қазіргі экологиялық менеджмент жүйесі мемлекеттік басқарудың жалпы жүйесін қалыптастыру кезінде, тікелей басқару әдісінің баламасы болмаған кезде оң рөл атқарды. Экономиканың тұрақтануымен оны басқарудың жұмыс принциптері мен макроэкономикалық жағдайлармен либералды нарық бағытындағы динамикалық өзгерістер арасындағы сәйкессіздік айқындала түсуде. Нарықтық экономика дамуының келесі кезеңі басқарудың неғұрлым күрделі модельдерін, оның ішінде табиғи ресурстарды басқаруды қажет етеді. Бұл кезең танымал деңгейде жиі «инновациялық», «эртаптаңдырылған», «тұрақты», «жасыл» экономика деп аталады. Бұл атаулардың барлығы синоним болмаса да, олардың экономикада «ашық қол

жетімділік экономикасы» немесе «ашық экономика» деп аталатын ортақ тұстары бар. Қазақстан қазірдің өзінде нарықтық экономика ретінде танылды. Соған қарамастан, көптеген аспектілерде - және біздің экономикалық модельдің басқару және әлеуметтік-экономикалық қызметі жоғарыда аталған атаумен модельдердің талаптарына сәйкес келетін параметрлерден алыс [133, б. 88-96].

Сонымен зерттеулер көрсеткендей Қазақстан Республикасында климаттық саясатты реттеу мен климатты қорғаудың мемлекеттік реттеу органдарының нақты жүйесі қалыптасқан. Қазіргі уақыта климаттық өзгерістер саласында мемлекеттік саясатты жасақтау мен жүзеге асыруға Қазақстан Республикасының экология және табиғи ресурстар министрлігі жауапты. Сонымен қатар, климаттық саясатты жүзеге асыру өзге де мемлекеттік органдарының қызметіне де жатқызылады.

Климаттық өзгерістерге қарсы және климаттық саясатты іске асыру институционалдық құрылымдарына жасалынған талдаулар көрсеткендей, Қазақстан Республикасының климаттық міндеттемелерін орындау үшін мемлекетте жүйеленген мемлекеттік құрылымның болуы маңызды. Қазақстан Республикасында климаттық саясатты тікелей жүзеге асыратын дербес заңи мәртебесі бар мемлекеттік орган жоқ, климатты қорғау саясаты тек жауапты министрліктің қарамағында климаттық саясат департаменті қызмет атқарады [134]. Өз кезегінде мемлекеттік органдар жүйесінде департаменттер ол қандайда бір министрліктің құрылымдық бөлімшесі бола тұра заңды тұлға мәртебесіне ие емес субъект. Ол тек министрліктің берген құзыреттілігі шегінде ғана қызмет атқарады және министрлікке тікелей бағынады. Жалпы ереже бойынша департаменттердің қызметі әдістемелік, талдау, ақпараттық қамтамасыз ету және ұйымдастырушылық қызметтен тұрады. Ал комитеттер министрліктің құрамында болғанымен заңды тұлға мәртебесіне ие дербес субъект. Ол дегеніміз, комитеттер өз атынан қоғамдық қатынастарға түсу қабілетіне ие өзіндік жауапкершілігі бар субъект екендігін білдіреді. Комитеттердің негігі қызмет бағыттары стратегиялық қызметтер, реттеу қызметтері, жүзеге асыру мен қадағалау қызметтерінен тұрады.

Сол себептен де, Қазақстан Республикасы жағдайында климаттық саясатты іске асыратын мемлекеттік органдардың қызметі жетілдіруге жатады. Климаттық мәселелерді бірнеше органдардың құзыретіне жатқызылуы мен тек департамент деңгейінде іске асуы, мемлекеттік органдар қызметінде қайталану мен ведомствоаралық үйлестірулердің қиындауына әкеліп, нәтижесінде климаттық міндеттемелерге жету жөніндегі бағдарламалардың іске асуында қиындықтар туғызады.

Зерттеу барысында климатты қорғау саласындағы шет мемлекеттердің мемлекеттік органдарының қызметіне талдау жасалынып, әр мемлекеттің құрылымдық нысанына қарай осы саладағы мемлекеттік реттеу органдарының құрылымдары да ерекше болады деп қорытынды жасалынды. Кейбір мемлекеттерде, климаттық стратегиялық жоспарлауды, салааралық

үйлестіруді, климаттық саясатпен климаттық бақылауды ғылыми-сараптамалық талдауын және мемлекеттік климаттық міндеттемелерін іске асыруға жауапты арнайы мемлекеттік органдар қызмет атқаратыны анықталды.

Климаттық саясат жөнінде арнайы мемлекеттік органның қызмет атқаруы климаттық саясатты қалыптастырудың кешенділігі мен ұлттық климаттық стратегияларды іске асырудың тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Осыған байланысты, Қазақстан Республикасында климатты қорғау саласын арнайы үйлестіруші орган қажет. Ол органды Қазақстан Республикасының экология және табиғи ресурстар министрлігі жанындағы климатты қорғау комитеті ретінде құрылуын ұсынамыз. Климатты қорғау комитеті климаттық саясатты жүзеге асыруда мемлекеттік қызметті үйлестіруді жүзеге асыратын және Қазақстан Республикасының климаттық міндеттемелерінің іске асыруына тікелей жауапты болады. Климатты қорғау комитетін құру климатты қорғау бойынша мемлекеттік басқару мен реттеудің институционалдық тетіктерін жетілдіруге, мемлекеттік климаттық саясаттың жүйелілігі мен келісімділігін қамтамасыз етуге, Қазақстан Республикасының орнықты дамуы жағдайында халықаралық климаттық міндеттемелерді орындалуына тиімді ықпал етеді.

Климатты қорғау комитетінің негізгі қызметтері мыналар болуы тиіс:

- Қазақстан Республикасының климаттық саясатын әзірлеу;
- Қазақстан Республикасында климаттық саясатты іске асыруда мемлекеттік органдардың қызметін үйлестіру;
- парниктік газдар шығарындыларының көлемін азайту бойынша бағдарламалар мен ұлттық стратегияларды жасау мен жүзеге асыруына жауапты болу;
- Қазақстан Республикасының халықаралық климаттық міндеттемелерін орындауды қадағалау;
- мемлекеттің климаттық саясатына ғылыми сүйемелдеуді іске асыру;
- Қазақстан Республикасының климаттық заңнамасын жетілдіру жолдарын ұсыну;
- Қазақстан Республикасы климатты қорғау бойынша халықаралық ынтымақтастықты дамыту.

2.3 Климатты қорғаудың құқықтық модельдерінің мәселелері

Қазіргі уақытта жер шарындағы климаттық өзгерістер жаһандық сын-қатерлердің біріне айналуда. Соңғы он жылдықта ғаламдық температураның үнемі жоғарылауы, мұздықтардың еруі, экожүйелердің нашарлауы, табиғи апаттардың жиі орын алуы адамзат баласының тіршілік етуіне айтарлықтай қауіп тудыруда және мұның салдары биоәртүрліліктің бұзылуына, су мен энергия ресурстарының азаюына және басқа да экологиялық қатерлерге әкеліп соқтыру тәуекелі де жоғары.

XXI ғасырдың басында әлемдік қауымдастық климаттың өзгеруі энергетикалық қауіпсіздікпен, азық-түлік және ауыз сумен жабдықтаумен, экожүйелердің тұрақты өмір сүруімен және адам денсаулығы мен өміріне қауіп төндіретін тікелей және жанама тәуекелдердің артуымен әлемдік экономикаға елеулі қауіп төндіре бастады [135].

Соңғы жиырма жылда климаттың өзгеруі мәселелері парниктік газдар шығарындыларын азайту стратегияларын әзірлеу және экономиканың барлық секторлары мен адам тіршілігінің құрамдас бөліктерін төмен көміртекті дамуға біртіндеп көшіру тұрғысынан әлемдік экономика мен саясатқа тікелей әсер ететін өзекті проблемалардың біріне айналды.

Қазіргі таңда көптеген елдер климатты қорғауға және климаттың өзгеруінің алдын алуға бағытталған шараларға басымдық беруде. Халықаралық қауымдастықтың басты назары парниктік газдар шығарындыларын азайтуға бағытталған, оның ішінде көмірқышқыл газы (CO₂) басым рөл атқарады. Зерттеулерге сәйкес, «атмосфералық көмірқышқыл газының (CO₂) жыл сайын артуы 2025 жылы жаһандық температураның 1-4,5 градус Цельсийге көтерілуіне әкелуі мүмкін» деп болжанған болатын [112, б. 43-59].

Ғаламдық құбылыс Қазақстан сияқты құрғақ континенттік климатқа ие мемлекеттерді де айналып өтпейді. Соңғы жылдары елімізде құрғақшылықтың қайталануы, ауаның экстремалды температурасының тіркелуі жиілеп, су ресурстарының тапшылығы күшейіп келеді, бұл ауыл шаруашылығына және экономиканың тұрақтылығына тікелей қауіп төндіретін жағдай.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің Қазақстан халқына Жолдауларында климаттың өзгеруінің ел қауіпсіздігіне, орнықты дамуына және әлеуметтік-экономикалық әл-ауқатына жүйелі ықпалына, сондай-ақ, 2060 жылға қарай көміртегі бейтараптығына қол жеткізу бағытына, климаттық саясатты жүзеге асыру үшін белсенді халықаралық ынтымақтастықты, заманауи технологияларды пайдалануды және қаржыландыруды арттыру қажеттігіне, жасыл экономиканы дамытуға, энергия тиімділігіне және су ресурстарын басқаруға баса назар аударып келеді. Бұл климатты мемлекеттік реттеудің стратегиялық сипатын көрсетеді [136].

Қазақстан Республикасы Орталық Азиядағы парниктік газдардың ірі эмитенттерінің бірі болғандықтан, бұл мемлекеттен тиімді және заманауи заңнамаға негізделген жүйелі климаттық саясатты талап етеді [137]. Еліміздегі бірқатар нормативтік-құқықтық актілер мен стратегиялық құжаттардың, мысалы, «Парниктік газдар шығарындыларын азайту туралы» заңның, 2060 жылға дейінгі төмен көміртекті даму тұжырымдамасының [79], климаттық доктриналардың болуына қарамастан, Қазақстанның қолданыстағы климаттық құқығы тұтас жүйе ретінде қалыптаспаған, яғни халықаралық нормалармен жеткіліксіз үйлестірілген, ал құқық қолдану тетіктері іс жүзінде нашар жүзеге асырылуда. Осы аталғандар зерттеудің

өзектілігін және елдегі климаттық құқықты дамыту мәселелері мен перспективаларын кешенді ғылыми тұрғыдан зерделеудің шұғыл қажеттілігін айқындайды.

Теориялық тұрғыда, Г.Р. Кошанова мен В.А. Мамаева модель дегеніміз объектінің белгілі бір өзара байланыстары бар және оның қызметі мен дамуын сипаттайтын элементтер комплексінің шартты бейнесі деп анықтама береді [138, 138]. Ресейлік ғалым Е.Н. Салыгин «модельдеу» ұғымын былай түсіндіреді : «модельдеу нақты болмыста белгілі бір объектінің (түпнұсқаның) – заттың, құбылыстың немесе процестің болуын болжайды, оны таным субъектісі қандай да бір материалдық немесе ойша прототипте қайта жасайды, ол белгілі бір жағдайларда объектіні алмастыра алады және ол туралы ақпарат бере алады» [139, 13]. Ал, профессор А.В. Алексеев пен А.В. Панин модельдеуді зерттеушінің назарындағы нысанды оған ұқсас балама нысанмен алмастыру арқылы жүргізілетін зерттеу әдісі. Мұнда бастапқы нысан түпнұсқа, ал оның орнына қолданылатын нысан модель болып табылады. Модельді зерттеуден алынған білімдер кейін аналогия және ұқсастық теориясы негізінде түпнұсқаға ауысады деп тұжырымдайды [140, 376].

Заң ғылымына қатысты дихотомиялық санаттардың біріне теоретиктер мен тәжірибедегі заңгерлерге тиесілі екі түрлі модельдеуді бөліп көрсету қажет. Практикалық заңтануға қатысты модельдеу, әдіснамалық құрал ретінде, нормативтік жиынтықпен реттелетін белгілі бір құқықтық жағдайда жеке тұлғаның мінез-құлқын болжау үшін қолданылады. Бұл жағдайда модельдеу «болжам» ұғымына әлдеқайда жақын келеді.

Болжамды сипатына қарай келесідей қарастыруға болады:

- нормативтік құқықтық актілердің әсерін болжау (әдетте заңдарды әзірлеу кезінде олардың болашақтағы тиімділігіне негізделі отырып қолданылады);
- нормативтік әсерін бағалау (қолданыстағы құқықтық нормаларды, олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайға әсерін талдау үшін пайдалануға болады және т.б.);
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағалау (сыбайлас жемқорлық тудыратын факторлардың алдын алу/анықтау/жою бойынша іргелі зерттеулерде қолданылатын әлеуметтік-құқықтық модельдеу);
- құқықтық мониторинг (кейбір зерттеушілердің пікірніше құқықтық модельдеу әдісі нормативтік құқықтық актілерді зерттеу үшін қажет) және т.б. [141].

Ал, теориялық заңтануға қатысты модельдеу - бұл құқықтық құбылыстарды, процестерді және жүйелерді абстрактілі түрде бейнелеу, талдау және болжау әдісі. Яғни күрделі құқықтық шындықты «модель» арқылы жеңілдетіп түсіндіру болып табылады.

Климатты қорғаудың модельдері экономикалық, стратегиялық жоспарлау және құқықтық модельдерге сүйенеді.

Климатты қорғаудың экономикалық моделі - бұл қоршаған ортаны қорғау мен экономикалық өсімді теңестіруге бағытталған саясат, нарықтық механизмдер және қаржылық құралдар жиынтығы.

Экономикалық модельдеу залалды орташа жаһандық температураның өзгеруімен, климаттың өзгеруінен туындаған аптап ыстық, су тасқыны және құрғақшылық сияқты экстремалды ауа райы оқиғаларының әсерімен байланыстырады. Мысалы, төтенше жағдай 2022 жылы Пәкістанның Пенджаб провинциясында орын алған су тасқыны салдарынан 1 700-ден астам адам қаза тауып, экономикалық шығын 32 млрд. долларды құраған [142], ал 2024 жылы Қазақстан Республикасындағы су тасқыны шамамен 300 миллиард теңгеге залал келтіріп, соңғы 80 жылдағы ең ауқымды табиғи апат ретінде тіркелген [143]. 2025 жылдың жазында Еуропадағы төтенше ауа райы 43 млрд. еуро қысқа мерзімді экономикалық шығынға әкелген, ал 2029 жылға қарай бұл шығындар 126 млрд. еуроға жетеді деп болжануда. 2025 жылдың қыркүйегінде Мангейм университетінің профессоры Сехриш Усман Еуропалық орталық банктің экономистерімен бірлесіп жариялаған зерттеуінде жылу, құрғақшылық және су тасқыны ЕО-ның барлық аймақтарының төрттен біріне әсер еткенін анықтаған [144].

Төтенше жағдайларда экономикалық модель тек болжам құралы емес, нақты шешім қабылдауға тікелей әсер ететін стратегиялық құрал болып табылады. Климаттық төтенше апаттарда экономикалық модель адамзатқа келтірілген шығынды нақты анықтап, ұстанатын стратегиялық саясат пен «жасыл» инвестицияның бағытын анықтайды.

Климатты қорғаудың экономикалық моделі негізінен «тұрақты даму тұжырымдамасы» мен «жасыл экономиканы» инвестициялау жүйесіне негізделген.

«Жасыл» экономика терминін алғаш рет ғылымға британдық экономист ғалымдар Дэвид Пирс, Анил Маркандья және Эдвард Барбье 1989 жылы Ұлыбритания Үкіметіне берген есебінде «Жасыл» экономика жоспары (Blueprint for a green economy) деген атаумен енгізген. Дэвид Пирс «Жасыл экономика – өзін-өзі тұрақты түрде көбейте алатын экономика. Тұрақтылық – барлық жасыл экономикалардың екінші ортақ ерекшелігі. Үшінші ерекшелік - экономика нысанының өзгеруімен экономикалық нәтиже алу үшін жұмсалған материалдар мен энергияның қатынасы төмендеген кезде оның өзін-өзі жаңғырту қабілеті едәуір артады.

«Жасыл экономика» ұғымын ресейлік ғалымдар Е.А. Боркова, М.Р. Изусова, К.А. Гематдинова «бұл қоршаған ортаға зиянды және зиянды факторларды жою үшін күресетін, халықтың әлеуметтік өмір сүру деңгейін арттыру процесіне ықпал ететін ерекше модель» деп дұрыс анықтама береді [145, б. 2315-2326].

2008-2009 жылдардағы қаржы және экономикалық дағдарыстарға байланысты халықаралық күн тәртібінде «жасыл өнімдер», «жасыл инвестициялар», «жасыл энергия», «жасыл экономика», «жасыл өсім» және «жасыл қоғам» ұғымдары пайда болды. Жасыл экономика климаттың

өзгеруіне және басқа да қоршаған ортаның тұрақтылығы мәселелеріне жауап бере отырып, экономикалық өсімді қалпына келтірудің негізі ретінде пайда болды [146].

UNEP (United Nations Environment Programme) анықтамасына сәйкес «жасыл экономика - бұл төмен көміртекті, ресурстарды тиімді пайдаланатын және әлеуметтік инклюзивті экономика, онда табыс пен жұмыспен қамтудың өсуі қоғамдық мүдделер мен жеке инвестициялармен анықталуы тиіс, бұл көміртегі шығарындылары мен қоршаған ортаның ластануын азайтуға, ресурстарды тиімді пайдалануды арттыруға және биоәртүрлілік пен экожүйелердің жоғалуын болдырмауға әкеледі [147, б. 183-194].

Жасыл экономика, ең алдымен, экономикалық өсу бағытының өзгеруі болып табылады. Қазіргі уақытта өсім әдетте жоғары деңгейдегі шығарындылармен, қатты ластанумен, қалдықтардың пайда болуымен, ресурстардың қарқындылығымен және экожүйенің бұзылуымен сипатталатын қызмет түрлеріне инвестициялармен қамтамасыз етіледі.

Жасыл экономиканы экожүйелік тауарлар мен қызметтерді анықтау, есепке алу және бағалау құралы ретінде қарастыруға болады, бұл табиғи ортаны басқару, сақтау және қалпына келтіру бойынша шешім қабылдауды жақсартуға және экожүйеге негізделген басқаруды экономикалық шешімдер қабылдау мен дамытуға біріктіруге әкеледі. «Жасыл» экономика парадигмасына сәйкес, экономика адами капиталдың (қоғамның) ішкі жүйесі болып табылады.

Кез келген экономикалық сектор сияқты, жасыл экономика ұзақ мерзімді капиталдық салымдарды талап етеді, оларды әдетте жасыл инвестициялар деп атайды. Жасыл инвестициялар негізінен жаңартылатын энергия көздерін әзірлеу және пайдалануға беру, жасыл технологияларды пайдалануға беру, кәсіпорындар мен ұйымдар үшін экологиялық қорларды пайдалануға беру және олардың инвестициялық қызметін ынталандыру мақсаттарына бағытталған дәстүрлі, ұзақ мерзімді инвестициялық әдістерді білдіреді.

Жасыл экономика инвестицияларды төмен көміртегі шығарындыларымен, тазалықпен, қалдықтарды азайтумен, ресурстарды тиімді пайдаланумен және экожүйені жақсартумен сипатталатын іс-шараларға бағыттауды талап етеді. Сондықтан экономикалық трансформацияның негізгі көрсеткіштеріне өзгерістер және уақыт өте келе экологиялық таза тауарлар мен қызметтер өндірісінің және онымен байланысты жұмыспен қамтудың өсуі жатады. Ұлттық шоттардағы кейбір қолданыстағы статистикалық жіктеулер, мысалы, «экологиялық таза тауарлар мен қызметтер секторы», жасыл экономикаға көшуді өлшеу үшін қолайлы бастапқы нүкте болып табылады, сонымен қатар кейде жеке сектор ұсынатын әртүрлі бастамалар жасыл экономикаға инвестиция ағындарын бақылау үшін ұсынылады [148, б. 222-227].

Жасыл экономиканың негізгі қағидаттарының қатарына мыналар жатады:

- тұрақты даму қағидаттарымен сәйкестігі;
- табиғи және әлеуметтік капиталды тиісті түрде есепке алу, мысалы, әлеуметтік және экологиялық сыртқы әсерлерді ішкі ету, жасыл есеп, өмірлік циклдің құнын есептеу және мүдделі тараптарды басқаруды жақсарту арқылы;
- ресурстарды, тұтынуды және өндірісті тұрақты және тиімді пайдалану;
- жасыл жұмыс орындарын құру, кедейлікті жою, бәсекеге қабілеттілікті арттыру және негізгі экономикалық салаларда өсімді қамтамасыз ету арқылы қолданыстағы макроэкономикалық мақсаттарға жетуге үлес қосу және т.б. [149].

Табиғатты сақтау үшін табиғи ортаның жай-күйін мұқият бақылау, өнеркәсіптік шығарындыларды қалыпқа келтіру және болдырмау, қалдықсыз және ресурстарды үнемдейтін технологияларды әзірлеу және енгізу қажет. Химиялық қауіпсіздік «жасыл экономика» жағдайында Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің маңызды элементі болып табылады. Қауіпсіз басқарудың негізгі мақсаттары - улы заттардың халық денсаулығы мен қоршаған ортаға зиянды әсерін болдырмау, азайту, барынша азайту болып табылады. Бүгін де адамзат кез-келген экономикалық саланың ең алдымен қоршаған ортаға әсер ететінін түсіне бастады. Жасыл экономика - бұл тек мүмкіндік емес, азаматтарының қауіпсіз болашағын қамтамасыз етуге тырысатын барлық елдер үшін міндетті даму жолы [150].

Қазақстан Республикасы минералды ресурстардың әртүрлілігі мен саны бойынша әлемдегі көшбасшылардың қатарында. Мұнай мен газ, көмір және басқа да кен минералдары ел үшін экономикалық маңыздылықтың ең үлкен үлесін иеленеді, бұл осы экономикалық салалар үшін жақсы дамыған заңнамалық базаға әкеледі. Демек, балама энергия көздерін дамытуға мемлекет тарапынан тарихи тұрғыдан айтарлықтай аз көңіл бөлінді. Мысалы, қазіргі уақытта Қазақстандағы электр станцияларының көпшілігі табиғи газбен, көмірмен немесе мұнай туындыларымен жұмыс істейді [151].

«Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты елдің «жасыл» даму жолына көшуіне негізделген экономиканың орнықты және тиімді моделін құруға нақты бағдарлар қояды [152]. «Жасыл экономика» халықтың өмір сүру сапасының жоғары деңгейі, қазіргі және болашақ ұрпақтың мүддесі үшін және ел қабылдаған халықаралық экологиялық міндеттемелерге, оның ішінде Рио-де-Жанейр қағидаттарына, ХХІ ғасырдың күн тәртібіне, Йоханнесбург жоспарына және Мыңжылдық Декларациясына сәйкес табиғи ресурстарды ұқыпты және ұтымды пайдаланатын экономика ретінде айқындалады [91].

Жасыл экономикаға көшу байлықты құруға, жұмыспен қамтуға, кедейлікті жоюға және ұзақ мерзімді экономикалық өркендеуге әсер ететінін атап өткен жөн.

«Жасыл» экономикада кірістер мен жұмыспен қамтудың өсуі көміртегі шығарындылары мен ластануды азайтатын, энергия мен ресурстарды

пайдалану тиімділігін арттыратын және биологиялық әртүрлілікті жоғалтуды болдырмайтын мемлекеттік және жеке инвестициялармен қамтамасыз етіледі. Бұл инвестицияларды мақсатты мемлекеттік шығыстар, саясат саласындағы реформалар және реттеуді өзгерту арқылы катализациялау және қолдау қажет. Мұндай даму жолы табиғи капиталды аса маңызды экономикалық актив және қоғамдық игілік көзі ретінде, әсіресе табыс көздері мен қорғалуы табиғатқа байланысты халықтың кедей жіктері үшін сақтауға, ұлғайтуға және қажет болған жерде қалпына келтіруге тиіс [153].

Экономикалық салаларды жасылдандыруды ынталандыратын салаларға мемлекеттік инвестициялар мен шығындарға басымдық беру, субсидиялау атап айтқанда, қаражатты тұрақсыз активтер мен жүйелерге немесе адамдар тәуелді болатын құнды табиғи капиталдың жоғалуына жол бермеу үшін жедел шаралар қабылдау жасыл экономикаға көшудің негізгі қозғаушы күші болып танылады. Жасыл экономикаға инвестицияларды ынталандыру тұтынуға да, тауарларды немесе қызметтерді өндіруге де бағытталуы мүмкін. Мысалы, Үндістандағы бірқатар муниципалитет күн энергиясымен жұмыс істейтін су жылытқыштарды пайдаланушылар үшін мүлік салығы бойынша жеңілдіктер енгізген [154].

Жаңартылатын энергия өндірісін ынталандыру үшін жиі қолданылатын салық жеңілдіктерінің тағы бір түрі - жеделдетілген амортизация. Бұл инвесторларға жарамды негізгі құралдарды тезірек амортизациялауға мүмкіндік береді, осылайша олардың салық салынатын табысын азайтады. Мексикада 2005 жылдан бастап экологиялық таза инфрақұрылымға инвесторлар үшін жеделдетілген амортизацияға рұқсат етілген. Жеделдетілген амортизация бағаны бақылау арқылы бағаны қолдау шаралары белгілі бір тауардың немесе қызметтің нарықтық бағасына кепілдік береді және жеке инвесторларға қажетті ұзақ мерзімді сенімділікті қамтамасыз етеді [155].

Көптеген елдер шағын көлемді жаңартылатын энергия көздерін өндіруді ынталандыру үшін таза есептеуді де пайдаланады. Бұл әдіс бойынша, егер тұтынушының жаңартылатын энергия генераторынан ұлттық электр желісіне жеткізілетін электр энергиясының көлемі тұтынушы желіден алатын энергия көлемінен асып кетсе, тұтынушылар болашақ электр энергиясының шоттарынан шегерім алады. Таза есептеу Америка Құрама Штаттарында кең таралған және Мексика мен Таиландта да енгізілген [156].

Мұнай және газ сияқты табиғи ресурстарға тәуелді елдер өз экономикаларын бейімдеу қажеттілігімен бетпе-бет келеді, өйткені халықаралық қоғамдастық тұрақты энергия көздеріне қарай ауысуда. Жасыл технологияларға инвестиция салу және жаңартылатын энергия көздеріне көшу көптеген елдер үшін басымдыққа айналады, бұл күн және жел энергетикасы сияқты экономиканың жаңа секторларының өсуін ынталандырады [157, 45].

Жаңартылатын энергия ресурстары – бүкіл әлемде дәлелденген техникалық және экономикалық маңызы бар тақырыптарды қамтитын мәтін.

Айта кету керек, Қазақстан Республикасының заңнамасында «баламалы энергетика» термині қолданылмайды, бірақ орнына «жаңартылатын энергия көздері» термині бар. Дегенмен, баламалы энергетика ұғымы жаңартылатын энергия көздерімен салыстырғанда кең ауқымды қамтиды.

Қазіргі уақытта жаңартылатын энергия көздері (бұдан әрі - ЖЭК) бүкіл әлемде басым энергия көздері болып табылады. Бұл даму жаңартылатын энергия көздеріне инвестициялардың артуы, жаңартылатын энергия технологияларының жоғары бәсекеге қабілеттілігі, энергетикалық және қоршаған орта мәселелерін шешу қажеттілігі және дамушы елдерде жаңа энергия көздеріне деген сұраныстың артуы сияқты факторларға байланысты болды [158].

Л.Қ. Еркінбаева мен Ғ.Б. Телеуев елімізде экономиканың бір секторы және энергетиканың түрі ретінде баламалы энергетиканы қолданудың басты себептеріне біріншіден, қоршаған ортаны қорғау саясатын ұстану, екіншіден, бүгінгі таңда әлемдік қауымдастықты мазалап отырған парниктік газдар шығындылары көлемін азайту, үшіншіден, бүкіләлемдік климат өзгерісімен күресу, төртіншіден, мемлекеттің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жатады деп түсіндіреді [159, б. 143-150].

Сондай-ақ, Ғ.Б. Телеуев өзінің «Жаңартылатын энергия көздерін пайдалану мен дамытуды құқықтық қамтамасыз ету (Қазақстан Республикасы мен шет мемлекеттердің заңдары мен тәжірбиесін салыстырмалы талдау)» тақырыбындағы диссертациясында жаңартылатын энергияның артықшылықтары ретінде әртүрлі ресурстардың барлық жерде қолжетімділігі, оларды пайдаланудың прогрессивті технологиясы, энергетикалық қауіпсіздік пен ұлттық тәуелсіздікті нығайту, парниктік газдар шығарындыларын азайту бойынша халықаралық міндеттемелерді орындауға үлес қосу, жеке капитал тарапынан қаржылық қолдау тарту перспективаларының болуы деп пайымдайды [92].

2029 жылға қарай Қазақстанның БЭЖ елеулі белестерге жетеді деп болжануда. Электр энергиясының максималды жүктемесі 23 гВт-қа жетеді деп күтілуде, электр энергиясына деген сұраныс 139 млрд кВт-сағат электр энергиясын өндіру арқылы қанағаттандырылады. Жаңа буын қондырғыларын енгізу жалпы қуаттылықты 28 гВтқа дейін арттырады деп күтілуде [160, б. 9-25].

Әлемде климаттың өзгеруі салдарына бейімделуге көмектесетін тұрақты дамудың көптеген перспективалы мысалдары бар. Оларға мыналар жатады:

Күн энергиясы – пайдалы қазбаларға тәуелділігімізді азайтудың ең тиімді жолдарының бірі. Оларды әртүрлі ғимараттарға орнатуға болады.

Жел энергиясы – жаңартылатын энергияның бай көзі. Қалалар жел энергиясын пайдалану арқылы қалалық ортада энергияны өндіру және тұтыну тәсілдерін өзгерте алады.

Жасыл желектер - қаланы салқындатып, ауаны ластанудан тазартады, сондықтан олар қалаларды тұрақты дамытудың ажырамас бөлігі болып табылады.

Тұрақты құрылыс - құрылыс жобаларына тұрақты құрылыс әдістерін енгізу олардың қоршаған ортаға әсерін айтарлықтай азайтады. Мұндай жобаларға инфрақұрылымды және технологияларды қолданатын тұрақты тұрғын үй құрылысы жатады.

Тиімді су құбыры техникасы - суды үнемдейтін қарапайым құрылғылар негізгі қажеттіліктерге арналған суды үнемдеуге көмектесіп, пайдалану шығындарын азайтады және экологиялық тұрақтылықты арттырады [161].

Қазіргі таңда әлемде ЖЭК өндірудің жаңа нарықтары пайда болуда. Жаңартылатын энергияға қатысты алғашқы жоғары деңгейлі келісімдер 2015 жылдан бастау алды. ЖЭК-ке инвестициялардың ең жоғары ағыны да осы 2015 жылы ЖЭК-ке құйылған инвестиция 230 млрд доллардан асып, әлемнің көптеген елдері үшін энергия тиімділігі орасан зор көлемде қаржылық қолдау көрсетілген басым бағытқа айналды [162]. 2015 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше мемлекеттер 2030 жылға дейін қол жеткізуге тиіс 17 тұрақты даму мақсаты мен 169 нысананы қабылдады. Бұл мақсаттар мен міндеттер әмбебап болып табылады, яғни олар барлық елдерге қолданылады. Олар кедейлік, теңсіздік, климаттың өзгеруі, қоршаған ортаның нашарлауы, бейбітшілік және әділеттілік сияқты жаһандық қиындықтарды шешуге бағытталған, олардың барлығы бір-бірімен байланысты.

Жаңартылатын балама энергетика саласын дамыту энергетикалық қауіпсіздіктің қажетті деңгейін қамтамасыз етудің негізгі бағыттарының бірі. Жаңартылған энергия көздерін пайдалану болашақ энергетиканы дамытудың маңызды және міндетті бағытына айналды. Сондықтан тиімді құқықтық реттеу қажет. Ал Қазақстанда бұл салада барлық қажетті ресурстар бар. Елдегі, әсіресе оңтүстік аймақтардағы электр энергиясының тапшылығын ескере отырып, балама энергия көздерін кеңінен қолдану ерекше маңызды болып отыр [163, б. 1518-1527].

Жаңартылатын энергия көздерін кеңінен пайдаланатын елдер жаңартылатын энергияны тиімді пайдалану бойынша стратегиялық мемлекеттік саясат жүргізеді. Біздің пікірімізше, жаңартылатын энергия көздері стандарттарын әзірлеу, ең алдымен, елдің экологиялық және энергетикалық саясатын әзірлеудің нәтижесі болып табылады. Қазақстан Республикасында жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды дамыту үшін, ең алдымен, жақсы заңнамалық базаның болуы маңызды. Г. Телеуев, О. Акулич, М. Кадыров, А. Понамарев, Э. Алиев «Problems of Legal Regulation for Use and Development of Renewable Energy Sources in the Republic of Kazakhstan» атты білескен еңбектерінде энергия тиімділігін арттыру және жаңартылатын энергия көздерін дамыту үшін заңнамада келесі аспектілерге қатысты құқықтық стандарттарды белгілеу қажеттігін ұсынады:

- Несие берудің арнайы құралдары (жаңартылатын қорлар; несие желілері);

- Үшінші тараптардың қаржыландыруы;
- Инвестициялық қызметке салық жеңілдіктері;
- Энергия сертификаттауын кешенді қолдану;
- ақпараттандыру, білім беру және оқытуға қатысты бағдарламалар мен компаниялардың болуы [164, б.296-301].

2019 жылы COP 213 Париж конференциясын өткізу барысында БҰҰ-ның Климаттың өзгеруі жөніндегі негіздемелік конвенциясы қабылданды. Бұл конференцияда 195 ел жаһандық жылынуды 20С-тан аспайтындай етіп шектеу туралы келісімге келіп, көптеген елдер ЖЭК енгізу саясатын тарату жөніндегі өз ниеттерін растады, бұл олардың ұлттық үлесін негізінен анықтады. Сонымен қатар, кейбір елдер көмірсутек отынын пайдалануды азайтуға міндеттенді [165].

Климатты қорғаудың стратегиялық жоспарлау моделі - бұл ұзақ мерзімді, жүйелі және нәтижеге бағытталған басқару үдерісі. UNEP деректеріне сәйкес, 2021 жылғы жағдай бойынша әлем елдерінің 4/5-іне (79%) жуығында бейімделу жоспары, бейімделу стратегиясы, бейімделу саясаты және т.б. сияқты нормативтік-құқықтық құжаттар қабылданған. Бұл құжаттарда халықтың, әлеуметтік-экономикалық және экологиялық жүйелердің климаттың өзгеруі мен оның салдарын азайту және тұрақтылығын арттыру міндеттері мен шаралары белгілі бір дәрежеде көрініс тапқан [166, б. 46-47].

2023 жыл «Қазақстан Республикасының көміртегі бейтараптығына қол жеткізуінің 2060 жылға дейінгі стратегиясын» қабылдады, бұл стратегия климаттың өзгеруіне бейімделу шараларын да қамтиды [79].

Климаттың өзгеруіне қарсы тиімді күрес үшін парниктік газдар шығарындыларын қысқартумен қатар, бейімделу бойынша жедел шараларды да қамтитын кешенді тәсіл қажет. Қазақстан Республикасы бұл жолда алғашқы қадамдарын жасауда, ал ұлттық бейімделу жоспары (ҰБЖ) тұрақты даму мен климаттық тәуекелдерден қорғаудың негізгі құралы.

Қазақстандағы БҰҰ Даму Бағдарламасы (БҰҰДБ) Экология және табиғи ресурстар министрлігімен бірлесіп, Жасыл климат қорының қаржыландыруымен, климаттың өзгеруіне бейімделуді стратегиялық жоспарлауға интеграциялау жобасын қолға алынуда. БҰҰДБ мен Экология және табиғи ресурстар министрлігінің жобасы шеңберіндегі кешенді құжат – ұлттық бейімделу жоспары (ҰБЖ) әзірленетін болады. Онда экономика мен қоғамның әртүрлі секторлары үшін климаттың өзгеруінің салдарын жоюға бағытталған барлық стратегиялар мен іс-шаралар баяндалады. Ұлттық бейімделу жоспары маңызды рөл атқарады, себебі климаттың өзгеруіне осалдығын бағалауға, бейімделу қажеттіліктерін анықтауға және төзімділікті арттыру үшін тиімді стратегияларды әзірлеуге жүйелі тәсіл ұсынады.

Ұлттық бейімделу жоспары ұлттық деңгейде айқындалатын үлестермен (ҰАҰ) тығыз байланысты. 2023 жылы жаңартылған ҰАҰ-де Қазақстан Париж келісімі бойынша халықаралық міндеттемелерге сәйкес климаттың өзгеруіне атап айтқанда, орман және ауыл шаруашылығы, су ресурстары

және азаматтық қорғау/апат тәуекелін азайту сияқты бейімделу шараларын енгізді. Ұлттық бейімделу жоспарын әзірлеу Қазақстан үшін маңызды қадам болып табылады.

Климат тұрақты дамуға терең әсер етеді. Тұрақты даму халықаралық ынтымақтастықтың жетекші жаһандық негіздемелік бағдарламасы - 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған Тұрақты даму саласындағы күн тәртібінің және тұрақты дамудың 17 мақсатының (ТДМ) негізі болып табылады. Жаһандық мақсаттар экономикалық өсуді қолдап қана қоймайды, сонымен қатар әлеуметтік интеграция мен қоршаған ортаны қорғауға ықпал етеді.

Қоршаған ортаның тұрақтылығына қол жеткізудің маңыздылығы 1992 жылы Рио-де-Жанейрода өткен Жер саммитінде мойындалды. Тұрақты дамуды Қоршаған орта және даму жөніндегі Дүниежүзілік комиссия «болашақ ұрпақтардың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігіне нұқсан келтірмей, қазіргі уақыттың қажеттіліктерін қанағаттандыратын даму» деп анықтады [167].

Тұрақты даму екі негізгі тұжырымдаманы қамтиды: ұрпақаралық қажеттіліктер тұжырымдамасы және технология мен әлеуметтік ұйымның қоршаған ортаның қазіргі және болашақ қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне қойатын шектеулері тұжырымдамасы.

Тұрақты даму саясатының мақсаты - қауіпсіздік, материалдық қажеттіліктерді қанағаттандыру, денсаулық, әлеуметтік қатынастар және таңдау мен әрекет еркіндігі сияқты факторлармен өлшенетін бүкіл әлемде адамның әл-ауқатын қамтамасыз ету. Бұл мақсатқа жету үшін байлық кедейлікті азайтатын және бүкіл әлемдегі барлық адамдар үшін лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз ететіндей етіп жасалуы және таратылуы керек. Бұған ұзақ мерзімді перспективада тек экономикалық өсу мен әлеуметтік дамуды қоршаған ортаның тұрақтылығымен теңестіретін саясат пен стратегиялар арқылы қол жеткізуге болады [168, б. 39-45].

Тұрақтылықтың үш аспектісі - экономика, қоғам және қоршаған орта жер шарындағы адамзат баласына салауатты өмір сыйлайтын өркендеудің теңдестірілген жолын білдіреді.

Нағыз эко-қала - бұл жаңартылатын энергия көздеріне, экологиялық таза көлікке және табиғи мекендеу орындарына баса назар аударып, автономды және тұрақты түрде жобаланған қала. Жасыл кеңістіктер мен көмекші технологиялар СО₂ шығарындыларын азайту, ауа сапасын жақсарту және табиғи ресурстарды қорғау үшін қалалық ортаның негізі болып табылады.

Құқықтық модель әкімшілік реттеу және міндетті реттеу механизмдерінен тұрады.

Әкімшілік реттеу механизміне тоқталсақ, атқарушы билік органдарының қызметіндегі әкімшілік-құқықтық заңдылық институты көптеген жылдар бойы қарқынды ғылыми зерттеулердің нысаны болып келеді. Аталған салада айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілгенімен, заңдылықты қамтамасыз ету әдістері мен құралдарын айқындау және жіктеу,

сондай-ақ олардың артықшылықтары мен жүйелілігін дәлелдеу мәселелері әлі де пікірталас тудыруда.

Климатты қорғаудың әкімшілік-құқықтық негіздерін айқындаудың маңыздылығы азаматтардың өмірі мен денсаулығы үшін қауіпсіз қоршаған ортаға құқығын іске асырумен ҚР Конституциясының 31-бабына кепілдік беріледі [2].

А.К. Кукеев климатты қорғауда әкімшілік-құқықтық реттеудің тиісті салалары атап айтқанда, парниктік газдардың табиғи сіңіргіштерінің сапасын ұтымды пайдалану, қорғау және молайту; экологиялық жүйелер мен адамның климаттың өзгеруіне бейімделуін қамтамасыз ету жүзеге асырылады. Бұл іс-шаралар антропогендік парниктік газдар шығарындыларын шектеуге немесе тоқтатуға мүмкіндік беретін технологияларды, әдістерді және процестерді әзірлеуге, қолдануға және таратуға, сондай-ақ климатқа әсер ететін қызмет саласындағы басқа да міндеттерді орындауға бағытталуы тиіс деп санайды [169, б. 204-207].

Қоршаған ортаға келтірілген зиян, климатты қорғаудағы әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік - климатты қорғауды әкімшілік-құқықтық реттеудегі маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Климаттың өзгеруі жаһандық және ұлттық экономиканың дамуына әсер ететін негізгі факторға айналды. Температураның көтерілуі, ауа райының өзгеруі және табиғи апаттардың жиілігінің артуы ауыл шаруашылығы, энергетика және инфрақұрылымды қоса алғанда, әртүрлі экономикалық салаларға кері әсерін тигізіп, климаттың бұзылуына адамзаттың немқұрайлы қарауы экологиялық апаттың катастрофалық шегіне жетуге әкеліп соғуда. Қоршаған ортаны қорғаудың қарапайым шараларын орындамаудың нәтижесінде климаттың бұзылуы экономикалық мәселелермен түсіндіріледі [170, б. 12-30]. Өндірушілер үнемдеу мақсатында табиғи ресурстарды қарқынды жұмсайды және көбінесе қолданыстағы тазарту құрылғылары мен технологияларын пайдалануды елемейді. Көпшілік арасында табиғи ресурстар шексіз және қоршаған орта шексіз өзін-өзі қалпына келтіре алады деген сенім кеңінен таралған, алайда, бұл қоршаған ортаны қорғау саласындағы бұзушылықтардың ауырлығын бағаламауға, азық-түлік бағасының өсуіне және азық-түлік қауіпсіздігінің төмендеуіне әкеледі [171, б. 22-40]. Мысалы, Африка мен Оңтүстік Азиядағы құрғақшылық бидай мен жүгері сияқты негізгі дақылдардың өндірісін айтарлықтай төмендетіп, экономикалық шығындарға әкелген [172, б. 30-70]. Бұл жағдайда климаттың бұзылуын болдырмау үшін шешім қабылдауға бағытталған, әкімшілік заңнаманы дамытуға және жетілдіруге ықпал ететін ғалымдардың доктриналық зерттеулері ерекше маңызды.

Климатты қорғауға қатысты әкімшілік-юрисдикциялық қызметте заңдылықты қамтамасыз ету тетігін зерттеу өзекті және маңызды болып табылады.

Климатты қорғау, оның ішінде атмосфералық ауаны және су объектілерін қорғау саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін

жауапкершіліктің жалпы мәселелерін Д.Л. Байдельдинов, С.Д. Бекишева, С.Т. Культелеев, А.А. Мукашева және т.б. бірқатар отандық ғалымдар зерттеді. Профессор Ж.С. Елюбаев өзінің «Қоршаған ортаға эмиссияларды құқықтық реттеу мәселелері» атты мақаласында қоршаған ортаға эмиссияларды құқықтық реттеу мәселелерін қарастырды [173].

Климаттың қалыптасуындағы негізгі фактордың бірі ретінде атмосфералық ауа маңызды рөл атқарады. Атмосфералық ауаны қорғау кез келген мемлекеттің экологиялық саясатының басым міндеттерінің бірі, себебі атмосфераның жай-күйі халықтың денсаулығына, экожүйелерге және климаттық процестерге тікелей әсер етеді. Өнеркәсіптік шығарындылар, көлік және басқа да ластану көздерінен туындаған атмосфералық ауаны қорғау саласындағы бұзушылықтар қоршаған орта мен қоғам үшін айтарлықтай қауіп төндіреді. Атмосфераға зиян келтіруі мүмкін қызметті реттеу және экологиялық нормалардың сақталуын қамтамасыз ету үшін әкімшілік жауапкершілік белгіленген, ол осы саладағы құқық бұзушылықтармен күресте негізгі құрал болып табылады.

Атмосфералық ауа – адамдардың өмір сүру сапасы мен тұтас биосфераның жай-күйіне тікелей әсер ететін аса маңызды табиғи ресурс болып табылады. Атмосфералық ауаға төнетін негізгі қауіптер өнеркәсіптік өндіріс, көлік және энергия өндіру сияқты антропогендік әрекеттермен байланысты. Атмосфераның ластануы азот, көміртек және күкірт оксидтері, көмірсутектер және аспалы бөлшектер сияқты зиянды заттардың концентрациясының артуына әкеледі, бұл жаһандық жылыну, озон қабатының бұзылуы және қышқыл жаңбыр сияқты экологиялық мәселелерге ықпал етеді [174].

А.С. Кошкинбаева мен Л.Ч. Сыдыкова өз бірлескен еңбектерінде атмосфералық ауаның ластануы деп атмосфералық ауаға залалды заттарды шығару немесе онда залалды заттардың қалыптасуын айтады [175, б. 89-97]. Ал, ресейлік ғалымдар М.А. Вакула, Д.А. Добряков, Т.Ф. Минязева болса «осы уақытқа дейін атмосфералық ауаға және ғылыми ортаға келтірілген зиянды анықтау мәселесі бойынша ортақ пікір қалыптасқан жоқ. Атмосфералық ауаның ластануын химиялық заттардың немесе ұсақ бөлшектердің концентрациясының артуымен, оның озон құрамына әсер етуімен, немесе жылу режимінің, радиациялық, электромагниттік және басқа да көрсеткіштердің өзгеруімен көрінуі мүмкін деп топшылайды [176, б. 222-231].

Ал, Р.А. Таубаева өзінің бірлескен еңбегінде еліміздегі ауаның ластану деңгейін төмендету үшін келесідей нақты қадамдар қажет санайды. Біріншіден, мониторинг пен бақылауды жетілдіру, сенімді және заманауи ауа сапасын бақылау жүйесін енгізіп, қоғамның осы деректерге ашық қол жеткізуін қамтамасыз ету. Екіншіден, көмірді пайдалануды қысқарту: тұрғын үйді жылыту мен өнеркәсіп саласында экологиялық таза энергия көздеріне кезең-кезеңмен көшу, үшіншіден, қоғамдық көлікті дамыту, көлік секторының экологияға әсерін азайту мақсатында қоғамдық көлікті

ынталандыру және экологиялық таза көлік түрлерін кеңінен енгізу, төртіншіден, азаматтық қоғамның қатысуын күшейту, тұрғындарды шешім қабылдау процестеріне тарту және ауа ластануы мәселелері бойынша хабардарлықты арттыру [177].

Қазақстан Республикасында атмосфералық ауаны қорғау саласындағы қатынастарды реттейтін негізгі нормативтік құқықтық акт – Қазақстан Республикасының Экология кодексі. Заңда жеке және заңды тұлғалардың атмосфералық ауаның ластануын болдырмау жөніндегі міндеттерін белгілейді және тиісті талаптарды бұзғаны үшін жауапкершілік шаралары қарастырылады. Заңға сәйкес, ауаны қорғауға ластаушы заттардың шығарындыларын реттеу, кәсіпорындарда қоршаған ортаны қорғау жабдықтарын пайдалануды міндеттеу және ірі жобалардың қоршаған ортаға әсерін бағалау кіреді [35]. Қоршаған ортаны қорғау ережелерін бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілік көзделген.

Атмосфералық ауаны қорғау саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтарда біріншіден, бұл рұқсат етілген шекті шығарындылардың асып кетуі. Заңды тұлғалар, әсіресе өнеркәсіп орындары, атмосфераға ластаушы заттарды шығарудың белгіленген нормаларын сақтауға міндетті. Бұл нормаларды бұзу ауа сапасының нашарлауына әкеліп соғады және айыппұл немесе қызметті тоқтата тұру түріндегі әкімшілік жазаға тартылады.

Екіншіден, тиісті тазарту қондырғылары жоқ жабдықты пайдалану. Заңнама кәсіпорындарға атмосфераға ластаушы заттардың шығарылуын болдырмайтын жабдықты орнатуды және қызмет көрсетуді міндеттейді. Мұндай жабдықтың болмауы немесе істен шығуы экологиялық талаптарды бұзу болып табылады және әкімшілік жауапкершілікке әкеледі.

Бұл әрекеттер Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің (бұдан әрі - ҚР ӘҚБтК) 331-бабының нормаларына сәйкес келеді. Жаңа өндірістік объектілерді салу және іске қосу кезінде экологиялық сараптама жүргізу және атмосфералық ауаны қорғау жөніндегі нормаларды сақтау талап етіледі. Бұл міндетті мемлекеттік сараптама талаптарын орындамау туралы ҚР ӘҚБтК-нің 332-бабымен сараланады.

Бұдан бөлек, ҚР ӘҚБтК 333 және 334-баптарында атмосфералық ауаның көлік құралдарымен ластануы бойынша жауапкершілік көзделген [178].

Әкімшілік шаралардың атмосфералық ауаны қорғау саласындағы мақсаты – қоршаған ортаға теріс әсерді болдырмау, ластаушы кәсіпорындардың қызметін тоқтата тұру да зиянды шығарындыларды азайтуға және экологиялық жағдайды жақсартуға ықпал етеді.

Су - әлемнің тұтас аймақтары мен оларды мекендейтін халықтар үшін тіршілікті қамтамасыз ету және тұрақты дамудың стратегиялық ресурсы болып табылады [179].

Климаттың өзгеруі ауа райының өзгеруіне кері әсерін тигізіп, ауа райының қолайсыз құбылыстарына, судың болжанбайтын қолжетімділігіне,

су тапшылығының күшеюіне және ластанған сумен жабдықтауға әкеледі. Бұл әсерлер болашақ ұрпақтың өмір сүруі үшін қажетті судың мөлшері мен сапасына айтарлықтай әсер етеді.

Климаттың өзгеруінің сумен байланысты әсерлері күнделікті адамдардың су қауіпсіздігіне әсер етеді. Оларға жиі және қарқынды жауын-шашын оқиғалары жатады, бұл су тасқынының жиілігіне, мөлшеріне және уақытына әсер етеді. Құрғақшылық сонымен қатар тұщы судың жалпы мөлшерін өзгертіп, жер асты суларының қорын азайтуға және жер асты суларының қайта толтырылуын азайтуға әкелуі мүмкін. Су сапасы да төтенше жағдайларға байланысты төмендеуі мүмкін.

Жаһандық климаттың өзгеруі су қауіпсіздігін қамтамасыз етуді қиындатады және қымбатқа түсіреді. Бұл жаңа қауіптер мен бейімделу қиындықтарын тудырады. Себебі климаттың өзгеруі гидрологиялық өзгергіштіктің және төтенше оқиғалардың артуына әкеледі. Климаттың өзгеруі су айналымына бірнеше әсер етеді. Бұл су қауіпсіздігіне қауіп төндіруі мүмкін климаттық және гидрологиялық өзгергіштіктің артуына әкеледі. Су айналымындағы өзгерістер қолданыстағы және болашақ су инфрақұрылымына қауіп төндіреді. Болашақ су инфрақұрылымына инвестицияларды жоспарлау қиынырақ болады, себебі су айналымындағы болашақ өзгергіштік туралы көптеген белгісіздік бар. Бұл қоғамдарды сумен байланысты төтенше оқиғалардың тәуекелдеріне осал етеді және нәтижесінде су қауіпсіздігін төмендетеді.

Ұлттық және жергілікті деңгейдегі климаттың өзгеруінің әсерін болжау қиын. Су қауіпсіздігіне жағалаудағы аласа аймақтардағы теңіз деңгейінің көтерілуі әсер етеді, ал қардың еруіне тәуелді халыққа мұздықтар мен тау қарының шегінуі әсер етеді.

Болашақтағы климаттың өзгеруін су қауіпсіздігіне қатысты басқа да мәселелер тұрғысынан қарастыру қажет. Басқа мәселелерге экваторға жақын аудандардағы климаттың өзгергіштігі, халық санының өсуі және су ресурстарына деген сұраныстың артуы жатады. Басқаларына саяси мәселелер, қауіпті аймақтарда қоныстануға байланысты табиғи апаттарға осалдықтың артуы және қоршаған ортаның нашарлауы жатады. Климаттың өзгеруіне байланысты ауыл шаруашылығын суаруға арналған суға деген қажеттілік артады. Себебі булану жылдамдығы және температураның көтерілуіне байланысты дақылдардан судың жоғалу жылдамдығы жоғары болады.

Климаттық факторлар әртүрлі деңгейдегі су қауіпсіздігіне айтарлықтай әсер етеді. Судың қолжетімділігінің географиялық өзгергіштігі, жауын-шашынның сенімділігі және құрғақшылыққа, су тасқынына және циклондарға осалдық даму мүмкіндіктеріне әсер ететін табиғи қауіптер болып табылады. Бұл қауіптер халықаралық және бассейнішілік ауқымда көрінеді. Жергілікті ауқымда әлеуметтік осалдық - себебіне қарамастан, су қауіпсіздігіне қауіп төндіретін фактор. Мысалы, кедейшіліктен зардап

шегетін адамдар климаттық соққыларға төтеп бере алмауы мүмкін [180, б. 545-557].

Жаһандық климаттық өзгерістердің ықпалы жағдайында Қазақстан Республикасында су қорларын қорғау, тиімді пайдалану және олардың деградациясын болдырмау мемлекеттік деңгейде заңнамалық тетіктер арқылы реттеледі. Су ресурстарын қорғау мен ұтымды пайдалану саласындағы белгіленген нормаларды бұзу Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес тиісті жауапкершілік шараларын қолдануға негіз болады.

Климатты қорғауда маңызды объектілердің бірі - су ресурстарын пайдалану саласындағы жауапкершілік, ең алдымен, кәсіпорындарға, мекемелерге, ұйымдарға және жеке тұлғаларға олардың су пайдаланушылардың міндеттемелерін немесе осы субъектілердің заңмен кепілдік берілген құқықтарын бұзатын әрекеттері немесе әрекетсіздігі үшін санкциялар белгілеу және қолдану арқылы көрініс табады.

Су пайдалану құқығымен байланысты құқық бұзушылықтарға кінәлі деп танылған ұйымдар мен тұлғаларға санкциялар салынады. Санкция су пайдаланушылардың құқықтарын қорғауды және су ресурстары саласындағы заңнаманы сақтауды қамтамасыз ететін құқық қолданудағы кешенді тәсілдің маңыздылығын көрсетеді.

Отандық ғалым А.А. Мукашева су құқық бұзушылықтарының негізгі себептері ретінде келесілерді атайды :

1) Жылдам пайда табуға ұмтылу. Бұған Қазақстан Республикасына ластаушы заттарды көму немесе су айдындарына төгу мақсатында заңсыз әкелуді жатқызуға болады;

2) экологиялық сананың төмендігі. Ластаушы заттарды заңсыз төгудің салдарын бағалай алмау өнеркәсіптік кәсіпорындар басшылары тарапынан су құқық бұзушылықтарының себебі болады;

3) ҚР су заңнамасы нормаларын білмеу. Қоғамда су заңнамасы туралы ақпараттың болмауы да су құқық бұзушылықтарының орын алуына ықпал етеді;

4) Экономикалық мүдделердің экологиялық мүдделерден басым болуы. Бұл өнеркәсіптік кәсіпорындардың су құқық бұзушылықтарының басты себептерінің бірі [181, б. 144-149].

Су пайдалану саласындағы құқық бұзушылық бағытталған объектілерге байланысты құқық бұзушылықтарды бірнеше санатқа бөлуге болады. Біріншіден, бұл су ресурстарына мемлекеттік меншік құқығына қатысты құқық бұзушылықтар. Екіншіден, суды ұтымды пайдалану және қорғау тәртібін сақтамаумен байланысты құқық бұзушылықтар. Үшіншіден, су объектілерін өз бетінше иелену, суды заңсыз пайдалану және гидротехникалық жұмыстарды рұқсатсыз жүргізу жағдайлары.

ҚР су заңнамасындағы кемшіліктердің бірі - Су кодексінде су құқық бұзушылықтары үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікті реттейтін баптардың болмауы. 2003 жылғы 9 шілдеде қабылданған Су кодексінде «Су

қорын пайдалану және қорғау саласындағы ҚР заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылық» деген 140-бап қана бар, бұл нормада осы саладағы заңнаманы бұзуға кінәлі адамдар ел заңдарына сәйкес жауаптылықта болады деп көрсетілген. Осыған байланысты су заңнамасын бұзғаны үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік мәселелерін нақтылау үшін ҚР Экология кодексінің ережелеріне жүгіну қажеттігі туындайды.

ҚР Экология кодексінің 134-бабына сәйкес, тиісті экологиялық және су заңдарында айқындалғандай, судың экологиялық, химиялық немесе сандық жай-күйіне, сондай-ақ жер үсті және жер асты суларының экологиялық әлеуетіне теріс әсер ететін кез келген зиянды қамтиды. 136-бап, өз кезегінде, «ластаушы төлейді» қағидатын енгізеді, оған сәйкес іс-әрекеті немесе қызметі экологиялық залалға әкеп соққан тұлға табиғи ортаның қозғалған элементтерін қалпына келтіруді өз есебінен жүргізуге міндетті [35].

Бұдан бөлек, кінәліні әкімшілік жауаптылыққа тарту оны осы аталған тармақтың бірінші бөлігінде көрсетілген азаматтық-құқықтық жауапкершіліктен босатпайды. Бұл су ресурстарын қорғауды қамтамасыз ете отырып және экологиялық стандарттарды сақтауды ынталандыра отырып, экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікке кешенді көзқарасты көрсетеді. Жалпы алғанда, жоғарыда аталған бұл баптар суды қорғау саласындағы құқық қолдану практикасы мен Қазақстан Республикасындағы экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершіліктің негізі болып табылады.

Профессор С.П. Мороз жер, жер қойнауын, орман және суларды қоса алғанда, барлық объектілерге меншік қатынастары тек қана азаматтық құқықтың мәні даулы болып табылады деп тұжырымдайды [182].

Жер асты суларын халықаралық ұйымдар үнемі бақылауда ұстайды. БҰҰ-ның Дүниежүзілік суды бағалау бағдарламасының (WWAP) мәліметтері бойынша, әлем халқының шамамен 10%-ы жоғары сапалы судың жетіспеушілігінен зардап шегеді. Әлем халқының үштен бір бөлігі жер асты су ресурстарына тәуелді. Ауыз су ресурстарымен қамтамасыз ету және оларға қол жеткізу мәселелері халықаралық қоғамдастықта талқылануда [183].

Қазақстан су ресурстары тапшы елдер санатына жатады. Қазіргі уақытта су объектілерін тау-кен өндіру, металлургия және химия өнеркәсібі кәсіпорындары, қалалардың коммуналдық қызметтері қарқынды ластайды және нақты экологиялық қатер төндіреді. Ертіс, Нұра, Сырдария, Іле өзендері, Балқаш көлі неғұрлым ластанған. Ластануға да ұшырайды Халықтың ауыз суының негізгі көзі болып табылатын жер асты сулары да ластануға бейім.

Су айдындарына антропогендік қысым мен олардың қалпына келу қабілеті арасындағы теңгерімсіздік барлық ірі өзен бассейндерінде экологиялық мәселелердің кең таралуына ал суды басқаруға жеткіліксіз қаржыландыру су шаруашылығы нысандарының өте қанағаттанарлықсыз (кейбір жағдайларда апаттық) техникалық жағдайына және халықты ауыз

сумен қамтамасыз етудегі мәселелердің күрт ушығуына әкелуде [181, б. 144-149]. Бұл жағдай сумен байланысты бұзушылықтар үшін әкімшілік жауапкершілікті қоса алғанда, су айдындарының экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің барлық қолданыстағы құқықтық құралдарын жетілдіруді талап етеді.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкес, жер асты суларын пайдалану және қорғау саласындағы қатынастар су және жер қойнауы туралы заңнамамен реттеледі. Жер асты суларының қорын зерттеген соңғы деректерге қарағанда, жер қойнауында тұщы судың орасан зор қоры бар екен. Жер үсті суларының көп жерде ластанып жатқанын ескерсек, жер асты суларының маңызы артып келеді.

ТМД-ның Беларусь, Украина, Молдова, Түркіменстан, Тәжікстан сияқты елдерінде жер асты ауыз суларын құқықтық қорғау мәселелеріне назар аударсақ, жер асты сулары «ауыз су және ауыз сумен жабдықтау туралы» модельдік заңымен реттелді [184].

Осы ТМД елдерін ауыз сумен жабдықтауды құқықтық реттеу үшін ауыз сумен жабдықтау көзі ретінде жер асты суларын құқықтық реттеудің ерекшелігі жоқ ауыз сумен жабдықтауға байланысты қатынастардың кең ауқымы тән болып табылады. Сонымен бірге жер асты суларын ауыз сумен жабдықтау көздері ретінде жер үсті су объектілерінің алдында пайдалану басымдығы бекітілген бірқатар ТМД елдерін атап өтуге болады.

Мысалы, Ресей Федерациясының Су кодексінің 59-60 баптарында жер асты суларын ластануына, бітелуіне және сарқылуына, қалдықтарды тастауға, сондай-ақ олардың қоректену аймақтарына қауіпті объектілерді (зираттар, қоқыс полигондары) орналастыруға тыйым салынады [185] және оған жауапкершілік Қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңдарында көзделген.

Ал, Қырғыз Республикасында су заңнамасында және ауыз сумен жабдықтау туралы заңнамада бір норма бекітілген, оған сәйкес ауыз су сапасындағы жер асты суларын ауыз сумен және тұрмыстық сумен жабдықтауға байланысты емес мақсаттарда пайдалануға тыйым салынған. Алайда, жер асты суларының ресурстары жеткілікті және беткі су ресурстарынан басым болатын жерлерде оларды басқа мақсаттарда пайдалануға рұқсат етіледі [186]. Ауыз су сапасындағы суларды басқа мақсаттарда пайдалануға тыйым салатын ұқсас норма Әзербайжан Республикасының Су кодексінің 48-бабында бар.

Өзбек заңнамасында кез-келген су объектісін (соның ішінде жерасты суларын да) халықтың ауыз су және тұрмыстық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін пайдалануға беруге болатын норма бекітілген [187]. Украинаның Су кодексіне сәйкес, ауыз су сапасындағы жерасты сулары ең алдымен халықтың ауыз су және шаруашылық-тұрмыстық сумен қамтамасыз ету қажеттіліктерін, сондай-ақ тамақ өнеркәсібі мен мал шаруашылығы мақсаттары үшін өндірілуі тиіс [188]. Осылайша, ТМД-ның көптеген елдеріне тән ауыз су сапасындағы жерасты суларын пайдалануға шектеу

қойылады, атап айтқанда: ауыз су сапасындағы жерасты суларын ауыз су және тұрмыстық сумен қамтамасыз етуге қатысы жоқ қажеттіліктер үшін пайдалануға тыйым салынады.

Ауыз су сапасының, жерасты сумен жабдықтау көздерінің проблемалары, сондай-ақ әлемнің әртүрлі қалаларының көптеген опырылуы мен опырылуының себептері болып табылатын жерасты суларының сарқылу проблемалары өткір тұр.

Су құқық бұзушылықтары үшін әкімшілік жауаптылықтың ерекшеліктері заңды жауаптылықтың және экологиялық құқықтық жауаптылықтың түрі ретінде әкімшілік жауаптылықтың ерекшеліктерінен құралады. Заңдық жауапкершілік құқық бұзушының жасаған құқыққа қарсы кінәлі мінез-құлқына - құқық бұзушылыққа жауап ретінде жеке басының, мүліктік немесе ұйымдастырушылық тәртіптің қолайсыз салдарларына ұшырау міндетін білдіреді [189, б. 267-277].

«Әкімшілік жауапкершілік» ұғымы «заңды жауапкершілік» және «әкімшілік жаза» санаттарымен тығыз байланысты. Басқаша айтқанда, әкімшілік жауапкершілік заңды жауапкершіліктің бір түрі болып табылады және әкімшілік жазалар жүйесімен ұсынылады.

Әкімшілік жауапкершілік дегеніміз «уәкілетті мемлекеттік орган немесе лауазымды тұлға әкімшілік құқық бұзушылық үшін әкімшілік жазаларды әкімшілік заңнамада белгіленген тәртіппен қолдануды жүзеге асыратын, оның орындалуын мемлекеттік биліктің мәжбүрлеу күшімен қамтамасыз етуге болатын заңды жауапкершіліктің бір түрі» деп түсініледі [190, 58].

Отандық авторлар әкімшілік жауаптылықтың мынадай сипатты белгілерін бөліп қарастырады :

- 1) әкімшілік жауаптылық онша зиянды емес қоғамдық қауіпті әрекет (әрекет, әрекетсіздік) үшін туындайды;
- 2) әкімшілік жауаптылық әкімшілік заңнама нормалары бойынша туындайды;
- 3) әкімшілік жауаптылық алдын алу (алдын алу) сипатында болады;
- 4) әкімшілік жауапкершілік жедел және көптеген органдармен қолданылады [191, б. 102-103].

Профессор С.Д. Бекишеваның пікірінше, әкімшілік жауапкершілікті ажырататын ерекше белгілерге әкімшілік жауапкершіліктің негізі әкімшілік құқық бұзушылық, әкімшілік жазалар (санкциялар) қолдану және тиісті жазаны қолдануды судья, заңмен уәкілеттік берілген органдар (лауазымды адамдар) жүзеге асырады [192, 240]. Бұл ретте С.Д. Бекишеваның тұжырымдармен келісуге болмайды. Ф.Х. Әдіхановтың қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқық бұзушылықтардан келтірілген зиянның басқа құқық бұзушылықтардан келтірілген зияннан айырмашылығы, екі аспектіде: экономикалық (материалдық) және экологиялық (материалдық емес) қарастырады. Әрине, қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқық бұзушылықтардан келтірілген зиян экономикалық (материалдық), яғни

субъектілердің мүлкітік мүдделеріне қол сұғушылық, сондай-ақ экологиялық, яғни табиғи ортаға және субъектілердің экологиялық құқықтарына зиян келтірушілік болуы мүмкін [193].

Ф.Х. Әдіханов экологиялық жауапкершіліктің өзіндік ерекшеліктері келесідей жіктейді:

Біріншіден, экологиялық құқық бұзушылықтардан келтірілген залал, басқа құқық бұзушылықтардан келтірілген залалдан айырмашылығы, (белгілі бір дәрежеде шарттылықпен) екі аспект бойынша қарастырылады: экономикалық (материалдық) және экологиялық (материалдық емес). Дегенмен, кейбір жағдайларда қоршаған ортаны қорғау саласындағы залалды заттай өтеудің және бұзылған жағдайды қалпына келтірудің қиындығына, ал кейбір жағдайларда мүмкін еместігіне байланысты өтемақы әдетте ақшалай түрде төленеді. Сондықтан, бұл қарым-қатынас саласындағы мүлкітік жауапкершілік материалдық жауапкершілікте көрінеді.

Екіншіден, келтірілген залал мөлшерін анықтау тәртібінің өзіндік ерекшеліктері бар.

Үшіншіден, экологиялық заңнаманы бұзушыларға қолданылатын мәжбүрлеу шараларының ішінде дәстүрлі жауапкершілік түрлерінің шеңберіне сәйкес келмейтіндері (пайдалану құқығынан айыру, шектеу немесе тоқтата тұру) бар.

Төртіншіден, табиғи ресурстарды заңсыз басып алу жағдайында жауапкершілік басқа ресурстарды заңсыз иемдену жағдайларындағыдай ұрлық үшін емес, мысалы, заңсыз аң аулау, ағаштарды заңсыз кесу және жерді рұқсатсыз басып алу үшін арнайы баптар бойынша туындайды [193]. Ал, С.Д. Бекишева бұл пікірді одан әрі келесідей жалғайды:

1. Бұл жауапкершіліктің негізі қоршаған ортаға келтірілген залал емес, қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқық бұзушылық болып табылады.

2. Бұл жауапкершілік экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершіліктің бес түрінің жиынтығынан басқа ештеңені білдірмейді: әкімшілік, қылмыстық, азаматтық, тәртіптік және қаржылық.

3. Азаматтық жауапкершіліктің кіші түрі болып табылатын және «азаматтық заңнамада көзделген залалды өтеудің жалпы негіздері болған кезде және өтемақы сомасын есептеу үшін салық әдісін қолданған кезде туындайтын табиғи ресурстар туралы заңнаманы бұзғаны үшін мүлкітік жауапкершіліктің ерекше түрін» білдіретін салықтық жауапкершіліктің болуы [192, 252].

Су құқық бұзушылық ұғымын зерттеген кезде көптеген авторлар «қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқық бұзушылық» ұғымын бастапқы негіз ретінде қарастырады. Е.А. Панова өз зерттеуінде «су объектілерін пайдалану және қорғау саласындағы құқық бұзушылықтар үшін заңды жауапкершіліктің негізі қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқық бұзушылықтың бір түрі болып табылатын суды бұзу болып табылады. Суды бұзу арасындағы айырмашылық құқық бұзушылықтың нысанасымен - су

объектілерін пайдаланумен, қорғаумен және қалпына келтірумен байланысты қатынастармен анықталады» деп пайымдайды [194].

Еліміздегі экологиялық қауіпсіздік, климатты қорғау мәселелері өзекті болып отыр. Біздің еліміз үшін экологиялық қауіпсіздік табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, қоршаған ортаны адам денсаулығына зиянды заттардағы өмірге қауіп төндіретін басқа апаттардан қорғау үшін маңызды. Сондықтан еліміздегі табиғи жүйені қорғау, климаттың өзгеруі, қоршаған ортаны жақсарту адам өмірінің маңызды бөлігі болып табылады. Сондықтан елдегі климаттық дағдарыстармен күресу жұмыстарын күшейту қажет екені анық [195].

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, су құқық бұзушылық, әдетте, су заңнамасын бұзатын, суды пайдалану және қорғау саласындағы заңдылықты бұзатын және су объектісіне немесе суды пайдалану және қорғау саласындағы жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен мүдделеріне зиян келтірудің нақты қауіпін тудыратын немесе тудыратын кінәлі, заңсыз әрекет деп санаймыз.

Сумен байланысты құқық бұзушылықтар қылмыстық, әкімшілік, азаматтық-құқықтық, тәртіптік және қаржылық жауапкершілікке жатады. Сумен байланысты құқық бұзушылықтар үшін әкімшілік жауапкершілік әкімшілік жауапкершілікті жоғарыда талқылаған басқа заңды жауапкершілік түрлерінен ажырататын белгілермен ерекшеленеді. Дегенмен, атап өтілгендей, әкімшілік жауапкершіліктің сипаттамалары мұнда толық көрінбейді, себебі олар бір уақытта экологиялық жауапкершіліктің сипаттамаларын да қамтиды.

Климатты қорғаудағы әкімшілік-құқықтық механизмдер дұрыс жолға қойылмаса, экологиялық-құқықтық жағдайдың салыстырмалы түрде тұрақтылығын қамтамасыз ету мүмкін емес. Климатты қорғау тек заңды міндеттілік қана емес, ол адам денсаулығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етудің басты негізі болып табылады. Осыған байланысты, бұл бағыттағы зерттеулер мен тиімді шараларды әзірлеудің маңыздылығы арта түседі.

Қазақстанда мемлекеттік деңгейде жер асты суларының стратегиялық ресурстардың бірі ретіндегі маңыздылығын көрсететін су объектілерін қорғау және пайдалану проблемаларына арналған бірнеше бағдарламалар мен тұжырымдамалар қабылданды. Қазақстан Республикасында жер асты суларын қорғау мен пайдалануды құқықтық реттеудің өз ерекшелігі және бірқатар ерекшеліктері бар. Десе де, жер асты суларын ластауға қатысты заңнамалық тұрғыда анықтама және жер асты суларын ластағаны үшін жауапкершілік көзделмеген.

Қорытындылай келе, климатты қорғау саласында жүзеге асырылатын әкімшілік юрисдикциялық қызмет аясында заңдылықты қамтамасыз ету мәселелері осы уақытқа дейін жеткілікті зерттелмеген және кешенді тәсілді талап етеді. Атап айтқанда, климатты және атмосфералық ауаны қорғау саласында мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілетті органдардың лауазымды тұлғалары жүргізетін әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы

істерді қарау және әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді жүргізу кезінде заңдылықты қамтамасыз ету ерекшеліктеріне арналған терең зерттеулер жоқ. Сондай-ақ, бұл органдардың қызметіндегі заң бұзушылықтардың алдын алуға да аз көңіл бөлінген. Бұл мәселені тыңғылықты зерттемейінше, климатты қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың жұмысын жақсартуға және азаматтардың таза әрі қауіпсіз қоршаған ортаға құқықтарын қамтамасыз етуге қатысты іс жүзінде ұсыныстар беру мүмкін емес.

2.4 Қазақстан Республикасының климаттық міндеттемелерін орындауда көміртегі нарығын құқықтық реттеу мәселелері

Климаттың өзгеруі мәселесін шешу - ХХІ ғасырдың негізгі міндеттерінің бірі. Экономиканы декарбонизациялаудың кең таралған үрдісін ескере отырып, парниктік газдар шығарындыларымен күресудің әртүрлі әдістері жасалды. Осындай тәсілдердің бірі - шығарындылар саудасы деп аталатын нарықтық құралды енгізу.

Бүгінгі әлемде климаттың өзгеруінің өсіп келе жатқан қиындықтарына тап болған көміртегі нарықтары парниктік газдар шығарындыларын азайтудың тиімді стратегияларын іздеудегі негізгі құралға айналууда. Бұл өзектілік тек елдердің Париж келісімі сияқты халықаралық климаттық келісімдерді сақтау міндеттемелерінен ғана емес, сонымен қатар экожүйелерді, планетаның денсаулығын және адамзаттың әл-ауқатын сақтау үшін климаттың өзгеруі мәселелерін шешудің өзектілігінен де туындайды.

Соңғы онжылдықта экологиялық орнықтылық пен табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мәселелері жаһандық экономикалық және саяси пікірталасқа негізгі тақырып болды. Қазақстанның көміртегі нарығын зерттеу, оның табиғи ресурстар бойынша зор әлеуеті мен стратегиялық геосаяси орналасуына байланысты ерекше маңызға ие.

Біздің ойымызша, көміртегі нарықтары, көміртегі фермалары және көміртегі полигондары бүгін де, болашақта да қосымша кірістер мен қаржыландыруды алудың тиімді құралдарына айналуы мүмкін. Қоршаған ортаға теріс әсерді азайтуға бағытталған әртүрлі күш-жігердің ішінде көміртегі нарықтары ұлттық ресурстарды пайдаланудың экологиялық тиімділігі стратегиясының қажетті элементіне және жаһандық қиындықтарға жауап ретінде айналууда.

Климаттың өзгеруі туралы глоссарийге сәйкес, «көміртегі несиелері» термині «қажетсіз шығарындыларды жою және бұрын шығарылған заттардың орнын толтыру, сондай-ақ ұйымдарды қоршаған ортаға теріс әсері жоқ немесе аз ғана әсер ететін жоғары технологиялық өндіріс әдістерін қолдануға ынталандыру тәсілі» ретінде анықталады [196]. Көміртегі нарығын зерттеу үшін пайдаланылатын жалпы стратегия әрбір ел немесе өңір, мысалы Еуропалық одақ өз квоталарын белгілейді.

Қазақстан Республикасы көміртекті несие нарығын дамытуға және ұзақ мерзімді жұмыс істеуге ниетті. Бүгінгі таңда мұндай нарықтың жұмыс істеуі, жай ғана сән немесе үрдіс емес, қоршаған ортаны қорғау және ұлттық ресурстарды сақтау, әсіресе болашақ ұрпақ үшін жаһандық міндет болып табылады.

Көміртегі нарығы жаһандық жылынудың және оның салдарының жақындап келе жатқан апатына тиімді және нәтижелі қарсы тұра алатын маңызды құрал болып табылады. Бұл құрал ғылымды, экономиканы және барлық онымен байланысты салаларды ынталандырады. Түптеп келгенде, авторлар оның жұмысынан жаңа жұмыс орындарын құру, экономикалық өсімнің артуы және тек Қазақстан Республикасында ғана емес, сонымен қатар бүкіл әлемде тұрақты даму саласындағы ынтымақтастық түрінде мультипликативті әсер болатынын болжайды.

Қазақстанның көміртегі нарығының ұлттық шығарындыларды азайту және тұрақты даму стратегияларымен байланысы. Соңғы жылдары Қазақстан көміртегі нарықтарын шығарындыларды азайту және тұрақты даму стратегияларына белсенді түрде біріктіріп келеді. Мысалы, Париж келісімі елге шығарындыларды азайтудың икемді экономикалық ынталандыру механизмін ұсыну арқылы мақсаттарына жетуге көмектеседі.

Жаһандық жылынуға әсер ететін көміртек диоксиді шығарындылары бойынша елдердің рейтингіне келетін болсақ, CO₂ эмиссиясының көлемі де жан басына есептеледі. «Еурокомиссия (EDGAR) дерекқорының ақпараты бойынша, 2021 жылы Қазақстан парниктік газдар шығарындыларының саны бойынша 208 елдің тізімінде жылына бір адамға 11,1 тонна көрсеткішімен 182-орынды иеленді. 1,7 тонналық көрсеткіші бар Қырғызстан Қазақстанға қарағанда ғаламшардың экологиясына аз әсер етеді» [197].

Парниктік газдар шығарындыларын азайтуға және климаттың өзгеруін жеңілдетуге бағытталған Киото және Париж келісімдеріне әлемнің 193 елі қол қойғандықтан, көптеген елдер өздерінің халықаралық міндеттемелерін орындауға және парниктік газдар шығарындыларын азайтуға тырысуда.

Парниктік газдар шығарындыларын азайтуға баса назар аудару стратегиялық сипатқа ие. Тактикалық әрекеттер де, қысқа мерзімді перспективада қабылданатын шаралар да өз әсерін тигізеді. Дегенмен, қазіргі уақытта қабылданып жатқан жедел шешімдер болып жатқан оқиғаларға тез жауап беру қажеттілігінен туындайды, бұл өз кезегінде 2021 жылмен салыстырғанда 2022 жылы парниктік газдар шығарындыларының артуына әкеледі. Сондықтан көптеген елдер, соның ішінде Қазақстан Республикасы энергетика секторына, көміртегі нарығына және халықаралық міндеттемелерді орындауға қатысты тактикалық және стратегиялық жоспарларын жетілдіруі тиіс.

Қазақстан Республикасында қоршаған ортаны қорғау мақсаттарына бағытталған «ұлттық жасыл код» деп аталатын құжат та бар. Экологиялық жауапкершілікті кәсіпкерлік пен климатқа байланысты технологиялық инновацияларды ынталандыру үшін кодекске көміртегі несиесі нарығы

енгізілген. Бұдан бөлек, Қазақстан төмен көміртекті экономикаға көшуді ратификациялағандықтан, Қазақстанның 2030 энергетикалық стратегиясы жаңартылатын энергия көздерін дамытуды қолдауда шешуші рөл атқарады, бұл ұлттық ресурстарды пайдаланудың экологиялық тиімділігіне сәйкес келеді.

Жалпы, Қазақстан «Қазақстан Республикасының 2060 жылға дейінгі көміртегі бейтараптығына қол жеткізу стратегиясын» қабылдай отырып, ел дамуының жаңа белгіленген бағыты бойынша елеулі серпіліс жасады [79]. Бұл Стратегия климаттың өзгеруімен күресу үшін көміртегі бейтараптығының ауқымды мақсаттарын белгілейді және елді көміртегісіздендіру үшін қажетті негізгі технологиялық өзгерістерді белгілейді. Бұл өзгерістерге қол жеткізу үшін Қазақстан бүкіл экономика бойынша тиімді және мақсатты саясат пен бағдарламаларды анықтап, жүзеге асыруы керек, соның ішінде ішкі және халықаралық деңгейде көміртегі нарығын дамыту қажет.

Бүгінде Қазақстанның көміртегі сауда жүйесі 200-ден астам компанияны қамтиды және ел шығарындыларының шамамен 50%-ын құрайды. Қолдану аясы энергетика және өнеркәсіп салаларын қамтығанымен, ауыл шаруашылығы және қалдықтарды басқару сияқты маңызды көздер шеңберден тыс қалып отыр. Бір көміртегі бірлігінің бағасы төмен болып қала береді - CO₂ тоннасына 1-2 доллар, бұл кең көлемді декарбонизацияға көшуге ынталандырмайды. Сарапшылар көміртегі аз жобаларды тиімді ынталандыру үшін көміртегі бірлігінің қажетті баға деңгейі \$20/tCO₂ екенін атап өтеді.

Басымдық бағыттардың бірі ерікті көміртегі нарығын (VCM) дамыту болды. 2023 жылы Қазақстан халықаралық VERRA және Gold Standard стандарттарына сәйкес келетін ерікті көміртегі бірліктері жүйесін құру туралы жариялады. Бұл шығарындыларды азайту жобаларына жеке инвестицияларды тартуға және экспорттық бәсекеге қабілеттілікті арттыруға мүмкіндік береді. Астана халықаралық қаржы орталығы (АХҚО) бұл процестерде маңызды рөл атқарады, тұрақты қаржыландыру бастамаларын ілгерілетеді және көміртегі бірліктерінің ұлттық тізілімін әзірлейді. АХҚО сонымен қатар Еуразия кеңістігінде шетелдік инвесторларды тарту және квоталармен сауда жасау орталығы ретінде қарастырылады [198].

ЕО СВМ сияқты халықаралық тетіктердің қысымының артуымен Қытай көміртегі ізін сертификаттауды және экспортқа бағытталған климаттық стандарттарды ілгерілетуде, ал Қазақстан ETS-ті реформалау және есеп берудің ашықтығын арттыру бойынша шаралар қабылдауда.

Қытай ірі әлемдік эмитент және стратегиялық маңызы жоғары мемлекет болып табылады. Қытайдың ETS жүйесі жақын арада болат, цемент, химия және авиация салаларын қамтитын болады. 100 негізгі өнімге арналған көміртегі ізін есептеу стандарттары қазірдің өзінде әзірленуде, 2030 жылға қарай оларды 200-ге дейін кеңейту мақсаты қойылуда.

Қытай мен Қазақстанның көміртегі нарықтары ортақ климаттық мақсаттар аясында, бірақ әртүрлі жылдамдықта, ауқымдарда және жетілу

деңгейлерінде дамып келеді деген қорытынды жасауға болады. Үздік тәжірибелерді интеграциялау - цифрлық платформаларды құрудан бастап ерікті нарықты дамытуға және есептілікті жақсартуға дейін - климаттың өзгеруі жағдайында Қазақстан экономикасының тұрақтылығы мен бәсекеге қабілеттілігін нығайтуға көмектеседі [199].

Көміртек нарықтары Қазақстанның шығарындыларды азайту және тұрақты дамуға қол жеткізу стратегиялық жоспарының ажырамас бөлігіне айналууда. Олардың ұлттық стратегияларға интеграциялануы қоршаған орта мәселелерін шешуге арналған экономикалық құралдарды қамтамасыз етеді және жасыл экономиканың дамуына ықпал етеді [200].

Қазақстанның көміртек нарықтарына қатысуы оның экономикасына, қоршаған ортасына және тұрақты дамуға стратегиялық тәсілдеріне айтарлықтай әсер етті. Д.М. Турекулова, У.Е. Шукеев, И.Н. Рюмкина, С.В. Рюмкин, көміртегі нарығының оң және теріс нәтижелерін былайша бөліп қарастырады: оң нәтиже ретінде айтуға болады, шығарындылар азайды және ұлттық және халықаралық климаттық мақсаттарға қол жеткізілді, экономикалық өсім мен инвестициялар экономиканы әртараптандыруға және жұмыс орындарын құруға ықпал етеді. Халықаралық ынтымақтастық басқа елдермен тәжірибе мен технологиялар алмасу арқылы Қазақстанды қоса алғанда, жаһандық экожүйеге әсер етеді. Таза технологияларды дамыту қоршаған ортаға теріс әсерді азайтады және отандық технологиялық шешімдердің бәсекеге қабілеттілігін арттырады, сондай-ақ, қаржылық пайда қосымша кірісті арттыруға мүмкіндік береді, бұл инфрақұрылымды, білім беруді және басқа да әлеуметтік салаларды дамытуға бағытталуы керек.

Ал, теріс нәтижелерге шағын және орта бизнес үшін қиындықтарға таза технологияларды енгізудің жоғары шығындарына байланысты көміртегі механизмдеріне қатысудағы қиындықтар жатады. Көміртегі механизмдерін күшейтілген реттеу қажеттілігі қатаң ережелер мен стандарттарды талап етеді [201, б. 284-294].

Көміртегі бірліктері нарығын енгізу мен дамытудың оң нәтижелері ұлттық ресурстарды пайдаланудың экологиялық тиімділігі стратегиясында өнімді құрал туралы шынайы айтуға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасында көміртегінің орнын толтыру үшін заңнамалық базаны енгізу теріс әсерлерді азайтудың негізгі құралы болып табылады. Көміртегінің орнын толтырудың негізгі тұжырымдамасы Жердің бөлінбейтін атмосферасы бар және бір елде ластанудан болатын залал атмосфераға тұтастай әсер етеді. Сондықтан, көміртегі бейтараптығына қол жеткізу шығарындылардың орнын толтыру және шығарындыларды азайту жобаларын қаржыландыру арқылы мүмкін болады.

Қазақстан Республикасының Экология кодексінің 298-бабына сәйкес көміртегі офсеті деп Қазақстан Республикасында экономиканың кез келген секторында парниктік газдардың шығарылуын қысқартуға және парниктік газдардың сіңірілуін ұлғайтуға бағытталған қызметті немесе қызмет түрлерін жүзеге асыру нәтижесінде қол жеткізілген парниктік газдардың шығарылуын

қысқарту және (немесе) парниктік газдардың сіңірілуін ұлғайту түсініледі [35].

Көміртек нарығы реттелетін және ерікті деп бөлінеді. Реттелетін көміртек нарығы үнемі мемлекеттің бақылауында. Бұл нарыққа қатысушылар халықаралық шарттарға сәйкес халықаралық деңгейде бөлінген квоталар шеңберінде парниктік газдар шығарындыларын азайту бойынша өздерінің заңды міндеттемелерін орындау үшін көміртек несиелерімен (көміртегімен өтемақы) сауда жасайды. Бұл механизм бойынша шығарындылармен сауда жасау Париж келісімімен көзделген [7]. Реттелетін көміртек нарығында көміртек несиелерімен сауда жасау Париж келісіміне қатысушы ел ішінде де, көпжақты келісімдер бойынша елдер арасында да жүзеге асырылуы мүмкін. Ал, ерікті көміртегі нарығы кез келген көміртегі шығарындыларын атмосферадан парниктік газдар шығарындыларын жоюға немесе азайтуға бағытталған жобалар арқылы алынған көміртегі несиелерін сатып алу арқылы өтеуге мүмкіндік береді.

«Көміртегі нарығы» ұғымы Париж Келісімінің қабылдануымен пайда болда болды. АҚШ ғалымдары Дэниел М. Адлер мен Ричард Д. Моргенштерннің аналитикалық шолуында «көміртегі нарығын саудаға жарамды рұқсаттар (кредиттер), декарбонизация жобаларын қаржыландыру нарығы» деп атап өтілген [202].

Калифорнияның көміртегі нарығының маңызды ерекшелігі - оның Канада - Квебек француз тілді провинциясының көміртегі нарығымен байланысын атап өткен жөн. Квебек өзінің шығарындылар саудасы ресми атауы «Systeme de plafonnement et d 'echange de droits d' emission» жүйесін 2013 жылы іске қосты, яғни квоталарды шектеу және алмасу жүйесі, ол Квебектің көміртегі нарығы болып табылады [203].

Квебек Үкіметінің ресми сайты «көміртектің бағасын енгізумен компаниялар мен азаматтардың мінез-құлқының өзгеруіне қол жеткізіледі» қағидатын түсіндіреді және нарыққа қатысушылар ПГ ірі эмитенттері, отын дистрибьюторлары, инвесторлар және басқалар болып табылатынын атап өтеді [204]. Квебектің көміртегі нарығын айқындау Еуропалық нарыққа ұқсас және шығарындылар лимитін белгілеуге және шығарындыларға квоталарды сату мүмкіндігіне назар аударады.

Вьетнамда «көміртегі нарығы» ұғымы Мемлекеттік кеңестің №6/2022 ережесінде бекітілген, онда «ішкі көміртегі нарығы ұлттық және халықаралық шығарындылар саудасы мен өтемақы тетіктеріне қатысу арқылы алынған парниктік газдар шығарындыларына квота мен көміртегі несиелерімен алмасу ретінде анықталады» делінген [205].

Қытай Халық Республикасында қолданылатын көміртегі нарығының анықтамасын қарастырайық. Қытай заңдарында көміртегі шығарындыларымен сауда жасау нарығы деген термин қолданылады, ол көміртегі шығарындылары құқықтарымен сауда жасау нарығын білдіреді. Көміртегі нарығының ең жалпы анықтамасы Қытай Халық Республикасының ресми құжаттарында берілген. Орталық бюро мен Мемлекеттік кеңестің

мәліметтері бойынша көміртегі нарығы - климаттың өзгеруіне белсенді түрде жауап беру және экономика мен қоғамның кешенді жасыл трансформациясын жеделдету үшін нарықтық механизмдерді пайдаланатын маңызды саяси құрал болып табылады [206]. Бұл анықтама нарықтың жалпы мемлекеттік стратегиядағы рөлін және оның аспаптық сипатын көрсетеді.

Сондай-ақ, АҚШ-тың көміртекті реттеу жүйесіндегі көміртегі нарығы Қытайдағыдай халықаралық экономикалық мақсаттарға қол жеткізудің саяси құралы ретінде қарастырылуы мүмкін [207, б. 17-26].

Ресей Федерациясындағы жағдайға назар аударайық. Мәселен, Ресей Федерациясында бүгінгі күні жалпы ұлттық міндетті көміртегі нарығы жоқ

ETS, алайда климаттық жобалар шеңберінде көміртегі бірліктері түріндегі парниктік газдар шығарындыларын азайту нәтижелерімен жұмыс істеу үшін құқықтық база қалыптастырылды. Заңда «көміртегі нарығының» тікелей ресми анықтамасы берілмеген.

Алайда, Экономикалық даму министрлігінің құжаттарында «көміртегі нарығы» термині белсенді қолданылады. Бұдан бөлек, Ресей Федерациясының көміртегі нарығына шолуда көміртегі нарығы климаттық жобалар шеңберінде парниктік газдар шығарындыларын азайтуға және сіңірулерін ұлғайтуға бағытталған шаруашылық жүргізуші субъектілердің бастамаларын қолдауды қамтамасыз ететін шығарындылар саудасының ерікті жүйесі болып табылады [208].

Бұдан басқа, РҒА академигі Б.Н. Порфирьев өзінің оқу құралында көміртегі нарығы шығарындыларға рұқсаттар (немесе құқықтар, лицензиялар) нарығы ретінде айқындалады, «жалпы алғанда, нарық қатысушылары арасында бастапқы таратылғаннан кейін лицензияларды сатып алу және сату арқылы шығарындылар құқықтарын бөлудің бәсекелестік нарығы» деп бағалайды [209].

Қазақстан Республикасы квоталарды пайдалануды, сауданы және шығарындыларды азайту жобаларына қатысуды мұқият талдауды жүзеге асыра отырып, климатқа келеңсіз әсерді төмендетуге бағытталған шараларды тиімді іске асыруға өзінің дайындығын көрсетеді. Көміртегі нарықтарына қатысу тәжірибесін негізге ала отырып, Қазақстан қазір тәжірибе мен табысты тәжірибелерді назарға ала отырып, шығарындыларды азайту бойынша неғұрлым икемді және бейімделгіш стратегияларды қалыптастырады. Бұл күш-жігерге бизнес қауымдастығы мен азаматтық қоғамды кеңінен тартудың маңыздылығын да атап өткен жөн.

Қазақстан Республикасында да «көміртегі нарығы» ұғымы заңнамалық тұрғыда бекітілмеген. Біздің ойымызша көміртегі нарығы - бизнестің экологиялық таза технологияларға жүйелі түрде өтуін жеңілдетуге бағытталған парниктік газдар шығарындыларын азайтудың заңнамамен бекітілген экономикалық-құқықтық тетігі. Ал, көміртегі нарығын құқықтық реттеу бұл климаттық саясатты, қоршаған ортаны қорғауды және экономикалық қатынастарды реттеу мақсатында парниктік газдардың шығарындыларын азайту, бақылау және сату-сатып арқылы төмендетуге

бағытталған экономикалық қатынастарды реттейтін, қоршаған ортаны қорғау мен тұрақты дамуды қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық нормалар мен институттердің жүйесі.

Көміртегі нарығы заңнамаға сәйкес «ластаушы төлейді» қағидатын жүзеге асырады, кәсіпорындардағы шығарындыларды азайтуға және экологиялық жауапкершілікті көздейді.

3 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖАҒДАЙЫНДА КЛИМАТТЫ ҚОРҒАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МЕН ШЕТ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ЗАҢНАМАСЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

3.1 Климатты қорғау саласындағы шет мемлекеттердің заңнамалары мен тәжірибелеріне салыстырмалы талдау

Жаһандық климаттық күн тәртібі іргелі өзгерістер дәуіріне аяқ басуда. Бұрынғы еуропалық басымдылық өзінің институционалдық және моральдық ықпалын жоғалтып, оның орнына технологиялық прагматизм, климаттық теңдік және ұлттық егемендік негізінде құрылатын жаңа жүйелер қалыптасуда. Күні бүгінге дейін Еуропалық Одақ тұрақты даму саласындағы сөзсіз идеологиялық көшбасшы ретінде климаттық келісімдердің стратегиялық күн тәртібін қалыптастырды және әлем халқының экономикалық өсім шығарындыларды азайтумен, энергияға көшумен және әлеуметтік интеграциямен үйлесетін Еуропалық Жасыл Келісім тұжырымдамасын дамытуды мақсат етті. Алайда, 2022-2025 жылдары бұл парадигма ішкі және сыртқы елеулі шектеулерге ұшырап, нәтижесінде климаттық құралдардың тиімсіздігіне, жаһандық Оңтүстік тарапынан сын көбейіп, саяси бастама Азия, Латын Америкасы және ТМД елдеріне ауыса бастады.

БҰҰ-ның адам құқықтары жөніндегі «Climate change and right to food» (2023) баяндамасында жаһандық климат енді ұлттық мүдделер, технологиялық мүмкіндіктер және әлеуметтік тұрақтылық призмасы арқылы орнықты даму моделінің алаңына айналып отырғандығы ерекше атап өтіледі [210].

2025 жылдан бергі қазіргі уақытта жаһандық экологиялық сын-қатерге ғана айналған климаттық дағдарыстың қарқынды тереңдей түсуі жағдайында, сондай-ақ халықаралық саяси архитектураны трансформациялаудың факторы Батыс елдері алға жылжытқан біріздендірілген климаттық күн тәртібінен мемлекеттердің экономикалық ерекшеліктеріне және стратегиялық мүдделеріне негізделген көзқарастардың алуан түрлілігіне көшу айқындала түсуде.

Жаһандық климат бүгінгі таңда - геосаяси ықпал етудің құралына айналды. Осыған байланысты, БРИКС+, ШЫҰ және ЕАЭО сияқты баламалы халықаралық форматтарда табиғи-ресурстық әлеуетке ие дипломатиялық көшбасшы Ресей, Қытай, АҚШ, Германия сияқты алпауыт елдер әлемнің климаттық стратегиясын қалыптастыруда.

Қытай, Үндістан, Бразилия, Оңтүстік-Шығыс Азия елдерімен қатар, Ресей Федерациясы антропогендік шығарындыларды азайту қағидаттарымен қатар, табиғи көміртекті сіңіру механизмдеріне, климаттық тәуекелдерге бейімделуге басымдық беруде.

Қытай Халық Республикасы (ҚХР) әлемдегі парниктік газдар шығарындыларының негізгі эмитенттерінің бірі болып табылатындықтан, стратегиялық тұрғыда ең алдымен, бұл мемлекет парниктік газдар шығарындыларын азайту, сондай-ақ, климаттың өзгеруіне бейімделу шараларына баса назар аударады [211, б. 96-111]. Айта кету керек, Қазақстан Республикасы да Орталық Азиядағы парниктік газдардың ең ірі шығарындыларының бірі болып табылады, республикамызда қабылданған Қоршаған ортаның жағдайы туралы ұлттық баяндама (2024) [212], Қазақстанның 2050 жылға дейінгі төмен көміртекті даму тұжырымдамасы сияқты бірқатар нормативтік актілер мен стратегиялардың болуына қарамастан, заңнамаға негізделген жүйелі климаттық саясатты қажет етеді, Қазақстанның қазіргі климаттық заңнамасы әлі де толық қалыптаспаған күйінде қалып отыр. Ал, Қытай мемлекетінде климатты қорғау жүйесі стратегиялық жоспармен кезең-кезеңімен сәтті іске асуда.

2012 жылы Қытай он екінші бесжылдыққа арналған парниктік газдар шығарындыларын бақылау жөніндегі жұмыс жоспарын жариялады [213]. Бұл Қытайдағы көмірқышқыл газы шығарындыларын азайту және Қытайдың климаттың өзгеруіне қарсы саясат жүйесін одан әрі жетілдіру жолындағы маңызды қадам болды. 2020 жылдың қыркүйегінде БҰҰ Бас Ассамблеясының 75-ші сессиясында Си Цзиньпин Қытайдың 2030 жылға қарай көміртегі шығарындыларын шыңына жеткізуді және 2060 жылға қарай көміртегі бейтараптығына жетуді мақсат етеді [214].

2022 жылдың маусымында Қытай климаттық саясаттың негізгі мақсаттарын белгілеген 2035 жылға дейінгі Ұлттық климаттың өзгеруіне бейімделу стратегиясын жариялады [215]. Ал, 2023 жылдан бастап 2025 жылға дейін Ресей климаттық саясаттың өзінің институционалдық архитектурасын құра отырып, халықаралық климаттық диалогтарға қатысуды едәуір жандандырды. 2024 жылы BRICS+ төрағалығы аясында Ресей көміртегі несиелері мен экожүйелік қызметтерді өзара тану жүйесін әзірлеуді бастады, экономикасында табиғи капиталдың үлесі жоғары елдердің қатысуымен интеграцияланған климаттық платформа құруды ұсынды.

Бүгінгі жаһандық климаттық күн тәртібі парниктік газдар шығарындыларын азайту және жаһандық жылынудың әсерін азайту мақсатында халықаралық қауымдастық әзірлеген басым климаттың өзгеруі мәселелеріне бағытталған.

Ресей Федерациясында климаттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемаларын шешу үшін жақын көршілерімен, атап айтқанда Қазақстан Республикасымен, сондай-ақ әртүрлі халықаралық ұйымдармен халықаралық ынтымақтастық орнату өте маңызды [216, б. 178-186]. Мысалы, ТМД елдері, әсіресе Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасы климатқа төзімді даму шараларын әзірлеуді таңдайды. Бұған климаттың өзгеруіне бейімделу және көміртегі шығарындыларын таза энергияға негізделген төмен көміртекті технологияларға қол жеткізу және табиғи ресурстарды тұрақты

пайдалану шараларын қабылдау сияқты тиімдірек құралдар арқылы азайту шаралары кіреді. Ресей мен Қазақстан үшін климаттың өзгеруіне бейімделу стратегиялары мен шараларын әзірлеу маңызды. Бұған инфрақұрылымды жақсарту, ерте ескерту және жауап беру жүйелерін дамыту және таза су мен азық-түлік сияқты маңызды ресурстарға қол жеткізуді қамтамасыз ету арқылы қол жеткізуге болады. Қазақстанның орнықты даму, климаттық бейтараптықты қамтамасыз ету саласындағы іс-қимылы осыған ұқсас ресейлік тәжірибесінен басып озатынын атап өткен жөн.

2020 жылы БҰҰ Бас хатшысы ұйымдастырған Климаттық амбициялар саммитінде Қазақстан 2060 жылға дейін климаттық бейтарап болуға уәде берді Қазақстан Республикасының көміртегі бейтараптығына қол жеткізу стратегиясы 2060 жылға қарай электр энергиясының көміртегі бейтарап өндірісіне көшуді, ал 2030 жылға қарай парниктік газдар шығарындыларын 15% -ға төмендетуді көздейді. Қазақстан бұл мақсатқа қазірдің өзінде қол жеткізді (жаңартылатын энергия көздері өндірілетін электр энергиясының 4%-ын құрайды) [79].

2013 жылы Қазақстан Республикасының «Жасыл экономикаға» көшу тұжырымдамасы қабылданды, оған сәйкес 2050 жылға қарай генерациялық қуат құрылымының 50%-ы көмір мен мұнайға балама энергия көздерінен тұруы керек [91].

Жаһандық климаттық күн тәртібін сәтті жүзеге асыру үшін Еуразиялық экономикалық одаққа мүше елдер озық технологиялармен алмасуды, бірлескен экологиялық зерттеулерді және экологиялық жобаларды іске асыруды қамтитын халықаралық ынтымақтастықты құруы тиіс. Сондай-ақ, белгіленген мақсаттарға жету үшін ашықтық пен есеп берушілікті қамтамасыз ету маңызды.

Климаттың өзгеруінің алдын алу және экологиялық қауіпсіздікті құқықтық реттеуді ЕАЭО қабылдаған ережелер шеңберінде шешуге бола ма деген мәселе әлі де ашық күйінде қалып отыр. Профессор С.А. Боголюбов халықаралық құқықты ұлттық құқыққа енгізу мәселесін қарастырды. Ол халықаралық құқықтың тиімділігі елдердің оның ұсыныстарын қалай жүзеге асыратынына және оларды өз заңнамасына қалай енгізетініне байланысты екенін атап өтеді [217].

2021 жылы климаттық күн тәртібі аясында ЕАЭО мүше мемлекеттері арасындағы экономикалық ынтымақтастық жарияланды. 2030 жылға дейінгі тұрақты даму күн тәртібін жақтаушылар ретінде Одаққа мүше мемлекеттер «ЕАЭО мүше мемлекеттерінің экономикалық және экологиялық әл-ауқаты үшін жағдайларды қамтамасыз ету мақсатында кемсітушілікке жол бермеу, теңдік және егемендікті құрметтеу қағидаттарына негізделген климаттың өзгеруі бойынша инклюзивті халықаралық ынтымақтастықты және сыртқы экономикалық байланыстарды нығайтуды жақтайды [218].

Қытаймен стратегиялық ұстанымы ұқсас Қазақстан Республикасында 2023 жылы Қазақстан 2060 жылға қарай көміртегі бейтараптығына қол жеткізу стратегиясын бекітті, сондай-ақ 2030 жылға қарай парниктік газдар

шығарындыларын 1990 жылғы деңгейден 25%-ға азайту мақсатын жариялады [79].

Ғылыми ортада «климаттық қауіпсіздік» терминін айқындау жөнінде бірыңғай пікірдің жоқтығын атап өту қажет. Мұнда бірнеше тәсілді бөліп көрсетуге болады:

- климаттың өзгеруі су мен азық-түлік сияқты ресурстардың тапшылығына әкелетін климаттық жағдайлардың өзгеруіне байланысты әскери қақтығыстардың катализаторына айналуы мүмкін. Бұл тапшылық әлеуметтік және саяси тұрақсыздықты тудыруы мүмкін, өмірлік маңызды ресурстарды бақылау үшін бәсекелестікті күшейтеді. Бұл өз кезегінде мемлекеттер ішінде де, арасында да қақтығыстардың туындау мүмкіндігін тудырады, тұрақтылықты сақтау үшін климаттық қауіпсіздікті ұлттық қауіпсіздік жүйелеріне біріктірудің маңыздылығын көрсетеді [219, б. 42-51];

- су тасқыны, құрғақшылық және шөлейттену, тұщы су тапшылығы және т.б. сияқты климаттың өзгеруі ұлттық қауіпсіздікке елеулі қауіп төндіреді, себебі олар мәжбүрлі көші-қонға әкеледі. Бұл сыртқы қауіптерді, соның ішінде дақылдардың өнімділігінің төмендеуінен, инфрақұрылымның бұзылуынан және т.б. туындаған экономикалық мәселелерді, бюджет шығындарының артуын күшейтеді, сондай-ақ басқару мен экономикалық қызметті жаңа климаттық жағдайларға бейімдеу шығындарының артуына әкеледі [220, б. 35-62];

- Климаттық қауіпсіздік адам қауіпсіздігімен тығыз байланысты, экономикаға, азық-түлікке, денсаулыққа және қоғам қауіпсіздігіне әсер етеді. Климаттың өзгеруі жаңа ауруларды тудыруы және бейімделе алмаған жағдайда адамдарды көшіруге мәжбүр етуі мүмкін [221].

Осылайша, климаттық тәуекелдерді азайтудың тиімді шаралары қоғамның климаттық қиындықтарға төзімділігін айтарлықтай арттыра алады, сонымен бірге елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді және оның экономикалық дамуын ілгерілетеді.

Климаттық қауіпсіздік мәселелерін талқылаған кезде, климаттық күн тәртібі мен экономикалық декарбонизация контекстінде институт құрудың ең белсенді саласын білдіретін ESG стратегияларын атамасақ болмайды.

Ресей Батыс санкцияларына байланысты ESG стратегиясын жүзеге асыруда белгілі бір қиыншылықтарға тап болуда. Ресейдің ESG жобаларына арналған бюджеті қысқартылуда. Бұл жағдайда бюджетті қысқартуға технологияларға, сертификаттарға және басқа да бастамаларға қол жеткізуге санкциялармен байланысты шектеулер де мәжбүр болуы мүмкін. Осыған байланысты кейбір компаниялар сыртқы көмекке жүгінбей, ESG тәжірибелерін өз бетінше сақтауға тырысуда. Екінші жағынан, Қазақстан 2010 жылдың басында белсенді тұрақты даму саясатын бастағаннан кейін, қазір ТМД-дағы ең дамыған ESG заңдарының біріне ие.

2022 жылдың шілдесіндегі жағдай бойынша, Қазақстандағы ESG қаржыландыру нарығы 250 миллион АҚШ долларын құрайды деп бағалануда [222]. 2021 жылы Қазақстан табиғи ресурстарды пайдалану тиімділігін

арттыруға, қоршаған ортаға теріс әсер ету деңгейін төмендетуге, энергия тиімділігін арттыруға, энергияны үнемдеуге, климаттың өзгеруінің салдарын азайтуға және климаттың өзгеруіне бейімделуге бағытталған «жасыл» жобалар санаттарын жіктеу жүйесі болып табылатын «жасыл» жобалар таксономиясын бекітті [223].

Теңіз жануарларының санын тұрақтандыру мақсатында жергілікті халықтардың жыл сайынғы аулауын реттейтін түрлі квоталар енгізіледі. Мысалы, Гренландия аймағында тұратын нарвалдарды жыл сайын аулауға квотаны Гренландия және халықаралық комиссиялар келіседі [224, б. 270].

Ресей Федерациясында парниктік газдар шығарындыларын мемлекеттік реттеу мәселелері түрлі салалық стратегияларға енгізілген. 2050 жылға дейінгі парниктік газдар шығарындылары төмен Ресей Федерациясының әлеуметтік-экономикалық даму стратегиясы 2060 жылға қарай көміртегі бейтараптығына қол жеткізудің негізгі мақсатын анықтайды, бұл тұрақты экономикалық дамуға және халықаралық климаттық міндеттемелерді орындауға ықпал етуі керек [225].

Батыс санкцияларымен қатар, Украинамен қақтығыс жағдайдың ушығуымен байланысты Ресей Федерациясында 2022 жылы шілдеде жасыл технологиялардың қолжетімділігіндегі қиындықтарға байланысты жоспардың қабылдануын 2023 жылдың бірінші тоқсанына дейін кейінге қалдыру туралы шешім қабылданды [226, б. 56-59].

Бастапқыда Париж келісімі сияқты халықаралық міндеттемелерге негізделген Ресейдің климаттық саясаты Еуроодақ пен АҚШ-тың шешімдеріне байланысты қиындықтарға тап болып, соның ішінде энергияның күрт өтуі мен көміртекті салықтарды енгізуге мәжбүр болуда. Ал, бұл ресейлік тауарлардың халықаралық нарықтарға шығуын қиындатып, елдің климаттық саясатын қайта қарауды туындатады.

2023 жылдың соңында, БҰҰ-ның 28-ші климаттың өзгеруі жөніндегі конференциясы қарсаңында Ресей өзінің климаттық доктринаның жаңа нұсқасын мақұлдады [227]. Климаттық доктринада алғаш рет 2060 жылға қарай көміртегі бейтараптығына қол жеткізу, яғни парниктік газдарды сіңіру мен антропогендік шығарындылар арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізу мақсаты қойылды.

Жаңартылған Климаттық доктринада климаттық саясаттың жаңа қағидаттары белгіленді:

- экономикалық өсу, әлеуметтік әділеттілік және қоршаған ортаны қорғау арасындағы тепе-теңдікті сақтау, бұл климаттың өзгеруіне тиімді шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді және ұзақ мерзімді тұрақты дамуды ілгерілетеді;

- парниктік газдар шығарындыларын азайтуға және декарбонизацияға ықпал ететін барлық қолжетімді технологиялар тең дәрежеде қарастырылады, бұл алдын ала белгіленген қалауларға емес, климаттық мақсаттарға жетуге қосқан үлесіне негізделген ең тиімді шешімдерді

таңдауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл бәсекелестік пен инновацияны арттырады.

Климаттық доктринаның соңғы нұсқасында тұрақты даму мен технологиялық бейтараптыққа қол жеткізуге теңгерімді тәсілді қоса алғанда, климаттық саясаттың жаңартылған қағидаттары тұжырымдалған.

Қытай климаттық саясатына қайтар оралсақ. Қытай үкіметі климаттың өзгеруі мәселесіне ереше мән береді, себебі бұл Қытайдың тұрақты дамуға қол жеткізуінің ішкі талабы ғана емес, сонымен қатар Қытайдың жауапты дамушы ел ретіндегі халықаралық міндеттемелерінің көрінісі [228].

Қытай 2060 жылға қарай көміртегі бейтараптығына толық қол жеткізу үшін CO₂ шығарындыларын азайтуға күш салуда. Елдің энергетикалық секторы CO₂ шығарындыларының шамамен 50%-ын құрайтындықтан [229, б. 5-13], төмен көміртекті электр энергиясын өндіру жүйесіне көшу маңызды құрамдас бөлік болып табылады. Сондықтан негізгі күш-жігер Қытайдың энергетикалық саясатын өзгертуге бағытталған.

Германия Федеративтік Республикасы (ГФР) климаттың өзгеруі мәселелері бойынша Қытаймен белсенді түрде саяси және экономикалық байланыста.

2009 жылдың қаңтарында Вэнь Цзябаоның Германияға сапары кезінде екі тарап климаттың өзгеруімен күресудегі ынтымақтастық туралы Қытай-Германия өзара ынтымақтастық туралы меморандумға қол қойды. Құжатқа сәйкес, екі тарап климаттың өзгеруі бойынша Қытай мен Германия арасындағы климаттың өзгеруі саласындағы серіктестікті нығайту, екі ел арасындағы климаттың өзгеруіне бейімделу және оны азайтуға қатысты саясат пен іс-қимылдар бойынша алмасуды кеңейту, сондай-ақ екі ел арасындағы климаттың өзгеруін зерттеу, таза даму механизмі және басқа да салалардағы ынтымақтастықты дамыту мақсатында Қытай-Германия жұмыс тобы құрылды. Сонымен қатар, неміс тарапы Халықаралық климат бастамасы аясында Қытайдағы тиісті жобаларды қаржыландыруға ниетті екендігін білдірген болатын [230].

2010 жылдың қазан айында Бейжіңде Қытай-Германия климаттың өзгеруі жөніндегі жұмыс тобының алғашқы отырысы өтті. Кездесу барысында екі елдің халықаралық климаттық келіссөздер, климаттың өзгеруі саясаты және осы саладағы екіжақты ынтымақтастық бойынша ұстанымдары талқыланды [231]. Жұмыс тобы қазіргі уақытта осы саладағы Қытай-Германия ынтымақтастығының ең маңызды диалог арнасына айналды. 2023 жылдың басындағы жағдай бойынша тараптар 12 кездесу өткізді [232].

2012 жылдың тамыз айында Қытай-Германия үкіметаралық консультацияларының екінші кезеңі барысында тараптар өз үкіметтері арасындағы климаттың өзгеруімен күресудегі ынтымақтастық туралы өзара түсіністік туралы меморандумды одан әрі жүзеге асыруға келісіп, климаттық серіктестігі аясында тығыз саяси диалог пен практикалық ынтымақтастықтың маңыздылығын атап өтті. Сондай-ақ, Қытай Халық Республикасының Ғылым және технология министрлігі мен Германия

Федеративтік Республикасының Қоршаған орта, табиғатты қорғау және ядролық қауіпсіздік федералдық министрлігі арасында электромобильдер және климатты қорғау саласындағы ынтымақтастықты кеңейту туралы бірлескен декларацияға қол қойды [233].

2014 жылы Қытай-Германия қарым-қатынасы кешенді стратегиялық серіктестік орнатып, «Қытай-Германия ынтымақтастығының іс-қимыл бағдарламасы» жарияланды. Құжатта тараптар климаттың өзгеруі бойынша Қытай-Германия серіктестігі және БҰҰ климаттық келіссөздері аясында тығыз ынтымақтастықтың, сондай-ақ экология мен климат саласында инновациялар мен тұрақты дамуды ілгерілетудің маңыздылығы қарастырылды [234].

2018 жылдың шілдесінде өткен Қытай-Германия үкіметаралық консультацияларының бесінші кезеңі барысында тараптар Қытай Халық Республикасының Ғылым және технология министрлігі мен Германияның Білім және ғылым министрлігі арасындағы климаттың өзгеруін зерттеу саласындағы ынтымақтастықты тереңдету туралы бірлескен ниет туралы мәлімдемеге және Қытай Халық Республикасының Қаржы министрлігі мен Германияның Экономикалық ынтымақтастық және даму министрлігі арасындағы климат және қоршаған орта саласындағы ынтымақтастықты қаржыландыру туралы бірлескен ниет туралы мәлімдемеге қол қойды [235].

2023 жылдың маусым айында Қытай-Германия үкіметаралық консультацияларының жетінші кезеңі барысында Қытай мен Германия үкіметтері жасыл және төмен көміртекті даму саласындағы терең диалог пен ынтымақтастықты нығайтуға бағытталған Қытай Халық Республикасы мен Германия Федеративтік Республикасы үкіметтері арасындағы «Климаттың өзгеруі және жасыл көшу бойынша диалог пен ынтымақтастық механизмін құруға өзара ынтымақтастық туралы» меморандумға қол қойды.

Қытай Халық Республикасы Мемлекеттік кеңесінің премьері Ли Цян Қытай климаттың өзгеруіне қарсы күресті болашақ Қытай-Германия ынтымақтастығының басшылыққа алатын тұжырымдамаларының біріне айналдыру, сондай-ақ электромобильдерді, жасыл ғылым мен технологияны және басқа да салаларды дамытуды ілгерілету үшін 126 бастама ұсынғанын мәлімдеген болатын [236].

Климаттың өзгеруі саласындағы Қытай-Герман ынтымақтастығы аясындағы көпжылдық дамудан кейін ынтымақтастықтың бірлескен негізгі ірі жобалары ретінде «2020-2025 жылдарға арналған Климаттық әріптестік» жобасын, «2020-2026 жылдарға арналған ұлттық салымдарды іске асыруды қолдау» жобасы атауға болады. Екі тараптың үкіметінің қолдауымен «Қытайдың көміртегі сауда жүйесінің әлеуетін арттыру» жобасы жақсы нәтижелерге қол жеткізді және қазіргі таңда көміртегі саудасының пилоттық жобасы жалғасуда.

Қытай, Германия және ЕО климаттың өзгеруімен күресте ортақ мүдделерге ие. Қытай-Германия диалогы Қытай мен Еуропа арасындағы климатты қорғау саласындағы ынтымақтастықтың маңызды бөлігі болып

табылады және климаттың өзгеруімен күресудің маңызды бастамалары ретінде жаңартылатын энергия көздерін дамыту және төмен көміртекті технологияларға көшу - екі ел арасындағы климаттың өзгеруі саласындағы ынтымақтастықтың негізіне және дамудың қозғаушы күшіне айналды [237].

2022 жылдың маусым айында Қытай Халық Республикасының Экология және қоршаған орта министрлігі, Ұлттық даму және реформа комиссиясы, Ғылым және технология министрлігі, Қаржы министрлігі, Табиғи ресурстар министрлігі және тағы 12 министрлік пен ведомство бірлесіп «2035 жылға дейінгі ұлттық климаттың өзгеруіне бейімделу стратегиясын» жариялады. Бұл стратегия Қытай Коммунистік партиясының 19-съезінің шешімдеріне сүйене отырып, «2035 стратегиясы» табиғи экожүйелердің климаттық тұрақтылығын нығайтуға және экстремалды ауа райы мен климаттық оқиғалардан болатын шығындарды азайтуға бағытталған.

Экономист Е. Кранина «Климаттың өзгеруіне бейімделудің 2013 жылғы ұлттық стратегиясымен» салыстырғанда, «2035 жылға дейінгі климаттың өзгеруіне бейімделу стратегиясының» келесідей сипаттамасын береді :

Біріншіден, ол климаттың өзгеруін бақылауға, ерте ескертуге, апаттарды басқаруға және олардың салдарын азайтуға көбірек көңіл бөледі. Онда су ресурстары, құрлықтағы экожүйелер, мұхиттар мен жағалау аймақтары, ауыл шаруашылығы және азық-түлік қауіпсіздігі, денсаулық сақтау, инфрақұрылым, ірі жобалар, қалалар мен елді мекендер сияқты негізгі салалардағы бейімделу мақсаттары нақтыланған.

Екіншіден, климаттың өзгеруіне бейімделудің міндеттері екі аспектіге бөлінеді: табиғи экожүйелер және экономикалық және әлеуметтік жүйелер.

Үшіншіден, ол аумақтық кеңістіктік жоспарлаумен көп деңгейлі аймақтық климаттың өзгеруіне бейімделу моделін белгілейді.

Төртіншіден, қаржылық, ғылыми және техникалық қолдау, әлеуетті арттыру және халықаралық ынтымақтастық сияқты қорғаныс шараларын күшейту [238].

Қытай мемлекетінде климатты реттейтін тікелей заң жоқ. Десе де, бұл елде елдің экологиялық және энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сондай-ақ жұқпалы аурулардың, жануарлар мен өсімдіктер эпидемияларының алдын алу және бақылау әлеуетін күшейту үшін биоэнергия өндіру және тұтыну жүйесіне, биоқауіпсіздікке ерекше басымдық берілгендіктен, «2021-2025 жылдарға арналған биоэкономиканы дамыту жоспары», 2022 жылдың 24 маусымында өткен 13-ші БҰҰ Тұрақты комитетінің 35-ші сессиясында елдің астық қауіпсіздігін қамтамасыз ету және экожүйелерді қорғау жөніндегі күш-жігердің бөлігі ретінде қара топырақты қорғау туралы заң қабылданды. Сондай-ақ, парниктік газдардың бөлінуін азайтуда жаңартылған энергия негізгі көзі болып табылғандықтан, ҚХР бірқатар заң актілері, мысалы, Көмір туралы заң, Жаңартылатын энергия көздері туралы және т.б. заңдар қабылданған болатын.

Тікелей климаттық заң қабылданбағанымен, энергетика саласын реттейтін негізгі заң ҚХР Энергетика Заңы 2024 жылы 8 қарашада қабылданып, 2025 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енді.

Қытайдың ең жоғары заң шығарушы органы - Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысының Тұрақты комитетінің сессиясында қабылданған Энергетика заңы 9 тараудан тұрады, оның ішінде энергетиканы жоспарлау, энергетикалық ресурстарды дамыту және пайдалану, энергетика нарығы, энергия қорлары және төтенше жағдайларға ден қою, энергетикалық технологияларды инновациялау, қадағалау және басқару, сондай-ақ заңды жауапкершілік туралы ережелер көзделген.

Энергетика туралы заңның 22-бабында мемлекет жаңартылатын энергия көздерін басымдықпен дамыту мен пайдалануды, ұтымды дамуды және қазба энергиясын таза және тиімді пайдалануды қолдайтыны, қазба энергиясын қазба емес энергиямен қауіпсіз, сенімді және реттелген түрде ауыстыруды ілгерілететіні және қазба емес энергия тұтыну үлесін арттыратыны қарастырылған [239].

Ал, Германияда 2021 жылы орын алған Ахр алқабындағы су тасқыны сансыз адамдардың өмірін қиып, миллиардтаған еуроға мүлтік шығын әкелген болатын. Германия үкіметі төтенше жағдайға бей-жай қарамай, климаттық жағдайлардың алдын алу және құқықтық реттеуді жолға қойып 2023 жылы 22 желтоқсанда «Климаттың өзгеруіне бейімделу туралы» заң қабылдады, Бұл заң климаттың өзгеруін азайту шараларының негізін қалаған алғашқы бүкіл ұлттық заң болып саналады, Германия климаттың өзгеруінің салдарымен күресіп жатқандықтан, климатқа бейімделудің құқықтық негізі дұрыс бағыттағы маңызды қадам болып табылады [240].

«Климаттың өзгеруіне бейімделу туралы» Заң федералды штаттарды өздерінің климатқа бейімделу стратегияларын әзірлеуге және муниципалитеттердің өздерінің климатқа бейімделу жоспарларын әзірлеуін қамтамасыз етуге бағытталған. 12-баптың 6-тармағына сәйкес тиісті муниципалдық жоспарлар – мысалы, жылу жоспарлары, қатты жаңбыр мен су тасқыны қаупінің карталары, сондай-ақ ашық кеңістік тұжырымдамалары-ескерілуі тиіс [241]. 2030 жылға арналған Герман Климаттық іс-қимыл бағдарламасы бойынша Германия қоршаған ортаны қорғау агенттігінің президенті Дирк Месснер былай дейді : «қысқа мерзімді климаттық ластаушы заттарды азайту арқылы біз жаһандық жылынумен күресуге айтарлықтай үлес қосамыз. Сонымен қатар, біз ауаның ластануының теріс әсерлерін жоюға және осылайша Тұрақты даму мақсаттарына жету жолында ілгерілеуге қол жеткізе аламыз» [242].

Климатты қорғауда «Климаттың өзгеруіне бейімделу туралы» заңынан бөлек ГФР «Жаңартылатын энергия көздері туралы» заңы да 2030 жылға қарай электр энергиясын тұтынудағы жаңартылатын энергия үлесін кем дегенде 80 пайызға дейін арттыруды талап етеді. Бұл ретте құрлықтағы жел энергиясын (115 ГВт) және күн энергиясын (215 ГВт) кеңейту арқылы қол жеткізу көзделіп отыр.

Соңғы онжылдықтарда Еуропадағы климатты реттеу мемлекеттік саясаттың негізгі саласына айналды. Бірнеше Еуропалық Одақ (ЕО) елдері Париж келісіміне және климаттың өзгеруіне байланысты қиындықтарға жауап ретінде көміртегі бейтараптығына қол жеткізу үшін заңды түрде міндетті мақсаттарды белгілейтін нақты климаттық заңдарды енгізді. Германия заңнамасынан бөлек, 2021 жылдың 9 шілдесінде қабылданған Еуропалық климаттық заң бірыңғай еуропалық климаттық заң құруды көздейді. Бұл заңнама қазіргі уақытта климаттың, энергетиканың және экономикалық күн тәртібінің барлық спектрін бірлесіп реттейтін ондаған актілерден (директивалардан), нормалардан және шешімдерден тұрады [243].

Дамыған Қытай, Германия, АҚШ сияқты елдермен қатар БҰҰ-на мүше Молдова, Украина мемлекеттерінде де климаттың өзгеруі стратегиялық жоспарында маңызды рөлге ие.

Молдованың климаттық құқығы негіздік құқықтық акт ретінде Париж келісімінде белгіленген ұзақ мерзімді мақсаттарға жету үшін нормативтік базаны белгілейді. 2024 жылдың 11 сәуірінде Молдова парламенті «Климаттық іс-қимылдар туралы» заң қабылдады, онда ел 2050 жылға қарай көміртегі бейтараптығына қол жеткізуге міндеттеме алды. Молдованың климаттық заңы Еуропалық Одақтың (ЕО) талаптарына, атап айтқанда, Еуропалық жасыл келісімнің амбицияларына ұлттық стандарттарды сәйкестендіру стратегиясының маңызды бөлігі болып табылады [244].

Молдованың жаңа климаттық заңы энергетика, көлік және өнеркәсіп сияқты әртүрлі салалардағы көміртегінсіздендіруге бағытталған, сондай-ақ, жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды кеңейтуге, энергия тиімділігін арттыруға және тұрақты инфрақұрылымға инвестиция салуға міндеттенеді.

Молдова стратегиясының маңызды бөлігі - Ұлттық климаттың өзгеруі жөніндегі комиссияны құру. Бұл орган климаттық саясат пен жобаларды үйлестіреді және бекітеді, олардың кеңірек әлеуметтік-экономикалық даму мақсаттарына интеграциялануын қамтамасыз етеді. Үкімет сонымен қатар ел үшін маңызды міндет болып табылатын қоршаған орта және климаттық заңдарды тиімді енгізу үшін әкімшілік әлеуетті нығайту үстінде жұмыс істеуде.

Сонымен қатар, Украина және Грузия мемлекеті де стратегиялық маңызы бар климатты қорғау жөніндегі заң жобаларын әзірлеуде.

Украинадағы болып жатырған соғыстың кесірінен әскери әрекеттерге байланысты шығарындылардың артуы, маңызды көміртегі сіңіргіштері болып табылатын экожүйелердің жойылуы және жаңартылатын энергия көздері орналасқан Украина аумақтарының жойылуының салдары Украина жел энергиясының 90%-ын және күн энергиясының 45-50%-ын жоғалтуына себеп болып отыр. Бұл факторлар Украинаның климаттық мақсаттарына жету жолында едәуір қиындыққа соқтыруда.

Елдегі ушыққан соғыс жағдайына қарамастан, Украинаның Қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстар министрлігі 2023 жылдың соңынан бастап климат мәселелерін өзінің басты басымдықтарының біріне

айналдырды. 2024 жылдың қаңтарында Украина министрлігі Климат туралы заң жобасын ұсынды және бұл жоба кейіннен климатқа қатысты заңнаманы әзірлеуге негіз болады деп жоспарлануда.

Заң жобасы министрлік тарапынан пысықталып, парламенттік комитеттермен қаралды, ал парламент оны 2024 жылдың қыркүйек айының соңында немесе қазан айының басында қабылдауы күтілуде. Заң жобасының негізгі стратегиялық бағыттарының бірі - Украинада 2050 жылға қарай көміртекті бейтараптыққа қол жеткізу, қолданыстағы 2060 жылғы мақсатты ауыстыру болып табылады.

Аталған заң қабылданғаннан кейін қосымша климаттық құжаттар, соның ішінде 2050 жылға дейінгі ұзақ мерзімді төмен көміртекті даму стратегиясы, климаттың өзгеруіне бейімделу стратегиясы, парниктік газдар шығарындыларын азайту және климаттың өзгеруіне бейімделу бойынша салалық және жергілікті бағдарламалық құжаттар әзірленеді деп күтілуде.

Екі ел де болашақ ЕО мүшелігінің талаптарын қанағаттандыруға және климаттың өзгеруімен күресуге бағытталған жаһандық күш-жігерге үлес қосуға ұмтыла отырып, ЕО климаттық директиваларын өздерінің ұлттық шеңберлеріне біріктіру бойынша белсенді жұмыс атқаруда.

Ал, Грузия мемлекеті Париж келісімі бойынша міндеттемелерін кезең-кезеңімен орындауды жоспарлауда. Климаттың өзгеруіне қатысты ауқымды күн тәртібін одан әрі ілгерілету және азайту үшін Грузия кешенді климаттың өзгеруі стратегиясын және Грузияның тиісті 2030 жылға дейінгі іс-қимыл жоспарын әзірлеп, ұзақ мерзімді төмен шығарындылар стратегиясы арқылы 2050 жылға қарай көміртегі шығарындыларының таза нөлдік деңгейіне жетуді мақсат етеді. Бұл мақсат Грузияның төмен шығарындылы ұзақ мерзімді даму тұжырымдамасында (стратегиясында) көрсетілген және жаңа климаттық заңда көрініс табады деп күтілуде [245].

Еуропалық тәжірибе көрсеткендей, климаттық саясатты табысты іске асыру күшті нормативтік-құқықтық негізін, ғылыми доктриналық негіздемені және экономиканың барлық секторларының кеңінен қатысуын талап етеді. Тәуелсіз климаттық кеңестерді құру, жыл сайынғы көміртегі бюджеттерін бекіту, жаңартылатын энергия көздеріне көшу және жасыл қаржыландыруды дамыту - бұл заңнамалық деңгейде жүзеге асырылатын жүйелік шаралар болып табылады. Қазақстанда климаттық заңнаманы іске асыру барысында институционалдық, құқықтық, техникалық және әлеуметтік қиындықтар туындауда. Осы кедергілерді орталықсыздандырылған басқару тәсілдер арқылы шешпей, климаттық бейтарап экономикаға көшу мүмкін емес.

Қазақстан Париж келісімінің қатысушысы ретінде, 2060 жылға қарай көміртегі бейтараптығына қол жеткізу мақсатымен тұрақты даму бағытында алға ілгерілеп келеді. Қабылданған декарбонизация бағыты, энергетиканы жаңғырту халықаралық ынтымақтастықты дамыту елдің саяси ерік-жігері мен жаһандық климаттық қауымдастық алдындағы жауапкершілігін көрсетеді. Десе де, елімізде климат саласындағы зерттеулердің прогрессивті сипатына қарамастан әлі де проблемалар жетерлік.

Бұл реттегі құқықтық және институционалдық аспектілер маңызды, қазіргі кезде климатология саласында жоғары білікті мамандардың тапшылығы проблемаға айналды. Көптеген посткеңестік мемлекеттердегідей, Қазақстан Республикасында да біліктілігі жоғары мамандардың, әсіресе климатология, гидрология, экология, биология, гидротехника, эпидемиология, энергетика салаларында мамандардың тапшылығы сезіледі. Сондай-ақ, климаттық тәуекелдердің экономикалық тиімділігі мен шығындарын есептеу үшін экономистер, халықаралық және экологиялық құқық бойынша заңгерлер, сондай-ақ климаттық мониторингті цифрландыру және деректерді басқару үшін IT мамандары да ауадай қажет.

MRV (Мониторинг, Есеп беру, Верификация) жүйесі әлі толыққанды жұмыс істемейді, парниктік газдар шығарындыларын есепке алу үшін бірыңғай цифрлық платформа жоқ, кәсіпорындардың деректерін верификациялауда да проблемалар жетерлік. Сонымен қатар, кәсіпорындардың көпшілігі модернизацияға елеулі инвестициясыз шығарындыларды азайтуға техникалық мүмкіндіктерге ие емес. Қазақстан халқының климаттық тәуекелдер, мемлекеттің су және азық-түлік қауіпсіздігі туралы ақпараттан беймәлім екенділігі де атап өтуге тұрарлық [246].

Қазақстанның климаттық заңнамасын қайта қарау бойынша ұсыныстарды әзірлеу үшін елдің басқару құрылымын және заң шығару және құқық қорғау функцияларының әдеттегі жүйесін ескеру қажет. Қазақстанның климатты қорғау заңнамасындағы басым мәселелер - оның жетілмегендігі, осы саладағы нормативтік актілердің бөлшектенуі және нақты климаттық заңның немесе үкіметтік бастамалардың болмауы. Қолданыстағы ережелер көбінесе тек декларациялық сипатта болады, климат және онымен байланысты энергетикалық саясатты жүзеге асыру үшін нақты шаралар жоқ. Бұл нақтылықтың болмауы оның орындалуына кері әсер етеді. Негізгі мақсат, халықаралық құқықтық міндеттемелерін ескере отырып, климатқа байланысты мемлекеттік қызметтегі Қазақстанның жауапкершілігінің маңыздылығын және өзектілігін арттыру. Бұл Қазақстандағы климаттық мәселелерді оң шешуге жол ашады [247, б. 01-14].

Елімізде климаттық өзгерістерді зерттеуді жетекші ғылыми-зерттеу институттары, жоғары оқу орындары және мемлекеттік ұйымдар жүргізеді. Ал, климаттық бақылау бірнеше министрліктер арасында бөлінген, бұл кейбір ұйымдар мен ведомстволар арасында өзара міндеттемелерді жүзеге асыруда қарама-қайшылықтар туғызары белгілі. Мысалы, климаттық мониторингті Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігінің қарамағындағы «Қазгидромет» мемлекеттік кәсіпорны жүргізсе, ал сел мен көшкін сияқты кейбір қауіпті табиғи құбылыстарды бақылауды Қазақстан Республикасы Төтенше жағдайлар министрлігінің құрамына кіретін «Қазселезащита» мемлекеттік мекемесі бағынышты ұйым атқарады. Елде климаттық қауіпсіздік мәселелерін шешу бойынша бірыңғай заңды органның әлі де құрылмағандығы халықаралық міндеттемелерді, ұлттық стратегияларды және мемлекет ішіндегі ведомствоаралық

құрылымдарды үйлестіруде айтарлықтай кедергі келтіретін айқын. Бұның салдары қабылданған құжаттардың шашыраңқылығын, сонымен қатар, жасыл инвестицияларды реттеуде де жаңартылатын энергия көздеріне және көміртегі бейтарап технологияларға көшуді ынталандырудың айқын құқықтық тетіктері жетіспейдігін көрсетеді.

Қолданыстағы Қазақстан Республикасының Экология кодексі елдегі заманауи қоршаған ортаны қорғау және климаттық реттеудің негізін қалаған негізгі құжат болып табылады. экология және климат саласындағы мемлекеттік басқару саласындағы реформаның бір бөлігіне айналды [248, б. 215-224].

Қорытындылай келе, біріншіден, арнайы климат туралы заң қабылдау қажет. Сондай-ақ, климаттық стратегиялар мен нормативтік-құқықтық актілерді әзірлеу кезінде қоғамдық консультациялар өткізу де маңызды.

Осы ретте, автор тарапынан «Климатты қорғау туралы» Заң жобасы ұсынылады (қосымша 1).

Аталған заң жобасының маңыздылығы ғылыми тұрғыдан көпқырлы және жүйелі сипатқа ие. «Климатты қорғау туралы» заң елімізде табиғи жүйелердің тұрақтылығын сақтауды және экономиканың ұзақ мерзімді тұрақты дамуын қамтамасыз етуге, атмосферадағы радиациялық теңгерімді тұрақтандыруға, ғылыми дәлелденген бейімделу шараларын жүйелі түрде жүзеге асыруға, экожүйелік тұрақтылықты сақтауға, энергетика, өнеркәсіп және көлік секторларында декарбонизация саясатын іске асыруға, климаттық процестерді тұрақты бақылау (мониторинг), модельдеу және болжау жүйелерін дамытуға мүмкіндік береді деп сенеміз.

3.2 Климаттық қорғаудағы цифрлық трансформация және жасанды интеллект технологияларының рөлі мен тиімділігі

Цифрлық технологиялар парниктік газдар шығарындылары тұрғысынан маңызды және тез өсетін сектор болып табылатынына қарамастан, олар орнықты дамудың және климаттың өзгеруіне қарсы күрес жөніндегі іс-қимылдың негізгі факторлары ретінде теңдессіз мүмкіндіктер атап айтқанда, IoT, блокчейн және жасанды интеллект сияқты цифрлық технологиялардың конвергенциясы экономиканы декарбонизациялауды қолдау үшін маңызды мүмкіндіктер тудыруда.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына Жолдауында цифрландыру экономикамыздағы жүйелік мәселелерді шешудің бірі ретінде салықтық бақылауды толық цифрландыруды қамтамасыз ету, ауыл шаруашылығы жерлерінің, су ресурстарының, суару жүйелерінің және көлікке қолжетімділіктің жай-күйі туралы барлық ақпаратты бірыңғай цифрлық платформада шоғырландыру және 2023 жылдан бастап Цифрлық

отбасылық карта мен Әлеуметтік әмиянды енгізу міндеттерін белгілеген болатын [249].

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Қазақстан халқына Жолдауында елімізде су саясатын жаңа бағытта жүргізу, трансшекаралық су пайдаланау мәселелерін оң шешу Үкіметтің маңызды міндеттері екенін баса атап көрсетті. Жолдауда берілген тапсырмалар аясында елімізде су ресурстарының ұлттық ақпараттық жүйесі әзірленіп, 2026 жылға қарай жер үсті және жер асты сулары, гидроқұрылыстар, су қоймалары және басқа да деректер толық цифрландырылады деп күтілуде [250, б. 25-27].

Елімізде қоршаған ортаны қорғауды цифрландыру «Цифрлық Қазақстан» мемемлекеттік бағдарламасынан бастау алады. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы өнеркәсіпті, көлікті, логистиканы және ауыл шаруашылығын цифрландыру, электрондық коммерцияны және қолма-қол ақшасыз төлемдерді дамыту, электрондық үкіметті дамыту, мемлекеттік органдар мен мемлекеттік қызметтерді цифрландыру; цифрлық сауаттылық пен ақпараттық қауіпсіздікті жақсарту; инновациялық кәсіпкерлікті дамыту және Қазақстанда білімді көп қажет ететін өндірістің алғышарттары сияқты мақсаттар мен негізгі бағыттарды көрсетеді [251]. Негізгі басымдық мемлекеттік басқаруды цифрландыру және бірнеше негізгі салаларды қамтитын цифрлық, электрондық құжат айналымын енгізу болып табылады. Электрондық ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың рөлі электрондық үкімет, электрондық үкімет, электрондық қатысу және электрондық демократия әрекеттерінен көрінеді [252].

Қоршаған ортаны қорғауды цифрландыруда 2021 жылғы 2 қаңтардағы ҚР Экология кодексі маңызды рөл алады. Кодекске сәйкес, қоршаған ортаға зиян келтірілген жағдайда, табиғи ресурстарды пайдаланушылар енді қоршаған ортаны бастапқы қалпына келтіруге міндетті. Ауаның, судың және топырақтың ластану мәселесін шешу үшін өнеркәсіпте ең жақсы қолжетімді технологияларды енгізу көзделіп отыр [35].

Сондай-ақ, Экология кодексінде өнеркәсіптік кәсіпорындардың қоршаған ортаны ластағаны үшін жауапкершілігін арттыру, ең жақсы қолжетімді технологияларды енгізу шартымен І санаттағы нысандар үшін кешенді экологиялық рұқсат беруге көшу және «жасыл» қаржыландырудың анықтамасы, табиғи ресурстарды тиімді пайдалануды жақсарту, қоршаған ортаға теріс әсер ету деңгейін төмендету, энергия тиімділігін арттыру, энергияны үнемдеу, климаттың өзгеруінің салдарын азайтуға және климаттың өзгеруіне бейімделуге бағытталған бекітілген жіктеу көзделген. Сондай-ақ, қоршаған ортаға әсерді бағалауға (ҚОӘБ) қоғамның қатысуына ерекше назар аударылады. Атап айтқанда, назар шынымен экологиялық қауіпті нысандарға аударылады, ал қоғам енді бағалау процесінің барлық кезеңдеріне қатысуға құқылы болады. Қалдықтарды басқаруға қатысты қалдықтарды энергияға айналдыру технологиясын қолдана отырып,

қалдықтарды қайта өңдеу заңды түрде жүзеге асырылды, ал заңсыз қоқыс төгетін орындар санын азайту үшін қалдықтарды жинау көліктеріне GPS сенсорлары орнатылуы керек.

ҚР Экология, геология және табиғи ресурстар министрі Мағзұм Мырзағалиевтің айтуынша, министрлік 2050 жылға дейінгі Қазақстанның төмен көміртекті даму тұжырымдамасын әзірлеуді бастады. Тұжырымдама парниктік газдар шығарындыларының төмендеуімен қатар экономикалық әртараптандыру траекториясын қамтамасыз етуге бағытталған [253].

Жаңа Экологиялық кодекс қалдықтарды кезең-кезеңімен басқаруға бағытталған қалдықтар иерархиясын қарастырады. Қалдықтардың классификациясы Еуропалық қалдықтар каталогымен сәйкестендірілген және қауіпті емес және қауіпті қалдықтардың тізімін қамтиды. Жаңа Экологиялық кодексте заңсыз қоқыс тастайтын жерлер туралы мәселені жүйелі түрде шешу үшін қоқыс шығаратын көліктерге GPS датчиктерін міндетті түрде орнату мәселесі қарастырылған [254, б. 45-57].

«Цифрлық экология» экология көптеген елдер үшін салыстырмалы түрде жаңа құбылыс. Цифрлық экология экологиялық құқықтық қатынастарды дамыту тек шығарындыларды азайтуға, қоршаған ортаның денсаулыққа теріс әсерінен халық арасындағы шығындарды азайтуға, табиғи ресурстарды пайдалануды ұтымды етуге және экологиялық қылмыстардың алдын алу бойынша алдын алу шараларын күшейтуге ықпал етеді [255, б. 122-125].

Қазақстан Республикасында 2026 жылдың 9 қаңтарында алғаш рет Цифрлық кодекс қабылданды [256]. Бұл кодексте цифрлық реттеуге негізгі тәсіл белгіленген: адам құқықтары, бостандықтары және сандық ортадағы заңды мүдделер ең жоғары құндылық ретінде танылады.

Оларды сақтау қағидаты цифрлық заңнаманың негізгі қағидаттарының қатарында айқын көрсетілген және мұндай құқықтарды кез келген шектеуге тек заңмен және тек конституциялық құрылымды, қоғамдық тәртіпті, басқалардың құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен адамгершілігін қорғау үшін қажетті дәрежеде ғана рұқсат етіледі.

Жалпы, цифрлық кодекс Қазақстандағы цифрлық конституционализмнің негізін құрайды - технологиялық даму адам құқықтарының басымдығына бағынатын, ал цифрлық трансформация заңды жауапкершілік пен есеп берумен қатар жүретін модель.

Цифрлық экожүйе - компанияның өзіндік және серіктес қызметтері ұсынылатын үздіксіз сандық орта. Цифрлық экожүйе жалпы алғанда бір-бірімен өзара әрекеттесетін және біртұтас желіні құрайтын ақпараттық жүйелердің, технологиялардың, ІТ өнімдерінің және қызметтердің кешені ретінде түсініледі. Бұл тұжырымдама дәстүрлі ІТ және бизнес инфрақұрылымынан тыс кеңейеді және соңғы клиенттерден, бұлттық есептеулерден, серверлерден және деректерді талдаудан бастап, жасанды интеллектпен жұмыс істейтін қосымшалар мен IoT сенсорларына дейінгі кең ауқымды элементтерді қамтиды [257, б. 123-129].

Тұрақты ауыл шаруашылығы өндірісіне арналған цифрлық экожүйелер - дәстүрлі ауыл шаруашылығы мүмкін емес немесе тиімсіз жерлерде жиі қолданылатын ауыл шаруашылығының инновациялық және танымал саласы. Цифрлық экожүйелер кешенді автоматтандыру шешімдерін алуға мүмкіндік береді [258, б. 38-48].

Енді құқықтық тұрғыдан зерттеген ғалымдардың көзқарастарын қарастырсақ, отандық зерттеуші Ережепқызы Роза «Правовое регулирование доступности общественной информации к экологической информации (сравнительный анализ национального и зарубежного законодательства)» атты диссертациялық жұмысында экологиялық ақпарат - бұл қоршаған ортаның және оның компоненттерінің жай-күйі туралы, тұтастай алғанда қоршаған ортаның, оның жекелеген компоненттерінің немесе элементтерінің, адам денсаулығының жай-күйін көрсететін тұлғалар, фактілер, оқиғалар, құбылыстар мен процестер, сондай-ақ қоршаған ортаға зиянды әсер ететін немесе әсер етуге қабілетті қызмет және оны қорғауға бағытталған шаралар туралы жиналған және өңделген мәліметтер мен деректер.

Осылайша, экологиялық ақпараттың мазмұны оны негізгі белгілері бойынша ақпараттық құқық институтының объектісі ретінде бағалауға мүмкіндік береді, бірақ экологиялық, әкімшілік, қылмыстық құқық шеңберінде көптеген ерекшеліктерге ие. Экологиялық ақпаратқа қол жеткізуге қатысты құқықтық жағдай азаматтардың экологиялық ақпаратқа қол жеткізуіне арналған заңнамалық базаны жетілдіру қажеттілігін көрсетеді [14].

Г.Т. Айгаринова, Д. Нұрмуханқызы, А.Т. Өзенбаева экологиялық ақпаратты цифрландыруды құқықтық реттеуде қоршаған ортаны қорғау саласындағы ақпараттық тетікті әзірлеу мен енгізудің негізгі бағыттары ретінде біріншіден, қоршаған орта туралы ақпаратқа қоршаған орта туралы ешқандай ақпарат кірмеуі керек екенін ескере отырып, цифрлық қоршаған орта туралы ақпарат ұғымын анықтауды, екіншіден, цифрлық экологиялық ақпараттық қатынастар субъектілерінің шеңберін белгілеуді, үшіншіден, цифрлық қоршаған орта туралы ақпаратты жинау, жинақтау, талдау және ұсыну механизмін жасауды, төртіншіден, цифрлық қоршаған орта туралы ақпаратпен жұмыс істеуге кешенді тәсілді қамтамасыз етуді, бесіншіден, цифрлық қоршаған орта туралы ақпараттың сенімділігінің критерийлерін анықтауды, алтыншыдан, қоршаған орта туралы ақпараттың ашықтығы қағидатын бекітуді ұсынады. Мұндай тетіктегі цифрлық технологиялар қойылған мақсаттарға жетудің шарты болып табылады [259, б. 6-13].

Л.Қ. Еркінбаева, Б. Қалымбек еңбектерінде «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру шеңберінде Қазақстан Республикасында экологиялық ақпаратты цифрландырудың құқықтық негіздерін зерттеген, шешілмеген мәселелерді анықтап және елдің қолданыстағы заңнамасын жетілдіру жолдары ұсынады [260, б. 34-38].

Ал, ресейлік ғалым А.А. Попов экологиялық ақпаратты цифрландыруды іс жүзінде ақпараттық ресурстармен құқықтық реттеуді ұсынады. Азаматтардың экологиялық ақпаратқа құқықтарына жеткілікті құқықтық кепілдіктер жасау және экологиялық ақпаратқа тиімді қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін ұлттық деңгейде орталықтандырылған, жалпыға қолжетімді ақпараттық ресурстарды құру ұсынылады. Бұл ресурстар қазіргі уақытта Германияда жұмыс істейтін Portal-U бірыңғай ақпараттық жүйесінің (бұрынғы GEIN - Германияның экологиялық ақпарат желісі) тәжірибесіне негізделуі керек. Бұл бірыңғай, жан-жақты және үнемі жаңартылып отыратын ақпараттық ресурс барлық экологиялық тақырыптарды қамтиды және барлық интернет пайдаланушылары үшін қолжетімді [261].

И.Ю. Павлов азаматтардың ресми ақпаратқа қол жеткізу құқықтарын шектеудегі негізгі мәселелердің бірі - мемлекеттік құпиялар мен шектеулі ресми ақпаратқа қатысты қолданыстағы құқықтық нормалардың сәйкессіздігі деп түсіндіреді. Ол өз еңбегінде «қызметтік құпия» ұғымын қайта қарау және оны мемлекеттік құпия ретінде жіктелмеген, мемлекеттік орган немесе жергілікті өзін-өзі басқару органы алған, басқа адамдардың мүддесі үшін федералдық заңға сәйкес қол жеткізу шектелген ақпарат ретінде анықтауды ұсынады [262].

Жаворонкова Н.Г. мен Шпаковский Ю.Г. «Цифровизация в сфере экологической безопасности: административно-правовые аспекты» жұмысында экологиялық қауіпсіздік саласына цифрлық экономика технологияларын енгізу - бұл қайтымсыз процесс. Болып жатқан өзгерістердің ауқымын авторлар бүгінгі таңда дизруптивті инновацияларды қабылдаудың өткірлігімен түсіндіреді [263].

Қазақстан Республикасының Конституциясының 31- бабында көзделгендей мемлекет адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы айналадағы ортаны қорғауды мақсат етіп қояды [2]. Бұл норма ақпараттық ресурстар мен қоршаған ортаға қатысты адам құқықтары арасындағы байланыстың маңыздылығын айқын көрсетеді.

Үлкен деректер (Big Data) кешенді құбылыс болып табылады. Оларды ақылға қонымды уақытта қолмен өңдеуге мүмкіндік бермейтін көп мөлшердегі әртүрлі көздердегі құрылымдалған және құрылымданбаған ақпарат ретінде түсінуге болады [264, б. 249-253.].

Үлкен деректердің перспективалары кеңейтілген талдаудың көмегімен өзара байланысты емес деректердің бар және/немесе жаңа массивтерін барынша пайдалануда қосымша құндылық табуға болатындығында. Ауаның ластануы туралы деректер сенсорларды пайдалану арқылы жиналады. Бұл деректер талданады, ауа сапасының визуализациялары жасалады және қоршаған ортаны қорғау қызметінің перспективалы бағыттары анықталады.

Big Data технологиялары көші-қон жануарлары мен құстарын қорғау үшін де қолданылады. Көші-қон және ұшу деректері аң аулауға рұқсат беру немесе тыйым салу туралы шешімдерді оңтайландыру үшін қолданылады.

Көші-қонды болжау алгоритмдері бұл процеске көмектеседі, осылайша антропогендік қауіптердің алдын алады [265].

Қоршаған ортаны қорғаудың негізгі құрамдас бөлігі - табиғи ресурстарды тиімді пайдалану. Big Data және олардың аналитикасы энергия мен суды тұтынуды азайтуға қатысты тиімдірек шешім қабылдауға ықпал етеді. Компаниялар ресурстарды шамадан тыс пайдалану салаларын анық бағалай алады.

Big Data технологиясы жаңартылатын энергия көздерін дамытуға көмектеседі. Үлкен деректерге негізделген алгоритмдер ауа райы жағдайларын талдайды, желдің жылдамдығын болжайды, ағып кетулердің алдын алады және су электр станцияларындағы су ағындарын басқарады, күн батареялары үшін оңтайлы бұрышты анықтайды және жаңартылатын энергия көздерін өндіру құрылғыларын орнату үшін тамаша географиялық орынды анықтайды.

БҰҰ Қоршаған ортаны қорғау Ассамблеясы тұрақты болашаққа көшудегі және қоршаған ортаны қорғаудағы үлкен деректердің рөлін де атап өтті. Үлкен деректер нақты уақыт режимінде қоршаған ортаны бақылауды оңтайландыратыны айтылды. БҰҰ Қоршаған ортаны қорғау Ассамблеясына қатысушылар қоршаған ортаны қорғау үшін үлкен деректерді енгізудің келесі бағыттарын анықтады:

- 1) қоршаған орта және климаттық деректерді жинау және жариялау;
- 2) қоршаған ортаға қауіптерді бағалау;
- 3) құзыретті органдардың нақты уақыт режимінде қоршаған ортаға қауіптерді бақылауы;
- 4) экономикалық мінез-құлық үлгілерін өзгерту үшін қоршаған ортаға әсер ететін деректерді цифрлық экономикаға біріктіру [266].

Қоршаған ортаны қорғау саласында Big Data-ны белсенді түрде енгізу нәтижесінде мемлекет қоршаған ортаны қорғау ережелерін жаңарта алады, осындай ережелердің сақталуын бақылай алады және қоршаған ортаның тұрақтылығын қамтамасыз ету жолдарын әзірлей алады.

Еуропа елдерінде тіпті қоршаған ортаны қорғау үшін жинақталған үлкен деректерге қатысты «жасыл деректер» термині пайда болды. Мұндай деректерді жасаудың бір моделі - Коперник жүйесі, ол ауа сапасын, климаттың өзгеруін (ғаламдық жылыну) есептеу және табиғи ресурстарды басқарудың тиімділігін арттыру, ауыл шаруашылығы және т.б. үшін Жерді спутниктік бақылауды пайдаланады. Коперниктен басқа, климаттың өзгеруінің алдын алуға арналған үлкен деректерге негізделген «Акведук», «Қауіп картасы», «Әлемдік орман өзгерісі» және басқа да халықаралық жобалар Еуропада кеңінен танымал [267].

Экология саласындағы құқыққа қарсы әрекеттерді және оған кінәлілерді анықтау арқылы қоршаған ортаны қорғау үшін Big Data көмегімен ормандардың кесілуін, қоршаған ортада көміртегінің төмендеуін болдырмау, жануарлар мен өсімдіктердің жойылып бара жатқан түрлерін

анықтау, браконьерліктің алдын алу үшін де үлкен деректер пайдаланылуы мүмкін

Әлеуметтік тұрғыдан алғанда, қоршаған ортаны қорғау үшін Big Data технологиясын белсенді пайдаланудың үлкен әлеуеті бар. Дегенмен, кез-келген ақпараттық технологияның қоршаған ортаға теріс әсерін ескеру қажет. Big Data қоршаған ортаға да теріс әсер етуі мүмкін. Мысалы, деректер орталықтары жоғары энергия тұтынуымен сипатталады және серверлерді, деректерді сақтауға, өңдеуге арналған жабдықтарды, бұлтты есептеулерді және кең инфрақұрылымды қамтиды. Мұндай инфрақұрылымда дизель генераторларын пайдалану парниктік газдар шығарындыларына әкеледі, бұл климатқа кері әсер етеді [268].

Қоршаған ортаны қорғау құқығына қатысты заңгер ғалымдар 2010 жылдан бастап Big Data технологиясының енгізілуімен қоршаған ортаны қорғау құқығының жаңа дәуірі басталғанын жарыса жазуда. Кез келген факторды нақты уақыт режимінде бақылау, кез келген деңгейдегі (халықаралықтан ұлттық деңгейге дейін) тәуекелдерді басқару және әсерлерді бақылау мүмкіндігінің арқасында қоршаған ортаны қорғау жөніндегі заң шығарушылар барлық тәуекелдерді және бейімделген азайту стратегияларын анықтай алады [269].

Big Data дәуіріне дейін мұндай мүмкіндіктер заң шығарушылар үшін қолжетімсіз болды. Бұл әлеуетті жалпы тәуекелдер қоршаған ортаны қорғау құқығын әзірлеуде тікелей ескерілетін жеке тәуекелдерге жол беретіндігін көрсетеді. Мысалы, қоршаған ортаның теңгерімсіздігі мен аутизм, қант диабеті, зейін тапшылығының гиперактивтілігінің бұзылуы, қатерлі ісіктің кейбір түрлері және басқалары сияқты аурулар арасындағы айқын корреляцияларды анықтағаннан кейін, ғалымдар нақты халық топтары үшін тәуекелдерді ескере отырып, қоршаған ортаны қорғау заңнамасы үшін жекешелендірілген даму траекториясын жасауды ұсынады [270]. Үлкен деректер қоршаған ортаны қорғауды қоса алғанда, барлық салаларда, атап айтқанда, ауа сапасын жақсарту, жануарлар мен құстардың көші-қонын бақылау, ресурстарды пайдалануды азайту, энергияны үнемдеу

Цифрлық экономика бағдарламасын іске асыру шеңберінде экологиялық қауіпсіздік саласындағы басқару процестерінің сипаты мен құрылымы өзгереді, қандай да бір дағдылы рәсімдер кетіп, жасанды интеллектпен, роботтармен алмастырылады. Бұдан басқа, ақпараттың үлкен көлемін жинақтау киберқауіптердің көп болуына әкеледі. Және нормативтік құқықтық реттеу сияқты барлық туындайтын проблемалар тез арада шешуді талап етеді. Отандық ғалым А.Т. Өзенбаева цифрлық экономиканы дамыту шеңберінде экологиялық қауіпсіздік саласындағы құқықтық реттеуді жетілдіру бойынша басым шаралардың тұжырымдамасын әзірлеу және экологиялық қауіпсіздік саласындағы цифрландыруға кедергі келтіретін қолданыстағы негізгі заңнамалық шектеулердің тізбесін анықтап, оларды жою туралы ұсыныстарды негіздеу қажет деп санайды [271, б. 46-57].

Қазіргі кезеңде цифрландыру үдерісі экологиялық тұрақтылықпен тығыз байланысты. Осыған байланысты цифрлық кодекстің қоршаған ортаға ықпалын ғылыми тұрғыдан бағалау экологиялық саясаттың жаңа бағыты ретінде қарастырылады.

Жасанды интеллектке негізделген технологиялар қоршаған ортаны бақылау жүйелерін түбегейлі өзгертуде. Жасанды интеллекттің басты артықшылығы - деректердегі ауытқулар мен ұқсастықтар сияқты заңдылықтарды анықтау және бұл білімді болашақ нәтижелерді дәл болжау үшін пайдалану мүмкіндігі. Бұл жасанды интеллектті қоршаған ортаны бақылау және үкіметтерге, бизнеске және жеке тұлғаларға планета үшін пайдалы шешімдер қабылдауға көмектесу үшін алмастырылмайтын етуі мүмкін. Ол сондай-ақ тиімділікті арттыра алады. Мысалы, ЮНЕП мұнай-газ қондырғыларының климаттың өзгеруіне ықпал ететін парниктік газ - метан шығаратынын анықтау үшін жасанды интеллектті пайдаланады [272].

Климаттың өзгеруіне қарсы күрес адамзаттың басты міндеттерінің бірі болмаса да, оның өзектілігі күннен-күнге артуда. Климаттың өзгеруі салдары тек бір елмен шектелмей, бүкіл әлемді қамтып, ауа райының күрт өзгеруі, теңіз деңгейінің жоғарылауы және биоәртүрліліктің жойылуы сияқты табиғи факторлармен ұштасып жатыр. 2015 жылы Париж келісіміне қол қойылғаннан бері халықаралық қауымдастық парниктік газдар шығарындыларын азайту жолдарын белсенді- түрде іздестіріп келеді [273, 824].

Аталған жаһандық проблеманы шешу бағытында, климаттың өзгеруіне қарсы күресте жасанды интеллектті (ЖИ) пайдалану сияқты әртүрлі шаралар қолға алынуда. Жасанды интеллект бұл мәселедегі қазіргі ахуалды түбегейлі өзгертуге қабілетті.

Жасанды интеллект климаттың өзгеруін азайтудың өте тиімді құралы болу мүмкіндігіне ие. Мысалы, жасанды интеллектпен жабдықталған өздігінен жүретін көліктер 2050 жылға қарай шығарындыларды 50%-ға дейін азайтуы мүмкін, себебі олар ең тиімді бағыттарды анықтай алады. Бұл технология ауыл шаруашылығында да дақылдардың өнімділігін арттыру үшін қолданылады, мысалы, Үндістандағы жержаңғақ өсірушілер жасанды интеллектті пайдаланудың арқасында өнімділігін 30%-ға арттырған. Сондай-ақ, жасанды интеллект тропикалық ормандардағы табиғи апаттар мен ормандардың жойылуынан зардап шеккен аймақтарды анықтау үшін спутниктік дәлірек талдауға мүмкіндік береді. [274, 97].

Жасанды интеллект қоршаған ортаға әсерді бағалаудың тиімділігін арттырудағы, спутниктік суреттермен интеграциясы жерді пайдаланудағы, өсімдіктердегі, орман жамылғысындағы және табиғи апаттардың әсеріндегі өзгерістерді анықтауға мүмкіндік береді. Жасанды интеллектті деректердің үлкен көлемін талдау үшін пайдалану арқылы адамдар даму қызметінің қоршаған ортаға әсерін дәлірек болжайды және бағалай алады, сондай-ақ бұл әсерлерді азайту үшін тиісті азайту стратегияларын әзірлеу мүмкіндігі жоғары.

Флорида университетінің Левин атындағы заң колледжінің заң профессоры Э. Штайн ЖИ әдетте компьютерлердің сөйлеуді немесе бетті тану, табиғи тілді өңдеу сияқты нақты когнитивті тапсырмаларды орындаумен шектеледі. бірақ әлемді жан-жақты түсіну, қарапайым логика, шектеулі деректерден үйрену мүмкіндігі жетіспейді деп түсіндіреді [275, 180].

Е. Оңдашұлы өз зерттеуінде құқықтық жүйені цифрландыру екі тәсілді қолдану арқылы қарастырылады: біріншіден, ақпараттық құқық сияқты құқықтық институттың пайда болуы, екіншіден, құқықтық жүйенің өзін цифрландыру процесі. «Цифрландыру» ең алдымен онлайн қызметтерді, электрондық құқықтық дерекқорларды және басқа да байланысты технологияларды дамытуды білдіреді деп қарастырады [276, б. 48-52].

Жасанды интеллекттің сан алуан формалары бар. Символдық жасанды интеллект адам интеллектін жоғары деңгейлі символдар мен логикалық ережелерді пайдалана отырып, алгоритмдік түрде модельдейді. Ал, субсимволдық жасанды интеллект нақты ми функциялары мен ерекшеліктерін имитациялайтын қарапайым құрылымдық компоненттерден индуктивті интеллектуалды мінез-құлықты дәйекті өзін-өзі ұйымдастырумен синтездейтін немесе статистикалық әдіснамаларды қолданатын қарапайым сандық модельдерді қолдана отырып, адам интеллектін қайталауға бағытталған [277, 190].

Жасанды интеллект парниктік газдар шығарындыларын азайтуға, климаттың өзгеруінің әсеріне бейімделуге, энергияны пайдаланудың тиімділігіне, электр желілерінің жұмысын оңтайландыруға, неғұрлым энергия тиімді ғимараттарды жобалау және көлік жүйелерін жаңғыртуға, ауыл шаруашылығында шығарындыларды басқаруға және тұрақты болашаққа қарай көшуге едәуір көмек көрсете алады.

Трибхуван университетінің Непал заң колледжінің доценті Н. Чаудхари жасанды интеллектті қолданудың келесі салаларын атап өтеді: қоршаған ортаны бақылауды күшейту, ресурстарды тиімді пайдалануды арттыру және климаттың өзгеруіне бейімделу және оны азайту стратегияларын қолдау [278, 914].

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы жасанды интеллекттің тағы бір әлеуетті артықшылығы - ресурстарды тиімді пайдалануды жақсарту мүмкіндігі болып табылады. Технологиялар тұтыну үлгілерін талдау, тиімсіздіктерді анықтау және оңтайлы шешімдерді ұсыну арқылы энергияны, суды және материалдарды пайдалануды оңтайландыра алады. Мысалы, жасанды интеллектпен жұмыс істейтін энергияны басқару жүйелері ауа райы жағдайларына және басқа факторларға негізделген энергияға деген сұранысты болжай және реттей алады, бұл энергия қалдықтары мен шығындарын азайтады. Интеллектуалды қуатпен жабдықтау жүйесіне қатысты жасанды интеллект әдістерінің толық әлеуеті жүктемені болжау, жүйенің тұрақтылығын бағалау, ақауларды анықтау және желі қауіпсіздігі міндеттерінде жүзеге асырылады [277, 193]. Жасанды интеллект

алгоритмдері ауыл шаруашылығында су шығынын азайту және дақылдардың жоғалу қаупін азайту үшін суару кестелерін оңтайландыра алады.

Жасанды интеллект климаттың өзгеруіне бейімделу және оның зардаптарын жұмсарту стратегияларын қолдауға қабілетті, әр түрлі іс-шаралардың ықтимал зардаптары мен тиімділігі туралы деректерге негізделген ақпарат береді. Бұл саладағы әлеуетті қолданыстарға, мысалы, әртүрлі климаттық сценарийлерді модельдеу және экожүйелерге, инфрақұрылымға және халыққа әсерін болжау үшін жасанды интеллектпен жұмыс істейтін климаттық модельдерді пайдалану жатады. Бұл ақпаратты бөгеттер, жасыл инфрақұрылым және апаттарға дайындық жоспарлары сияқты бейімделу шараларын әзірлеу және бағалау үшін пайдалануға болады. Сол сияқты, жасанды интеллект энергия тұтыну, шығарындылар және қалдықтардың пайда болуы туралы деректерді талдау және ең тиімді шешімдерді ұсыну арқылы жаңартылатын энергия көздерін енгізу және қалдықтарды азайту сияқты азайту стратегияларын қолдай алады [279, 97].

Климатты қорғауды қамтамасыз ету Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының негізгі бағыты болып табылады. Қазақстан айтарлықтай табиғи-ресурстық әлеуетке ие бола отырып, гидросфера мен атмосфералық ресурстардың ластануы мен сарқылуынан туындайтын қиындықтарға тап болады. Өнеркәсіптік дамудың жоғары деңгейі, халық санының өсуі және климаттың өзгеруі шұғыл және тиімді шешімдерді қажет ететін елеулі экологиялық мәселелерді тудырады. Осыған байланысты қоршаған ортаны қорғау нормалары мен стандарттарының, қоршаған ортаны қорғаудың және халықтың денсаулығын сақтаудың сақталуын қамтамасыз ету үшін тиімді құқықтық тетіктері өте маңызды.

Жаңа заңдар мен ережелерді қабылдау, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғау стандарттарының сақталуын бақылау мен қадағалаудың қолданыстағы тетіктерін жетілдіру тұрақты дамуға қол жеткізу және азаматтардың өмір сүру сапасын жақсарту үшін маңызды міндетке айналуға [280]. Осы мәселелерге жүйелі және интеграцияланған тәсіл климатты қорғаудың неғұрлым орнықты моделін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде экологиялық стандарттардың сақталуын және халықтың денсаулығын қорғауды қамтамасыз етеді.

Ғ. Ахмет., Д.Н. Бекежанов, Г.К. Копбасарова климаттың өзгеруіне бейімделуін анықтайтын белгілері сандық технологияларды пайдалану арқылы жүзеге асырылу керек және Қазақстан Республикасының «Климат салаларын цифрландыру» тұжырымдамасын қабылдау қажет деп дұрыс ұстаным білдіреді. Аталған тұжырымдама мынандай бағыттарды қамтуы тиіс:

1. Климатты қорғау туралы ақпаратты цифрландыру алгоритмін енгізу.
2. Климаттың өзгерістері туралы деректер түрлерін кеңейту және деректерді басқару және тарату үшін ақпарат иелерінің инфрақұрылымын жақсарту және жаңа қосымшалар дайындау.

3. Климатты қорғау процестерді жетілдіру, цифрландыру жұмыстарын кешенді ұйымдастыру.

4. Климатты қорғау бойынша сандық сауаттылықты арттыру және пайдаланушылардың кері байланысын жақсарту.

5. Климатты қорғау табиғат қорғау функцияларын орындайтын және ұқсас қызметтер көрсететін мемлекеттік органдардың цифрлық трансформация процесін жүргізуін қамтамасыз ету.

6. Климатты қорғау мемлекеттік қызмет түрі ретінде енгізу.

7. Ақпараттық қамтамасыз ету және цифрлық экономиканың негізгі компоненттерін түрлендіру үшін климаттық жағдайын, климат туралы деректерді, аналитика мен нормаларды интеграциялауды жеделдету және қолдану.

8. Климатты қорғау саласын жаңа технологияларды енгізу.

9. Қоршаған ортаны экологиялық бақылаудың есептілігі автоматтандыру. Бұл аналитиканы цифрландыруға және деректердің ашықтығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

10. Климатты қорғау саласын цифрландыруда бірыңғай үйлестіру орталығын құру және оның жұмыс істеуі үшін арнайы мамандардың болуы қажет.

11. Климатты қорғау қызметтерді цифрлық экожүйеге сапалы интеграциялау үшін қажетті бірыңғай технологиялық платформа әзірлеу [281, б. 115-122].

Қазақстан Республикасындағы климатты қорғау жүйесіндегі негізгі мәселелердің бірі - қолданыстағы заңнаманың бірізділігі мен кешенділігінің болмауы. Құқықтық реттеуді оңтайландыру үшін бірқатар нақты шаралар қажет.

Сондай-ақ атмосфераға ластаушы заттардың неғұрлым қатаң стандарттары мен миссияларын енгізу және сарқынды суларды ағызу мүмкіндіктерін қарау маңызды аспект болып табылады, бұл ластану деңгейін айтарлықтай төмендетуге және халықтың денсаулығын қорғауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Тұрақты экологиялық стандарттарды белгілеу қоршаған ортаның сапасын жақсарту жолындағы маңызды қадам болып табылады, бұл серпінді дамып келе жатқан өнеркәсіп пен өндірістік қызмет көлемінің өсуі жағдайында әсіресе маңызды.

Қатаң стандарттарды енгізу атмосфераға ластаушы заттар шығарындыларының және сарқынды суларды ағызудың неғұрлым қатаң стандарттарын жүргізу ластану деңгейін төмендетуге және азаматтардың денсаулығын қорғауға көмектесіп қана қоймай, болашақ ұрпақ үшін таза және қауіпсіз болашақты қамтамасыз етуге негіз қалайды.

Табиғи ресурстарды сақтау мен ұтымды пайдалануды жеңілдетудің негізгі тетігі - оларды пайдалануды есепке алу және бақылаудың барлық процестерін автоматтандыру. Су ресурстарын есепке алуды цифрландыру, ғарыштық жер мониторингі технологияларын енгізу, ауа сапасын автоматтандырылған бақылау және кейіннен жасанды интеллект арқылы

жиналған деректерді талдау - мұның бәрі адами фактор мен сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға бағытталған, бұл өз кезегінде қазіргі экологиялық жағдайды айтарлықтай жақсарты алады [282].

Климаттың өзгеруі, атмосфера мен гидросфераның ластануы және биоәртүрліліктің жоғалуы сияқты экологиялық қиындықтар ұлттық шекараларды құрметтемейді. Бұл мемлекеттердің халықаралық деңгейде қоршаған ортаның жағдайын жақсартуға бағытталған тиімді шешімдер мен стратегияларды әзірлеу бойынша үйлестірілген күш-жігерін талап етеді [283].

Қазақстан Республикасында климатты қорғауды, жалпы қоршаған ортаны қорғаудың әкімшілік және құқықтық тетіктерін жетілдіру елдің тұрақты даму стратегиясының ажырамас бөлігі болып табылады. Ұсынылған ұсыныстарды қабылдау азаматтардың өмір сүру сапасын жақсартып, болашақ ұрпақ үшін табиғи ресурстарды сақтайды деп сенеміз. Қоршаған ортаны тиімді қорғау мемлекеттің, бизнестің және қоғамның бірлескен күш-жігерін қажет етеді және тек осындай серіктестік арқылы ғана тұрақты нәтижелерге қол жеткізуге болады [284, б. 91-93.].

Жоғарыда атап өткеніміздей, Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы да парниктік газдардың шығарындыларын шектеу және саудалау, мониторинг, есеп беру және тексеру (MRV) процедураларымен қатар жүретін шектеу және сауда моделін қолданады және біртіндеп ETS қамтуын жаңа салаларға кеңейтуде.

Дегенмен, Қытайда орталықтандырылған басқару, дамыған цифрлық инфрақұрылым және берік нормативтік база бар әлемдегі ең ірі ETS жүйесі бар болса, ал Қазақстан жүйесі аймақтық ауқымға ие, аз стандартталған және автоматтандырылмаған.

Елімізде цифрлық инфрақұрылымды дамыту және автоматтандыру ерекше маңызды болып табылады. Климаттық қорғаудағы цифрлық трансформация және жасанды интеллект технологияларының рөлін зерттей келе, климаттың антропогендік өзгерістеріне себеп болатын субъектілерге қатысты құқықтық жауапкершілік шараларын күшейту мәселесі өзекті болып табылады.

Осы ретте, келесідей бірнеше ұсыныстар беріледі: біріншіден, климатты қорғаудың негізгі компоненттері саналатын су, орман, жер, атмосфералық ауаның ластануы, өнеркәсіптік шығарындылар, заңсыз ағаш кесу, адамдардың кез-келген жерге қоқыс тастауын яғни қоршаған ортаны бұзушылықтарды тіркеп, бақылау үшін «Clean Control KZ» мобильді қосымшасын орнату қажет.

«Clean Control KZ» қосымшасы - қоршаған ортаны бақылаудың жалпы тиімділігін арттыруға бағытталған заманауи ақпараттық технологияларды интеграциялауға негізделген платформа. Бұл платформа пайдаланушыларға ақпарат уақыт пен геолокацияны қоса алғанда, метадеректермен автоматты түрде ескертіледі, бұл сенімді дәлелдерді қамтамасыз етеді. Шағымдарды есепке алудың интеграцияланған жүйесі пайдаланушыларға қандай да бір

экологиялық құқық бұзушылықтар туралы тиісті мемлекеттік органдарға тікелей хабарлауға мүмкіндік береді және платформа аймақтар бойынша экологиялық құқық бұзушылықтар туралы статистикаға ашық қолжетімділікті қамтамасыз етеді.

Екіншіден, ауа, су және топырақ сапасын мониторингілеу үшін «смарт» датчиктер желісін енгізу деректерді нақты уақыт режимінде жинауға мүмкіндік береді. Азаматтар қолданыстағы экологиялық нормалардан асып кеткен жағдайда хабарлама ала алады.

Табиғатқа зиян келтіру анықталған анықталған жағдайда жүйе Экологиялық кодексте көзделген «ластаушы төлейді» қағидасына сәйкес құқық бұзушы компанияларға автоматты түрде айыппұл салады. Бұл айыппұл санкцияларының сақталуын қамтамасыз етеді. Автоматты айыппұлдар мен деректердің ашықтығы компаниялар мен мемлекеттік органдардың экологиялық стандарттарды сақтау жауапкершілігін арттырады. Жұртшылықтың экологиялық жағдай туралы деректерге қол жеткізуі азаматтардың «жасыл» санасын қалыптастыруға ықпал ететін болады. Инновациялық технологияларды енгізу экологиялық таза технологияларды дамытуға инвестициялар тартуға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Диссертациялық зерттеуде Қазақстан Республикасында климатты қорғаудың теориялық құқықтық мәселелерін, мемлекеттік құқықтық тетіктері мен цифрлық трансформациясы жағдайында климатты қорғауды құқықтық реттеу, шет мемлекеттерінің заңнамасы мен тәжірибесіне салыстырмалы талдау жасалынып қорытынды тұжырымдармен ұсыныстар келтірілді. Сол себептен де осы зерттеуді климатты қорғауды құқықтық қамтамасыз ету бойынша ұлттық құқық жүйесінің дамуында өзіндік үлесі бар аяқталған жұмыс деп тануға болады.

Жүргізілген зерттеу барысында келесідей нәтижелерге қол жеткізілді :

- климаттың экологиялық құқықтық мәні мен мазмұнына зерттеу жүргізілді;
- Қазақстан Республикасында климатты қорғаудың құқықтық қағидаларының мәнін анықталды;
- Қазақстан Республикасы климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен дамуын талданды;
- Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялаудың құқықтық тетіктері мен мәселелерін зерттелді;
- климатты қорғауды мемлекеттік реттеудің түсінігі мен бағытарын анықталды;
- Қазақстан Республикасы климатты қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың жүйесі мен қызметін қарастырылды;
- климатты қорғаудың құқықтық модельдерінің мәселелеріне талдау жүргізілді;
- Қазақстан Республикасының климаттық міндеттемелерін орындауда көміртегі нарығын құқықтық реттеу мәселелерін зерделенді;
- климатты қорғау саласындағы шет мемлекеттердің заңнамалары мен тәжірибелеріне салыстырмалы талдау жүргізілді;
- климаттық қорғаудағы цифрлық трансформация және жасанды интеллект технологияларының рөлі мен тиімділігін анықталды.

Осы аталған нәтижелер келесі қорытындыларды жасауға негіз болады.

Климаттың экологиялық құқықтық мәні мен мазмұнына зерттеу жүргізу келесі тұжырымдарды жасауға негіз болды. Климаттың құқықтық мазмұнын анықтау ең алдымен климатты құқықтық қатынастың объектісі ретінде зерттеуге талпыныстың болуымен ерекшеленеді. Салааралық ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде осы уақытқа дейін климатты құқықтық реттеуге қатысты тұжырымдар болғанымен, оны құқықтық қатынастың объектісі ретінде қарастыратын еңбектердің болмағандығы анықталды. Климаттың белгілеріне сүйене отырып оны жеке өзін тікелей құқықтық қатынас объектісі ретінде қарастыру мүмкін еместігі анықталды. Климат ол басқа объектіермен қосарлас болғанда ғана құқықтық қатынастардың объектісіне айналады. Бірақ соған қарамастан климатты құқықтық реттеу

объектісі ретінде тану қажеттілігі туындап отыр. Сол себептен де климаттың құқықтық сипаты мен мазмұнын зерттеу қажеттілігі болды. Ғылыми доктриналарға сүйене келе, құқықтық сипаттағы климат дегеніміз ол экологиялық қауіпсіздік пен орнықты дамудың негізі бола тұра белгілі бір аумақта не болмаса ғаламдық деңгейде қалыптасатын атмосфералық, геофизикалық және биосфералық үдерістердің ұзақ мерзімді жиынтығы болып саналатын, адам өмірі мен денсаулығына, табиғатты пайдалану тәртіптеріне әлеуметтік-экономикалық дамуға әсер ететін, шығу тегінің ерекшеліктері бар, әмбебап ғаламдық сипатқа ие, адамзаттың ықпалына тәуелді, күрделі әрі кешенді категория болып табылады. Ал климатты қорғау дегеніміз климат жүйесіне негативті антропогендік ықпалды азайту, шектеу, алдын алуға, парниктік газдардың көлемін азайтуға, климаттық өзгерістердің салдарына бейімделу мен оларду жұмсартуға бағытталған мемлекеттің экологиялық қауіпсіздігін және орнықты дамуды көздейтін ұлттық заңнама мен халықаралық актілерде бекітілген қағидалар, нормалар, институттар мен ережесі жүйесінен тұратын құқық қолдану қызметі. Сәйкесінше, ғылыми еңбектерге талдау климаттың құқықтық келесі құқықтық белгілерін анықтауға ықпал етті: Климаттың экологиялық құқықтық белгілеріне мыналар жатады:

- климаттың әмбебап ғаламдық сипатқа ие болуы;
- ұзақ уақыт пен тұрақтылықты қамтуы;
- кешенді экологиялық сипатының болуы;
- адамзаттың ықпал етуіне тәуелді болуы;
- экологиялық қауіпсіздік пен тұрақты дамудың негізі болуы.

Қазақстан Республикасында климатты қорғаудың құқықтық қағидаларының мәні анықталды, ондағы басты мақсат Қазақстан Республикасында климатты қорғаудағы бастапқы фундаменталды ережелер жүйесін анықтау. Жасалынған зерттеу нәтижелері климатты құқықтық қорғау қағидалары бірнеше негіздермен жіктелетінін көрсетті. Біріншіден, жалпы қағидалар. Ол құқықтың барлық салаларына тән және ортақ болатын қағидалар жүйесі. Мәселен, оларға заңдылық, теңдік, гуманизм, әделеттілік және тағы басқа қағидалар тіімін жатықзуға болады. Екіншісі тобы, халықаралық құқықтық сипаттағы қағидалары. Олар халықаралық құқық нормаларымен анықталған және халықаралық құқықтық актілерде көрініс табатын қағидалар. Үшінші климатты қорғаудың экологиялық құқықтық қағидалары, жалпы алғанда экологиялық құқық қағидаларын климатты қорғаудың құқықтық қағидалары ретінде тануға да негіз болады алады. Төртінші әрі неғұрлым нақты тобы ол климатты қорғаудың тікелей құқықтық қағидалары. Оларға жататындар:

- Интегративтік климаттық өзгерістердің міндетті орын алуы қағидасы.
- алдын алу мен бейімделу теңгерімін сақтау қағидасы.
- сараланған климаттық жауапкершілік қағидасы.
- климаттық реттеулердің ғылыми дәлелдігі қағидасы.
- экологиялық қауіпсіздік пен орнықты климаттық даму қағидасы.

- климаттық мәселелерде ашықтық қағидасы.
- бейтарап көіртектік экономикаға басымдық беру қағидасы.

Қазақстан Республикасы климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен дамуын талдау, кеңестік кезеңнен тәуелсіздік алған жылдарға дейінгі кезең климаттық заңнаманың қалыптасу кезеңдерін зерттеуге басымдық берілгендігімен ерекшеленеді. Ғылыми еңбектерді саралау нәтижесінде Қазақстан Республикасы климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен дамуын халықаралық құқық шеңберінде климаттық заңнаманың қалыптасу кезеңдері және Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған уақыттан кейінгі климаттық заңнаманың қалыптасу кезеңдері деп бөліп қарастыру ұсынылады.

Халықаралық құқықта климаттық заңнаманың қалыптасуы келесі кезеңдерді қамтиды:

- 1985 жылға дейінгі уақыт аралығы. Аталған кезеңде климатты құқықтық қорғау мәселесі тек ғылыми талқылаулар деңгейінде ғана қалыптасып дамып отырды.

- 1985-1988 жылдары климаттық өзгерістер мәселесі халықаралық күн тәртібіне айналған кезең. Әлемдік сарапшылар мен ғалымдардың климаттық өзгертулерге аландатушылықтың үдейе түскен кезеңі.

- 1988-1990 жылдары халықаралы ресми келіссөздер кезеңі. Климатты өзгерістерге қарсы күрсе саяси сипат ала бастаған кезең. Халықаралық құқық субъектілері ресми түрде климат өзгерістеріне қарсы саясатта белсенділік танытқан уақыт аралығы.

Тәуелсіз Қазақстан Республикасының климатты қорғау заңнамасының қалыптасу кезеңдері:

-1992 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың Өзгеруі Туралы Негіздемелік Конвенциясын қабылдаумен байланысты. Аталған конвенция Қазақстан Республикасының климаттық құқық жүйесіне кешенді түрде ықпал етті.

- 1997–2005 жылдары Киото хаттамасын іске асыруға қатысты ережелер мен келісімдерді әзірлеу. Қазақстан Республикасының климаттық құқық тәжірибесінде киото хаттамасында бекітілген индикативтерге қол жеткізу бойынша халықаралық міндеттемелерін орындау мақсатында, парниктік газдар шығындыларын азайту мен, жаңа энергетикалық тиімділігі жоғары технологияларды пайдалану, шығындыларды саудалау бойынша институционалдық және нормативтік негіздер қалыптасумен ерекшеленеді.

-2012–2016 жылдары Париж келісімін қабылдауға дайындау, қабылдау және күшіне енуі. Климаттық өзгерістерге қатысты міндеттемелерді ала отырып, халықаралық қауымдастық субъектілерімен климатты қорғау бағытында бірлесе жұмыс жасауға дайындығы мәлімделді.

- 2016 жылдан бастап қазіргі уақыт аралығында. Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына халықаралық климаттық міндеттемелерін имплементациялаудағы белсенділік кезеңі деп аталады.

Қазақстан Республикасының климаттық заңнамасының даму эволюциясы динамикалық құбылыс ретінде қарастырылатына анықталды. Ол дегеніміз, болашақта әлі де ұлттық климаттық заңнамада өзгерістер мен толықтырулар енгізу арқылы, не болмаса жаңа құқықтық құралдар қабылдау арқылы даму мүмкіндігі болжануда.

Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялаудың өзіндік тәжірибесі бар екендігі анықталды. Қазақстан Республикасы климатты қорғау бойынша халықаралық актілерге сәйкес міндеттеме ала отырып, мемлекетте стратегиялық құжаттар мен тиісті нормативтік құқықтық актілер қабылдау арқылы кезең кезеңімен интеграциялауды жүзеге асырылғандығы дәлелденді. Бұл жердегі мәселе халықаралық климаттық міндеттемелер әр түрлі деңгейлердегі нормативтік құжаттар мен актілерде бекітілуі оларды орындауда жүйеліліктің болмауына әкеледі деп қорытынды жасауға негіз болды. Қазақстан Республикасының халықаралық климаттық міндеттемелерін имплементациялауда Қазақстан Республикасының 2021 жылғы экология кодексі, 2060 көміртектік бейтараптық стратегиясы және Климаттың өзгеруіне жаһандық ден қоюға Қазақстан Республикасының жаңартылған ұлттық үлесін бекіту құжаттарына маңызға ие. Аталған құжаттар экономиканы декорбанизациялауға, мемлекеттің парниктік газдар шығындыларын азайтуға, жаңартылатын энергия көздерін дамыту мен энергетикалық тиімділікті арттыруға бағытталған. Осы мәселені зерттеу бойынша климаттық саясат пен құқықтық реттеуді жеке дара институт ретінде қарастырылуы негізделін, климатты қорғауда тікелей нормативтік құқықтық акті қажеттігі дәлелденді.

Климатты қорғауды мемлекеттік реттеудің түсінігі мен бағытары осы салаға мемлекеттік құқықтық ықпал ету нысанын анықтап, жетілдіру жолдарын ұсыну үшін қажет. «Мемлекеттік басқару» және «мемлекеттік реттеу» ұғымдарын салыстыра отырып, климатты қорғауда мемлекеттік реттеу ұғымы қолданған жөн деп қорытынды жасалынды. Климатты қорғауды мемлекеттік реттеу парниктік газдар шығындарын азайтуды, климаттық өзгерістерге бейімделуді, және халықаралық климаттық міндеттемелерді орындауды көздей отырып қоғамдық қатынастарға бағытталатын, ұйымдастырушылық, құқықтық, көпсалалы қызмет түрі. Климатты қорғауды мемлекеттік реттеу экологиялық құқық, энергетикалық құқық, әкімшілік құқық, халықаралық және т.б. құқық салаларымен сабақтасуы оның салааралық сипатын көрсетеді. Климатты қорғауды мемлекеттік реттеу қоршаған ортаны қорғауды мемлекеттік реттеумен салыстырғанда тар ұғым болғандықтан, ол жеке институт ретінде қарастырылуы тиіс.

Климатты қорғауды мемлекеттік реттеу тетігінде құқықтық нысаны негізгі қызметті атқарады. Қазақстан Республикасы климатты қорғауды мемлекеттік реттеуінің нормативтік нысандары, Қазақстан Республикасының конституциясы, экология кодексі, парниктік газдар шығындарын реттеу

актілері, квоталау жүйесі, көміртектік бірліктерді саудалау мен климаттық өзгерістерге бейімделу жөніндегі және басқа да актілер құрайды.

Климатты қорғауды мемлекеттік реттеудің келесі бағыттары бар:

- Паринктік газдар шығындыларын азайту мен климаттық өзгерістерге бейімделуді бекітетін нормативтік құқықтық негізді жетілдіру;

- декорбонизациялау мен көміртектік бейтараптықты қамтамасыз етуге бағытталған стратегиялық жоспарлау мен бағдарламалық негіздер қабылдау;

- климаттық өзгерістердің алдын алу мен ол өзгерістерге бейімделудің кезеңдерін ынталандыратын экономикалық құралдар қолдану;

- климаттық тәуекелдерге және шығарындыларға мониторинг пен мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру;

- энергияның баламалы көздерін қолдану мен экономиканың энергетикалық тиімділігін арттыру шараларын қолдану;

- халықаралық ынтымақтастық мен халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялау қызметін.

Қазақстан Республикасы климатты қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың жүйесі мен қызметін қарастырылды. Қазақстан Республикасының климаттық міндеттемелерін орындау үшін мемлекетте жүйеленген мемлекеттік құрылымның болуы маңызды. Қазақстан Республикасы жағдайында климаттық саясатты іске асыратын мемлекеттік органдардың қызметі жетілдіруге жатады. Климаттық мәселелерді бірнеше органдардың құзыретіне жатқызылуы мен тек департамент деңгейінде іске асуы, мемлекеттік органдар қызметінде қайталану мен ведомствоаралық үйлестірулердің қиындауына әкеліп, нәтижесінде климаттық міндеттемелерге жету жөніндегі бағдарламалардың іске асуында қиындықтар туғызады.

Зерттеу барысында климатты қорғау саласындағы шет мемлекеттердің мемлекеттік органдарының қызметіне талдау жасалынып, әр мемлекеттің құрылымдық нысанына қарай осы саладағы мемлекеттік реттеу органдарының құрылымдары да ерекше болады деп қорытынды жасалынды. Кейбір мемлекеттерде, климаттық стратегиялық жоспарлауды, салааралық үйлестіруді, климаттық саясатпен климаттық бақылауды ғылыми-сараптамалық талдауын және мемлекеттік климаттық міндеттемелерін іске асыруға жауапты арнайы мемлекеттік органдар қызмет атқаратыны анықталды.

Климаттық саясат жөнінде арнайы мемлекеттік органның қызмет атқаруы климаттық саясатты қалыптастырудың кешенділігі мен ұлттық климаттық стратегияларды іске асырудың тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Осыған байланысты, Қазақстан Республикасында климатты қорғау саласын арнайы үйлестіруші орган қажет. Ол органды Қазақстан Республикасының экология және табиғи ресурстар министрлігі жанындағы климатты қорғау комитеті ретінде құрылуын ұсынылды. Климатты қорғау комитет климаттық саясатты жүзеге асыруда мемлекеттік қызметті

үйлестіруді жүзеге асыратын және Қазақстан Республикасының климаттық міндеттемелерінің іске асыруына тікелей жауапты болады. Климатты қорғау комитетін құру климатты қорғау бойынша мемлекеттік басқару мен реттеудің институционалдық тетіктерін жетілдіруге, мемлекеттік климаттық саясаттың жүйелілігі мен келісімділігін қамтамасыз етуге, Қазақстан Республикасының орнықты дамуы жағдайында халықаралық климаттық міндеттемелерді орындалуына тиімді ықпал етеді.

Климатты қорғау комитетінің негізгі қызметтері мыналар болуы тиіс:

- Қазақстан Республикасының климаттық саясатын әзірлеу;
- Қазақстан Республикасында климаттық саясатты іске асыруда мемлекеттік органдардың қызметін үйлестіру;
- парниктік газдар шығарындыларының көлемін азайту бойынша бағдарламалар мен ұлттық стратегияларды жасау мен жүзеге асыруына жауапты болу;
- Қазақстан Республикасының халықаралық климаттық міндеттемелерін орындауды қадағалау;
- мемлекеттің климаттық саясатына ғылыми сүйемелдеуді іске асыру;
- Қазақстан Республикасының климаттық заңнамасын жетілдіру жолдарын ұсыну;
- Қазақстан Республикасы климатты қорғау бойынша халықаралық ынтымақтастықты дамыту.

Климатты қорғаудың құқықтық модельдерінің мәселелеріне талдау климатты қорғауды әкімшілік юрисдикциялық қызмет аясында қарастыру нұсқасын негіздеуге септігін тигізді. Климатты қорғау саласында жүзеге асырылатын әкімшілік юрисдикциялық қызмет аясында заңдылықты қамтамасыз ету мәселелері осы уақытқа дейін жеткілікті зерттелмеген және кешенді тәсілді талап етеді. Атап айтқанда, климатты және атмосфералық ауаны қорғау саласында мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілетті органдардың лауазымды тұлғалары жүргізетін әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді қарау және әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді жүргізу кезінде заңдылықты қамтамасыз ету ерекшеліктеріне арналған терең зерттеулер жоқ. Сондай-ақ, бұл органдардың қызметіндегі заң бұзушылықтардың алдын алуға да аз көңіл бөлінген.

Қазақстан Республикасында да «көміртегі нарығы» ұғымы заңнамалық тұрғыда бекітілмеген. Біздің ойымызша көміртегі нарығы - бизнестің экологиялық таза технологияларға жүйелі түрде өтуін жеңілдетуге бағытталған парниктік газдар шығарындыларын азайтудың заңнамамен бекітілген экономикалық-құқықтық тетігі. Ал, көміртегі нарығын құқықтық реттеу бұл климаттық саясатты, қоршаған ортаны қорғауды және экономикалық қатынастарды реттеу мақсатында парниктік газдардың шығарындыларын азайту, бақылау және сату-сатып арқылы төмендетуге бағытталған экономикалық қатынастарды реттейтін, қоршаған ортаны қорғау мен тұрақты дамуды қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық нормалар мен институттардың жүйесі.

Климатты қорғау саласындағы шет мемлекеттердің заңнамалары мен тәжірибелеріне салыстырмалы талдау нәтижесінде ұлттық заңнаманы жетілдіруге қатысты ұсыныстар әзірленді. Автор тарапынан «Климатты қорғау туралы» заң жобасы ұсынылды. Аталған заң жобасының маңыздылығы ғылыми тұрғыдан көпқырлы және жүйелік сипатқа ие. «Климатты қорғау туралы» заң елімізде табиғи жүйелердің тұрақтылығын сақтауды және экономиканың ұзақ мерзімді тұрақты дамуын қамтамасыз етуге, атмосферадағы радиациялық теңгерімді тұрақтандыруға, ғылыми дәлелденген бейімделу шараларын жүйелі түрде жүзеге асыруға, экожүйелік тұрақтылықты сақтауға, энергетика, өнеркәсіп және көлік секторларында декарбонизация саясатын іске асыруға, климаттық процестерді тұрақты бақылау (мониторинг), модельдеу және болжау жүйелерін дамытуға мүмкіндік береді.

Климаттық қорғаудағы цифрлық трансформация және жасанды интеллект технологияларының рөлі мен тиімділігін анықталды. Климатты қорғаудың негізгі компоненттері саналатын су, орман, жер, атмосфералық ауаның ластануы, өнеркәсіптік шығарындылар, заңсыз ағаш кесу, адамдардың кез-келген жерге қоқыс тастауын яғни қоршаған ортаны бұзушылықтарды тіркеп, бақылау үшін «Clean Control KZ» мобильді қосымшасын орнату қажеттігінегізделіп, ауа, су және топырақ сапасын мониторингілеу үшін «смарт» датчиктер желісін енгізу деректерді енгізу бойынша ұсыныстар келтірілді.

Қойылған мақсаттардың шешілуінің толықтығын бағалау. Нақты диссертациялық жұмыста қойылған міндеттер климатты құқықтық қорғауға қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерін, Қазақстан Республикасы мен шет мемлекеттердің құқықтық актілерін, сондай-ақ халықаралық шарттар мен келісімдерді талдау арқылы толық шешілді. Зерттеу жұмысында климатты құқықтық қорғаудың мәселелері кешенді зерттелді. Климаттық міндеттемелерді имплементациялаудың құқықтық тетіктері мен проблемаларын шешуде халықаралық және ұлттық заңнамаға құқықтық талдау жүргізілді.

Нәтижелерді нақты пайдалану бойынша ұсынымдар мен бастапқы деректерді әзірлеу. Зерттеу барысында алынған нәтижелер, ережелер мен қорытындылар мемлекеттің заң шығару қызметінде, сондай-ақ мемлекеттік органдардың қызметінде қолдануға ұсынылады. Диссертациядағы нәтижелер Қазақстан Республикасының Экологиялық құқығы, Қазақстан Республикасының су құқығы бойынша жоғары оқу орындарында тиісті оқу курстарын дайындау кезінде, сондай-ақ «Құқықтану» мамандығы бойынша оқу құралдарын әзірлеуде пайдаланылуы мүмкін.

Іске асырудың техникалық-экономикалық тиімділігін бағалау. Қазақстан Республикасы климатты қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың жүйесі мен қызметін, олардың өкілеттіктерін кеңейтуге қатысты жаңа басымдықтарды айқындауға мүмкіндік береді.

Орындалған жұмыстың ғылыми деңгейін нақты саладағы үздік жұмыстармен салыстыру. Теориялық және қолданбалы нәтижелер берген бұл зерттеу қазіргі ғылыми деңгейге сәйкес келеді. Диссертация авторы климатты құқықтық қорғау теориясына белгілі бір үлес қосты:

- Климаттың экологиялық құқықтық мәні мен мазмұны зерттелді;
- Қазақстан Республикасы климатты қорғау заңнамасының қалыптасуы мен даму тарихына шолу жасалып, климатты қорғау саласына қатысты Қазақстан Республикасының құқықтық актілерін реформалау тарихы кезеңдері ашып қарастырылды;
- «көміртегі нарығы» ұғымына анықтама берілді;
- «климатты қорғауды мемлекеттік реттеу» ұғымына анықтама берілді;
- Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына халықаралық климаттық міндеттемелерді имплементациялаудың құқықтық тетіктері мен мәселелері зерттелді;
- Қазақстан Республикасы климатты қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың жүйесі мен қызметін, олардың өкілеттіктерін кеңейтуге қатысты ұсыныстар берілді;
- климатты қорғаудың құқықтық модельдерінің мәселелері зерделенді;
- климаттық қорғаудағы цифрлық трансформация және жасанды интеллект технологияларының рөлі мен тиімділігі сараланды;
- климатты қорғау саласындағы шет мемлекеттердің заңнамалары мен тәжірибелеріне салыстырмалы талдау жүргізілді.

Әзірленген теориялық және практикалық ұсыныстар отандық экологиялық, жер, су құқығы салаларында бұрын зерттеп, қарастырылмаған.

Диссертациялық зерттеуде ең алғашқы рет Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесі үшін климаттың экологиялық құқықтық мәні мен мазмұнына зерттеу жүргізіліп, оның құқықтық қағидаларына талдау жасалынды. Бұл бағыттағы негізгі мақсат климатты құқықтық категория ретінде анықтауға талпыныстың болуымен түсіндіріледі. Нәтижесінде отандық климаттық құқықтың дамуына септігін тигізетін теориялық қорытындылар мен тұжырымдар жасалынды.

Жұмыстың нәтижелері Қазақстан Республикасының Экология және табиғи ресурстар министрлігінің, жергілікті атқарушы және өкілді органдардың, сот органдарының практикалық қызметінде де пайдаланылуы мүмкін.

Теориялық аспектілер заң шығару қызметінде экологиялық, климатты құқықтық қорғауға қатысты теориялық зерттеулерде; жоғары оқу орындары мен колледждерде оқу процесінде, қолданыстағы экологиялық, су, жер заңнамаларын жетілдіруде өзінің оң нәтижесін береді;

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Президент Казахстана призвал к действиям по сохранению климата [Электронный ресурс]. – URL: <https://elemnews.kz/pravitelstvo/prezident-kazahstana-prizval-k-dejstviyam-po-sohraneniuyu-klimata?ysclid=mmpt9i1233914496889> (дата обращения: 14.03.2026).
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_. (жүгіну күні : 14.03.2026).
3. Закон Республики Казахстан «О ратификации Киотского протокола к Рамочной конвенции Организации Объединённых Наций об изменении климата» от 26 марта 2009 г. № 144-IV ЗРК // Информационно-правовая система «Әділет». Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000144_ (дата обращения: 03.01.2026).
4. «Париж келісiмiн ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы : 2016 жылғы 4 қараша № 20-VI [Электрондық ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000020> (жүгіну күні: 14.03.2026).
5. Национальный план развития Республики Казахстан до 2025 года : Указ Президента РК от 15 февраля 2018 г. № 636. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636> (дата обращения: 04.01.2026).
6. On the platform of EXPO-2017 discussed the implementation of the “Green Bridge” Partnership Program and the Paris Climate Agreement // Green Academy. Режим доступа: <https://green-academy.kz/en/on-the-platform-of-expo-2017-discussed-the-implementation-of-the-green-bridge-partnership-program-and-the-paris-climate-agreement/> (дата обращения: 03.01.2026).
7. Парижское соглашение к Рамочной конвенции Организации Объединённых Наций об изменении климата : принято 12 дек. 2015 г. (г. Париж) : вступило в силу 4 нояб. 2016 г. — Текст : электронный // Официальный сайт Рамочной конвенции ООН об изменении климата. — URL: https://unfccc.int/sites/default/files/russian_paris_agreement.pdf
8. Гарафова Д. И. Сохранение климата Земли: международно-правовое регулирование и особенности имплементации в национальном законодательстве отдельных государств : дис. ... канд. юрид. наук. – Казань, 2018. – 290 с. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.dissercat.com/content/sokhranenie-klimata-zemli-mezhdunarodno-pravovoe-regulirovanie-i-osobennosti-implementatsii> (дата обращения: 14.03.2026).
9. Никонов Р. В. Правовое регулирование предупреждения изменения климата в России и зарубежных странах : дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2021. – 240 с. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.dissercat.com/content/razvitie-pravovogo-regulirovaniya-v-sfere-preduprezhdeniya-izmeneniya-klimata-v-rossii-germa> (дата обращения: 14.03.2026).

10. Семенихина В. А. Правовое регулирование охраны климата : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 – природоресурсное право; экологическое право. – Москва, 2013. – 210 с. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.dissercat.com> (дата обращения: 14.03.2026).
11. De Waele J. The Use of Human Rights Law in Climate Change Litigation: An Inquiry into the Human Rights Obligations of States in the Context of Climate Change; and the Use of Human Rights Law in Urgenda and Other Climate Cases. – Venice: Global Campus of Human Rights, 2020. – 120 p. [Электронный ресурс]. – URL: <https://repository.gchumanrights.org> (дата обращения: 14.03.2026).
12. Умбетбаева Ж. Б. Қазақстан Республикасының атмосфералық ауаны қорғау туралы халықаралық-құқықтық нормаларды жүзеге асыруы: теория мен тәжірибенің өзекті мәселелері: PhD диссертациясы / Ж. Б. Умбетбаева. – Алматы: «Тұран» университеті, 2024. – Электронды ресурс. – Қолжетімділік режимі: https://nauka.kz/page.php?page_id=1019&page=112 (қаралған күні: 16.03.2026).
13. Утепов А. Т. Развитие экосистемного подхода при принятии управленческих решений в Республике Казахстан : дис. ... д-ра философии (PhD). – Нур-Султан, 2020. – 160 с. [Электронный ресурс]. – URL: <https://repository.ara.kz/handle/123456789/1484> (дата обращения: 14.03.2026).
14. Ережепқызы Р. Правовое регулирование доступа общественности к информации в области охраны окружающей среды и использования природных ресурсов (сравнительный анализ национального и международного законодательства) : дис. ... PhD. – Алматы, 2014. – 149 с. [Электронный ресурс]. – URL: <https://nabr.kz> (дата обращения: 14.03.2026).
15. Нурутдинова А. Ж. Правовые проблемы формирования и развития института экологически неблагополучных территорий : дис. ... д-ра философии (PhD) : 6D030100 – Юриспруденция. – Алматы : Казахский национальный университет имени аль-Фараби, 2023. – 149 л.
16. Сагдетдинова, Э. Р. Правовое регулирование климата в условиях «зеленой» экономики / Э. Р. Сагдетдинова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2022. — № 21 (416). — С. 608-610. — URL: <https://moluch.ru/archive/416/92225/>.
17. «Code red: UN scientists warn of worsening global warming». Phys.org, 9 August 2021. URL: <https://phys.org/news/2021-08-global-paris-limit.html> (дата обращения: 16.09.2025).
18. Michael Addaney, “International Climate Law: Principles and Obligations for Adaptation” — статья опубликована в Utrecht Journal of International and European Law, 2025, Vol. 40 (1), pp. 23–42.
19. Щеглов Д. А. Система семи климатов Птолемея и география Эрастофена // Вестник древней истории. – 2005. № 3. С. 243-266. URL: http://ihst.nw.ru/images/statyi%20sotrudnikov/Shcheglov/Shcheglov_System_of_7_climats_VDI_2005_3.pdf.

20. Hippocrates. (400 BCE/1982). On Airs, Waters, and Places. In W. H. S. Jones (Trans.), Hippocrates, Volume I. Loeb Classical Library 147. Cambridge, MA: Harvard University Press.
21. Montesquieu, C. L. (1748/1989). The Spirit of the Laws (A. M. Cohler, B. C. Miller, & H. S. Stone, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press.
22. Руссо, Ж. Об общественном договоре или принципы политического права / Ж. Руссо. — Москва : Издательство Юрайт, 2023. — 146 с. — (Антология мысли). — ISBN 978-5-534-06412-4. — Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/516315>.
23. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2018). Glossary. In Global warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels. Retrieved from <https://www.ipcc.ch/sr15/chapter/glossary/>.
24. Britannica. (n.d.). Climate. In Encyclopedia Britannica. Retrieved from <https://www.britannica.com/science/climate-meteorology>.
25. World Meteorological Organization. Эволюция науки о климате — Точка зрения Джулии Слинго [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://wmo.int/ru/media/magazine-article/evolyuciya-nauki-o-klimateto-chka-zreniya-dzhulii-slingo> (дата обращения: 15.09.2025).
26. Экологическое право России : учебник и практикум для вузов / А. П. Анисимов, А. Я. Рыженков, Ю. И. Исакова. — 9-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2024. — С.20-21.
27. Goosse, H. Introduction to climate dynamics and climate modeling / H. Goosse [et al.]. — New York ; Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2015. — 273 p.
28. Никонов Р.В. Принципы в законодательствах России, Германии и Франции в сфере предупреждения изменения климата. Аграрное и земельное право. 2019. № 12(180). С.194.
29. Соколова Н.А. Международно правовые аспекты управления в сфере охраны окружающей среды: дисс... доктора юридических наук:12.00.10 / МГЮА им. О.Е.Кутафина. М., 2010 С.204-226.
30. Правовые проблемы обеспечения экологической безопасности Республики Казахстан: Монография / Бекишева С.Д. Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре РК. — Косшы, 2019. — 250 стр. ISBN 978-601-7969-22-6.
31. Быковский В. К. Международно-правовое регулирование охраны климата: вопросы взаимодействия политики, права, экологической безопасности // Международное сотрудничество евразийских государств: политика, экономика, право. — 2019. — № 3.
32. - Экологическое право России : учебник и практикум для вузов / А. П. Анисимов, А. Я. Рыженков, Ю. И. Исакова. — 9-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2024. — С. 20-21.

33. Рамочная конвенция Организации Объединенных Наций об изменении климата. – Принята 9 мая 1992 года. – Нью-Йорк: ООН, 1992. – URL: <https://unfccc.int/> (дата обращения: 18.09.2025).

34. Грицкевич, Е. В. Понятие и признаки климата как объекта правоотношений в области охраны окружающей среды / Е. В. Грицкевич // Право.by. – 2017. – № 4(48). – С. 75–80.

35. Қазақстан Республикасының Экология кодексі : Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400> (қолжетімділік күні: 19.09.2025).].

36. Байдельдинов Д.Л., Бекишева С.Д. Экологическое право Республики Казахстан : учеб. пособие / Д.Л. Байдельдинов, С.Д. Бекишева. — Алматы : КазНУ им. аль-Фараби, 2004. — 168 с.

37. Саркисов, О. Р. Экологическое право : учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования / О. Р. Саркисов, Е. Л. Любарский. — 5-е изд., перераб. и доп. — Казань : Центр инновационных технологий, 2014. — С.55.

38. Закон Республики Беларусь «Об охране окружающей среды» : принят 26 нояб. 1992 г. № 1982-XII // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=H19200182> (дата обращения: 19.09.2025).

39. Чертова Н. А., Ершова И. В. Теория государства и права [Электронный ресурс] : учебное пособие для обучающихся по направлению подготовки 40.03.01 – Юриспруденция (бакалавриат) / Н. А. Чертова, И. В. Ершова ; Сев. (Арктич.) федер. ун-т. – Архангельск : САФУ, 2021. – 151 с.

40. Бошно С.В. Принципы права: понятие, классификация // Право и современные государства. — 2019. — № 4. — С. 53–59. — DOI: 10.14420/gu.2019.4.5

41. Akhmet, G., Bekezhanov D., Seriyev B. "International legal regulation of principles in the field of climate protection." Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan 3, no. 78 (2024): 94–101. http://dx.doi.org/10.52026/2788-5291_2024_78_3_94.

42. Боголюбов С. А., Никонов Р. В. Правовое регулирование предупреждения изменений климата в России и зарубежных странах : монография / под общ. ред. проф. С. А. Боголюбова; предисл. Ю. А. Тихомиров; закл. Н. В. Кичигин. — Москва : Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ ; ИНФРА-М, 2025. — 248 с.

43. Рамочная конвенция Организации Объединённых Наций об изменении климата (Нью-Йорк, 9 мая 1992 г.) [Электронный ресурс] // Официальный сайт Организации Объединённых Наций. – Режим доступа: <https://unfccc.int> (дата обращения: 12.02.2026).

44. «Наше общее будущее» — Доклад Всемирной комиссии по вопросам окружающей среды и развития, 4 августа 1987 года, A/42/427 [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf> (Дата обращения: 05.11.2019).
45. Бринчук М. М. Экологическое право (право окружающей среды) : учебник для высших юридических учебных заведений. — М. : Юристь, 1998. — 688 с.
46. Маякунов А. Э. Принципы международного права охраны окружающей среды // Право и государство: теория и практика. — 2023. — № 5 (221). — С. 86–94. — DOI: 10.47643/1815-1337_2023_5_86.
47. Nyekwere E. H. Understanding the Principles of International Environmental Law and Their Reflections in International Environmental Treaties and Non-Binding Soft Law Instruments // Journal of Law, Policy and Globalization. — 2022. — Vol. 123. — P. 1–12. — ISSN 2224-3240; 2224-3259.
48. Климаттың өзгеруі туралы Біріккен Ұлттар Ұйымының Негіздемелік конвенциясы : 1992 жылғы 9 мамырда қабылданды. — URL: <https://unfccc.int> (қол жеткізілген күні: ____).
49. Климаттың өзгеруі туралы Біріккен Ұлттар Ұйымының Негіздемелік конвенциясына Киото хаттамасы : 1997 жылғы 11 желтоқсанда қабылданды (Киото қ.) // БҰҰ-ның халықаралық шарттар жинағы. – Нью-Йорк, 1998.
50. Капитонов А. А. Парижское соглашение как ключевой механизм противодействия изменению климата и адаптации к его последствиям // Научный журнал. — 2022. — (дата и том/выпуск, если есть). — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/parizhskoe-soglashenie-kak-klyuchevoy-mehanizm-protivodeystviya-izmeneniyu-klimata-i-adaptatsii-k-ego-posledstviyam>.
51. Abdizhami A. Global challenges and ways of adaptation of Kazakhstan: legal norms in climate change and ecosystem protection // Law Vestnik of Karaganda University. — 2025. — № 1. — P. 45–58.
52. Байдельдинов Д. Л. Экологическое законодательство Республики Казахстан. — Алматы : Жеті Жарғы, 1995. — 188 с.
53. Культелеев С. Т. Экологическое право Республики Казахстан: общая и особенная части : курс лекций. — Алматы, 2007. — Электронный ресурс. — Режим доступа: <https://lawbook.online/kazakhstana-pravo-ekologicheskoe/ekologicheskoe-pravo-obschaya-osobennaya.html> (дата обращения: 02.01.2026).
54. Умнова-Конюхова И.А. Климатическое право как ответ на глобальное изменение климата и его последствия: современные подходы к формированию и перспективы развития (статья) // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Государство и право: Реферативный журнал. — 2024. — Сер. 4. — С. 7-28. - [Электронный ресурс]. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klimaticheskoe-pravo-kak-otvet-na-globalnoe-izmenenie-klimata-i-ego-posledstviya-sovremennye-podhody-k-formirovaniyu-i-perspektivy> (дата обращения: 03.02.2025).

55. Carlos H.B. Creating secure urbanities: The city as a tapestry of layers of eco-infrastructures // International Conference on Infrastructure Systems and Services: Developing 21st Century Infrastructure Networks (INFRA). - 11-13 November, 2010. - [Electronic resource]. – URL: <https://ieeexplore.ieee.org/document/5679220> (date of reference: 09.12.2025).
56. Nukusheva A. A., Smagulova T. S., and Rustembekova D. K. “EVOLUTION OF CLIMATE LEGISLATION IN KAZAKHSTAN UNDER THE PARIS AGREEMENT.” Scientific and Legal Journal “Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan”, vol. 80, no. 1, Mar. 2025, doi:10.52026/2788-5291_2025_80_1_205.
57. Bodansky, D. The History of the Global Climate Change Regime / D. Bodansky // International Relations and Global Climate Change / Ed. by U. Luterbacher and D. Sprinz. London: MIT Press. 2001. Pp. 11-31.
58. Путилина М.И. Этапы международно-правового регулирования в области сохранения климата // Вестник Брянского государственного университета. – 2021. – №2(48). – С. 108-116. - [Электронный ресурс]. – URL: https://vestnik-brgu.ru/wp-content/numbers/2021-02/v2021_02-11.pdf // <https://elibrary.ru/item.asp?id=46302231> (дата обращения: 09.09.2024).
59. Цверинашвили И.А. Стокгольмская конференция 1972 г. и её роль в становлении международного экологического сотрудничества // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2016. - № 1. – С. 89–94. - [Электронный ресурс]. – URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=25996536> (дата обращения: 09.09.2024).
60. «Декларация Конференции Организации Объединённых Наций по проблемам окружающей человека среды», принята Стокгольмской конференцией ООН, 5–16 июня 1972 г. – Нью-Йорк : ООН, 1973.
61. Монреальский протокол по веществам, разрушающим озоновый слой : принят 16 сентября 1987 г. // Организация Объединённых Наций : [сайт]. — URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/montreal_prot.shtml (дата обращения: 11.09.2025).
62. Perry C., Nickson T., Starr C., Grabiel T., Geoghegan S., Porter B. More to offer from the Montreal Protocol: how the ozone treaty can secure further significant greenhouse gas emission reductions in the future // Climate Policy. – 2024. – Article 2362124. – Published online 10 June 2024. – DOI: <https://doi.org/10.1080/1943815X.2024.2362124>.
63. United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). Adopted at the United Nations Headquarters, New York, 9 May 1992; opened for signature at the United Nations Conference on Environment and Development (Rio Earth Summit), 4–14 June 1992; entered into force 21 March 1994.
64. Kim Y., Tanaka K., & Matsuoka S. (2020). Environmental and economic effectiveness of the Kyoto Protocol. PLOS ONE, 15 (7), e0236299. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0236299>.

65. Christoph Böhringer, “The Kyoto Protocol: A Review and Perspectives”, Oxford Review of Economic Policy, Vol. 19, No. 3, pp. 451–466, 2003. DOI: 10.1093/oxrep/19.3.451 — доступ через Oxford Academic: <https://academic.oup.com/oxrep/article-abstract/19/3/451/440601>.
66. Копенгагенское соглашение (18 декабря 2009 г.) [Электронный ресурс] // United Nations Framework Convention on Climate Change. – 2009. – URL: <https://unfccc.int/resource/docs/2009/cop15/eng/107.pdf> (дата обращения: 14.02.2026).
67. Канкунские соглашения (2010 г.) [Электронный ресурс] // United Nations Framework Convention on Climate Change. – 2010. – URL: <https://unfccc.int/resource/docs/2010/cop16/eng/07a01.pdf> (дата обращения: 14.02.2026).
68. Establishment of an Ad Hoc Working Group on the Durban Platform for Enhanced Action (Decision 1/CP.17) [Электронный ресурс] // United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). – 2011. – Режим доступа: <https://unfccc.int/resource/docs/2011/cop17/eng/09a01.pdf> (дата обращения: 14.02.2026).
69. United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) Paris Agreement — қабылданды 12 желтоқсан 2015 ж., күшіне енді 4 қараша 2016 ж. <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>.
70. Помелова А. А. Парижское соглашение как международно-правовой механизм регулирования борьбы с изменением климата // Актуальные проблемы юриспруденции. — ООО «Издательский Центр РИОР», 2022. — С. 245-250. — DOI: 10.29039/02089-0/245-250. — Режим доступа: https://riorpub.com/ru/nauka/conference_article/7227/view?utm_source=chatgpt.com (дата обращения: 14.02.2026).
71. Rajamani, L. (2024). Interpreting the Paris Agreement in its Normative Environment. Current Legal Problems, 77(1), 167–200. <https://doi.org/10.1093/clp/cuae011> (accessed 14 February 2026).
72. Дубовик О.Л., Аверина К.Н. Значение Парижского соглашения для охраны климата: крупномасштабные планы и проблемы с их реализацией // Международное право и международные организации / International Law and International Organizations. 2018. № 4. С. 18-27. DOI: 10.7256/2454-0633.2018.4.27597 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=27597.
73. Вирт А. Д. Парижское соглашение: новый компонент климатического режима ООН / Д. А. Вирт // Вестник международных организаций. – 2017. – Т. 12, № 4. – С. 185–204. – Режим доступа: <https://iorj.hse.ru/data/2018/01/15/1160388967/%D0%94.%D0%90.%20%D0%92%D0%B8%D1%80%D1%82.pdf> (дата обращения: 14.02.2026).
74. «Климаттың өзгеруіне жаһандық ден қоюға Қазақстан Республикасының жаңартылған ұлттық үлесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 19 сәуірдегі № 313 қаулысы. «Әділет»

Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000313>. (жүгіну күні : 14.02.2026).

75. On the platform of EXPO-2017 discussed the implementation of the “Green Bridge” Partnership Program and the Paris Climate Agreement // Green Academy. Режим доступа: <https://green-academy.kz/en/on-the-platform-of-expo-2017-discussed-the-implementation-of-the-green-bridge-partnership-program-and-the-paris-climate-agreement/> (дата обращения: 03.01.2026).

76. «Об утверждении Концепции развития топливно-энергетического комплекса Республики Казахстан до 2030 года»: Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 июня 2014 г. № 724. Режим доступа:

<https://policy.asiapacificenergy.org/sites/default/files/Concept%20for%20the%20Development%20of%20the%20Fuel%20and%20Energy%20Sector%20until%202030%20%28RU%29.pdf> (дата обращения: 03.01.2026).

77. Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2021 жылғы 25 ақпанда өткен Қоғамдық сенім ұлттық кеңесінің бесінші отырысындағы негізгі бастамалары // Қазақстан Республикасы Үкіметінің ресми интернет-ресурсы. – Қолжетімділік режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-hanoi/press/news/details/181335> (қаралған күні: 03.01.2026).

78. «Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау және электр энергетикасы мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» : Қазақстан Республикасының Заңы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». – Қолжетімділік режимі: <https://adilet.zan.kz> (қаралған күні: 03.01.2026).

79. Қазақстан Республикасының көміртегі бейтараптығына қол жеткізуінің 2060 жылға дейінгі стратегиясын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2023 жылғы 2 ақпандағы № 121 Жарлығы. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2300000121> (дата обращения: 03.01.2026).

80. Лаптева К.Г. Международно-правовая охрана климата // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Сер. Юридическая. — 2009. — № 3. — С. 137–139.

81. Министерство экологии, геологии и природных ресурсов Республики Казахстан. Республиканское государственное предприятие «Казгидромет». Научно-исследовательский центр. Ежегодный бюллетень мониторинга состояния и изменения климата Казахстана: 2021 год. — Астана, 2022. — Режим доступа: <https://www.kazhydromet.kz/ru/science/climate-change> (дата обращения: 03.01.2026).

82. «Катастрофические изменения. Чем климатический хаос угрожает Казахстану». Tengrinews.kz. Режим доступа: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/katastroficheskie-izmeneniya-klimaticheskii-haos-ugrojaet-537528/ (дата обращения: 03.01.2026).

83. Изменение климата угрожает сельскому хозяйству Казахстана // Energy-City.kz. Режим доступа: <https://energy-city.kz/kazakhstan/izmenenie-klimata-ugrozhaet-selskomu-hozyajstvu-kazahstana/> (дата обращения: 03.01.2026).

84. Kazakhstan. 2023 National Inventory Report (NIR). National inventory report of greenhouse gas emissions and removals (1990–2023). United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). Режим доступа: <https://unfccc.int/documents/627844> (дата обращения: 03.01.2026).

85. Могилюк С. Контекст обязательств Казахстана в области климата [Электронный ресурс] / С. Могилюк // CABAR.asia (Central Asian Bureau for Analytical Reporting). – 26.11.2025. – Режим доступа: <https://cabar.asia/ru/kontekst-obyazatelstv-kazahstana-v-oblasti-klimata> (дата обращения: 04.01.2026).

86. Емельянова Л. А. Международные обязательства Республики Казахстан в сфере экологии (аналитический обзор) [Электронный ресурс] / Л. А. Емельянова // Юридическая фирма «AEQUITAS».–2013.–Режимдоступа: https://www.aequitas.kz/uploads/International_Environmental_Obligations_of_the_Republic_of_Kazakhstan_1_5d6e8d260f.pdf (дата обращения: 04.01.2026).

87. Имплементация (англ. implementation — «осуществление, выполнение, практическая реализация») // Онлайн-словарь / Институт развития социально-экономических проектов и инициатив (IRSEPI). – URL: <https://irsepi.ru/glossary/implementaciya/> (дата обращения: 06.01.2026).

88. Венская конвенция о праве международных договоров : принята 23 мая 1969 г. // Организация Объединённых Наций. — Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/law_treaties.shtml (дата обращения: 06.01.2026).

89. Курносова Т. И. Понятие и способы имплементации норм международного права в национальное законодательство / Т. И. Курносова // Актуальные проблемы российского права. — 2015. — № 4 (53). — С. 203–209. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-i-sposoby-implementatsii-norm-mezhdunarodnogo-prava-v-natsionalnoe-zakonodatelstvo.pdf> (дата обращения: 06.01.2026).

90. Ануфриева Л. П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории / Л. П. Ануфриева. — Москва : Спарк, 2002. С 156-157.

91. «Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі тұжырымдама туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 30 мамырдағы № 577 Жарлығы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1300000577>. (жүгіну күні : 04.01.2026).

92. Телеуев Г.Б. Жаңартылатын энергия көздерін пайдалану мен дамытуды құқықтық қамтамасыз ету (Қазақстан Республикасы және шет мемлекеттердің заңдары мен тәжірибесін салыстырмалы талдау) [Электрондық ресурс] : философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін

дайындалған диссертация : 6D030100 – Құқықтану / Г. Б. Телеуев ; ғыл. кеңесшілер: Ә. Е. Бектурганов, К. Келли ; І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті. – Талдықорған, 2017. – Электрон. дерек көзі: <https://i.twirpx.link/file/3105228/> (қаралды: 21.02.2026).

93. Концепция инвестиционной политики Республики Казахстан до 2026 года : Постановление Правительства РК от 18 августа 2018 г. № 522. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000522> (дата обращения: 04.01.2026).

94. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2021 года № 996 «Об утверждении классификации (таксономии) “зелёных” проектов, подлежащих финансированию через “зелёные” облигации и “зелёные” кредиты». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000996> (дата обращения: 04.01.2026).

95. Энергия үнемдеу және энергия тиімділігін арттыру саласын дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы : Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000654> (қолданылған күні: 04.01.2026).

96. United Nations Economic Commission for Europe (UNECE). SDG 7 Roadmap for Kazakhstan: Пути энергетического перехода в рамках Повестки дня на период до 2030 года / UNECE. — Рус. версия. — Geneva: UNECE, 2025. — 1,68 MB. — URL: https://unece.org/sites/default/files/2025-04/SDG7%20Roadmap%20for%20Kazakhstan_Final_Rus.pdf.

97. Нукушева А.А. Климатическое право Казахстана: правовой анализ и пути совершенствования регулирования декарбонизации // Материальное и гражданское процессуальное право. — 2024. — № 1. — С. 205–220. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klimaticheskoe-pravo-kazahstana-pravovoy-analiz-i-puti-sovershenstvovaniya-regulirovaniya-dekarbonizatsii> (дата обращения: 21.02.2026).

98. Теория государства и права: учебник для вузов / В.К. Бабаев [и др.]; под редакцией В.К. Бабаева. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва: Изд-во Юрайт, 2022. – С. 72-85

99. Гетьман А. П. Организационно-правовой механизм охраны окружающей природной среды // Проблеми законності : збірник наукових праць. – Харків, 2014. – Вип. 125. – С. 119–128. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsionno-pravovoy-mehanizm-ohrany-okruzhayuschey-prirodnoy-sredy> (дата обращения: 01.03.2026).

100. Алембаев К.О. Понятие и структура механизма государственного управления // Вестник КАСУ. – 2009. – № 4. – С. 9–11. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://www.vestnik-kafu.info/journal/20/802/> (дата обращения: 01.02.2026).

101. Triyanti A., Du H., Hegger D.L.T., Driessen P.P.J., van Rijswijk H.F.M.W., Scown M., Gilissen H.K. Clarifying and strengthening the role of law and governance in climate scenario frameworks // Earth System Governance. – 2023. – Vol. 18. – Art. 100199. – DOI: 10.1016/j.esg.2023.100199. – URL:

<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2589811623000368> (дата обращения: 28.02.2026).

102. Пьянов Н. А. Государственное регулирование и его предмет // Научная статья по специальности «Право». – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennoe-regulirovanie-i-ego-predmet> (дата обращения: 01.02.2026).

103. Алексеев С. С. Теория государства и права : учебник для вузов / С. С. Алексеев, С. И. Архипов, Г. В. Игнatenко [и др.] ; отв. ред. В. Д. Перевалов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : НОРМА, 2005. – 484 с. – ISBN 5-89123-785-7. Стр. 16-17.

104. Lo C. W. H. Unpacking the complexity of environmental regulatory governance // Journal of Environmental Policy & Planning. – 2020. – Vol. 22, No. 4. – P. 1–15. – DOI: 10.1080/1523908X.2020.1767550.

105. Заболотнев Н. Н. Государственное регулирование охраны окружающей среды // Вестник Челябинского государственного университета. Серия: Экология и природопользование. – 2015. – № 21 (376). – С. 45–49. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennoe-regulirovanie-ohrany-okruzhayushchey-sredy> (дата обращения: 28.02.2026).

106. Киреенко А. П. Экологический вычет по налогу на доходы физических лиц как механизм компенсации ущерба здоровью населения / А. П. Киреенко, О. В. Батурина // Из вестия Иркутской государственной экономической академии (электронный журнал). – 2013. – № 2. – URL : <http://eizvestia.isea.ru/reader/artide.aspx?id=17289>.

107. Kalaganov B., Madiyarova A.S., Sartayeva K.R., Kim E.P., Apakhayev N., Buribayev Y.A. Legal Fundamentals of the Kazakhstan's Environmental International Cooperation: New Vectors of Legislative Reforms // Journal of Environmental Management and Tourism. – 2018. – Vol. IX, № 7(31). – P. 1525–1538. – DOI: 10.14505/jemt.v9.7(31).16.

108. Боголюбов С. А., Кичигин Н. В., Хлуденева Н. И. Законодательство об охране климата // Научные концепции развития российского законодательства : монография / В. Р. Авхадеев, Е. Г. Азарова, Л. В. Андриченко [и др.] ; под ред. Т. Я. Хабриевой, Ю. А. Тихомирова ; Ин-т законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Рос. Федерации. – 8-е изд., перераб. и доп. – Москва : Норма, 2024. – С. 612–617.

109. Указ Президента РФ от 26.10.2023 № 812 «Об утверждении Климатической доктрины Российской Федерации»: электрон. текст. — URL: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/407782529/> (дата обращения: 27.02.2026).

110. Мотрович И.Д., Шевырев Д.Н. Формы и методы деятельности органов государственной власти в теории административного права // Административное право и процесс. 2022. N 12.

111. Liubchych A., Savchuk O., Onishchenko O. Review of Legal Support of Climate Change Adaptation Mechanisms // Grassroots Journal of Environmental Law and Policy. – 2025. – April. – ISSN 2564-016X. – URL:

<https://grassrootsjournals.org/jelp/jelp05.01.11-liubchych-savchuk-onishchenko.pdf> (дата обращения: 01.03.2026).

112. Дубовик О. Л. Международно-правовое регулирование охраны климата: история, актуальные задачи и тенденции реализации // Модернизация законодательства Европейского союза об охране климата и энергосбережении: сб. науч. тр. / отв. ред. О. Л. Дубовик, Е. В. Алферова. — М., 2014. — С. 43–60. — [Электронный ресурс]. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodno-pravovoe-regulirovanie-ohrany-klimata-istoriya-aktualnye-zadachi-i-tendentsii-realizatsii-statya> (дата обращения: 01.03.2026).

113. Abdizhami A., Rustembekova D. The legal regulation of climate policy in the field of greenhouse gas emissions: global challenges and ways of adaptation of Kazakhstan // Bulletin of the Karaganda University. Law Series. — 2023. — № 4 (112). — P. 45–56. — DOI: 10.31489/2023L4/45-56.

114. Теория государства и права : учебник / отв. ред. В. Д. Перевалов. — М. : Норма, 2006. — С. 90. — URL: https://urss.ru/PDF/add_ru/192022-1.pdf (дата обращения: 04.03.2026).

115. Спиридонов Л. И. Теория государства и права : учебник. — М. : Проспект : Гардарика, 1996. — 300 с.

116. Сырых В. М. Теория государства и права : учебник. — М. : Юстицинформ, 2001. — С. 50.

117. Парасюк Е. А. Механизм государства: к исследованию понятия // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. — 2009. — № 2. — С. 176–182. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mehanizm-gosudarstva-k-issledovaniyu-ponyatiya> (дата обращения: 04.03.2026).

118. Stevens I.N. Constitutional and Administrative Law. — London: MacDonald and Evans, 1987. — 356 p.

119. Оксамытный В.В. Теория государства и права : учебник для вузов. — М. : ИМПЭ-ПАБЛИШ, 2004. — 563 с.

120. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства : учебник для вузов. — М. : Норма, 2004. — 552 с.

121. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. М.: Омега-Л., 2002. С. 183.

122. Бахрах Д.Н. Административное право России : учебник. — М. : Норма, 2012. — 342 с.

123. European Commission. Directorate-General for Climate Action : Responsibilities. — URL: https://commission.europa.eu/about/departments-and-executive-agencies/climate-action_en#responsibilities (дата обращения: 07.03.2026).

124. Federal Ministry for Economic Affairs and Climate Action. — URL: <https://www.bundeswirtschaftsministerium.de/Navigation/EN/Home/home.html> (дата обращения: 07.03.2026).

125. Environmental Protection Agency (EPA). Our Mission and What We Do. – URL: <https://www.epa.gov/aboutepa/our-mission-and-what-we-do> (дата обращения: 07.03.2026).

126. Department for Energy Security and Net Zero. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/department-for-energy-security-and-net-zero> (дата обращения: 08.03.2026).

127. Иванов С. А. Эффективность экологических мероприятий в Великобритании и ведущих континентальных странах Европы в условиях кризиса // Актуальные проблемы Европы. — 2014. — № 1. — С. 130–140. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/effektivnost-ekologicheskikh-meropriyatiy-v-velikobritanii-i-veduschih-kontinentalnyh-stranah-evropy-v-usloviya-krizisa.pdf> (дата обращения: 08.03.2026).

128. National Development and Reform Commission (NDRC). Main Functions // Official website of the National Development and Reform Commission of the People's Republic of China. URL: <https://en.ndrc.gov.cn/aboutndrc/mainfunctions/> (accessed: 08.03.2026).

129. Ministry of Ecology and Environment of the People's Republic of China. Mandates. URL: https://english.mee.gov.cn/About_MEE/Mandates/ (дата обращения: 08.03.2026).

130. Environment and Climate Change Canada. Values and ethics [Electronic resource] / Government of Canada. – Available at: <https://www.canada.ca/en/environment-climate-change/corporate/mandate/values-ethics.html> (accessed: 13.03.2026).

131. Electricity and Energy Sector Plan [Электронный ресурс] / Department of Climate Change, Energy, the Environment and Water, Australian Government. – Режим доступа: <https://www.dcceew.gov.au/climate-change/emissions-reduction/net-zero/electricity-and-energy-sector-plan> – Дата обращения: 13.03.2026.

132. Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігі. Министрлік туралы. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/about?lang=ru> (қаралған күні: 13.03.2026).

133. Омарова А.Т., Джазыкбаева Б.К., Орынбасарова Е.Д., Грело М.Ф. Модель экологического управления в Казахстане // Вестник Карагандинского университета. Серия «Экономика». 2018. № 3(91). С. 88–96. URL: <https://bbr.buketov.edu.kz/economy-vestnik/article/download/588/530/1032> (дата обращения: 07.03.2026).

134. Министерство Экологии и природных ресурсов Республики Казахстан. Департамент климатической политики [электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo> (ДАТА ОБРАЩЕНИЯ: 17.04.2026).

135. 2021 жылға арналған қоршаған ортаның жай-күйі және ҚР табиғи ресурстарын пайдалану туралы Ұлттық баяндама. <https://ecogosfond.kz/kz/orhusskaja-konvencija/dostup-k-jekologicheskoy->

[informacii/jekologijaly-zha-daj/r-orsha-an-ortany-zhaj-k-ji-turaly-ltty-bajandamalar/](#).

136. Kazakh President Proposes Key Actions to Tackle Climate Change at COP29 in Baku. <https://astanatimes.com/2024/11/kazakh-president-proposes-key-actions-to-tackle-climate-change-at-cop29-in-baku/>.

137. 2023 жылға арналған қоршаған ортаның жай-күйі және Қазақстан Республикасының табиғи ресурстарын пайдалану туралы Ұлттық баяндама. Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігі. <https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/documents/details/762991?lang=kk>.

138. Г.Р. Кошанова мен В.А. Мамаева. Математикалық модельдеу. Оқу құралы. Алматы «LP-Zhasulan» ЖК, 2021. 138 б.

139. Салыгин Е. Н. Моделирование в праве: проблемы и перспективы. Право. Журнал Высшей школы экономики, 2013. С. 13.

140. Алексеев П. В., Панин А. В. Философия. М.: Проспект, 2005. С. 376.

141. Арзамасов Ю. Г., Наконечный Я. Е. Мониторинг в правотворчестве: теория и методология. М., 2009.

142. Пәкістанда су тасқынынан 122 мың адам эвакуацияланды. <https://baq.kz/pakistanda-su-tasqynynan-122-myn-adam-evakuatsiyalandy-200020999/>.

143. Глобальные изменения климата: причины, масштабы и последствия для Казахстана. <https://aeok.kz/globalnye-izmeneniya-klimata-prichiny-masshtaby-i-posledstviya-dlya-kazahstana/>.

144. Экономические модели недооценивают ущерб от климата. Грядёт глобальный финансовый кризис? <https://ru.euronews.com/2026/02/06/economic-models-fail-to-capture-the-severity-of-climate-damages-is-a-global-financial-crisis>.

145. Боркова Е.А., Изусова М.Р., Гематдинова К.А. «Зеленые» инвестиции как фактор устойчивого развития экономики стран мира. Journal of creative Economy. №12. 2019 (December). ISSN 1994-6929. С. 2315-2326.

146. Weizsaecker, Ernst Ulrich and Wijkman, Anders. Come On! A Report to the Club of Rome. Springer Science; 2018.

147. А.А. Нургисаева, С.С.Таменова. Концептуальные основы «зеленой» экономики. Экономика: стратегия и практика, № 3 (15), 2020 г. / 183-194.

148. Д. Нұрмуханқызы. Особенности правового регулирования инвестиционной деятельности в области охраны окружающей среды и использования природных ресурсов в условиях перехода к «зеленой экономике». Вестник КазНУ. Серия юридическая. No2 (70). 2014. - С.222-227.

149. Т.И. Есполов, К.М. Тиреуов. «Зеленая» экономика – новый вектор устойчивого развития Казахстана. https://izdenister.kaznaru.edu.kz/files/parts/2013_2/2013_2_40.pdf.

150. Yerkinbayeva, L.; Teleuyev, G.; Kalymbek, B.; Nurmukhankyzy, D.; Kuderina, A. Legal regulation of kazakhstan's transition to the green economy.

Journal of Environmental Management and Tourism. 2021 | Journal article. DOI: [https://doi.org/10.14505/jemt.12.5\(53\).18](https://doi.org/10.14505/jemt.12.5(53).18).

151. Правовое регулирование сферы использования возобновляемых источников энергии в Республике – Подготовлено юридической фирмой Уайт энд Кейс., Нью-Йорк, 2013.

152. «Қазақстан-2050» Стратегиясы. Қазақстан Республикасы Премьер Министрінің ресми ақпараттық ресурсы. <https://primeminister.kz/gosprogrammy/strategiya-kazahstan-2050>.

153. Навстречу «зеленой» экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности. Обобщающий доклад для представителей властных структур. – ЮНЕП, 2011г.- с. 52.

154. Годовой отчет 2009-10. Министерство новых и возобновляемых источников энергии Индии, параграф 5.1.

155. Accelerated Depreciation for Environmental Investment (Depreciación acelerada para inversiones que reportan beneficios ambientales). ОЭСР-МЭА, База данных по изменениям климата.

156. Victor, D. The Politics of Fossil-Fuel Subsidies. IISD и GSI (2009), с. 2.

157. Алланазарова О., Нурыева А., Атабердиев Д. Климатическая экономика : как изменение климата влияет на глобальные и национальные экономики. Международный научный журнал «Инновационная наука». № 10-2-1 / 2024. С.45.

158. G. Teleuyev, A. Ozenbayeva, D. Nurmukhankyzy, E. Beisov, A. Sadykbekova, A. Zholdosheva. Legal Regulation of Renewable Energy Sources Usage. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues (Print ISSN: 1544-0036; Online ISSN: 1544-0044). <https://www.abacademies.org/articles/legal-regulation-of-renewable-energy-sources-usage-6820.html>.

159. Л.Қ. Еркінбаева, Ғ.Б. Телеуев. Қазақстан Республикасында баламалы энергетиканы қолдану мен дамытудағы мемлекеттік органдарының қызметін жетілдірудің құқықтық мәселелері. ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы. №4 (80). 2016 ж. 143-150.

160. Л.А. Попп, Т.З. Кудайбергенов. Қазақстанның отын-энергетикалық кешеніндегі тәуекелдерді басқарудың стратегиялары. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Экономика сериясы. №2 • 2025 ж. 9-25 беттер.

161. Устойчивое развитие в условиях меняющейся планеты. <https://www.iso.org/ru/climate-change/sustainable-development>.

162. Теличенко В.И. От принципов устойчивого развития к «зеленым» технологиям // Вестник МГСУ. – 2016. – № 11. – с. 5-6.

163. G. Teleuyev, L. Yerkinbayeva, A. Bekturganov. «Legal and Economic Problems of the Governmental Regulation of Renewable Energy Sources Usage and Development in the Republic of Kazakhstan». Journal of Advanced Research in Law and Economics, ASERS Publishing. 2016. vol. 7(6), pages 1518-1527.

164. G. Teleuyev, O. Akulich, M.A. Kadyrov, A.A. Ponomarev, E.L. Hasanov. Problems of Legal Regulation for Use and Development of Renewable

Energy Sources in the Republic of Kazakhstan. International Journal of Energy Economics and Policy, 2017, 7(5). ISSN: 2146-4553. P.P. 296-301.

165. Григораш О.В., Степура Ю.П., Сулейманов Р.А. Управление экономическими системами. - Краснодар: КубГАУ, 2012. – 272 с.

166. UNEP Adaptation Gap Report 2021. The gathering storm: Adapting to climate change in post-pandemic world // United Nations Environment Programme. Nairobi, UNEP. 2021. Pp. 46-47.

167. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). Пер.с англ. Евтеев С.А., Перелет Р.А., ред. М.: Изд-во «Прогресс»; 1988.

168. Перелет Р.А. Экологические аспекты цифровой экономики. Мир новой экономики. № 4/2018 г. С- 39-45. – URL. – <https://cyberleninka.ru/article/n/eko-logicheskie-aspekty-tsifrovoy-ekonomiki>.

169. А.К. Кукеев. Административно-правовое регулирование предотвращения изменения климата в Республике Казахстан. Образование и право. №6, 2024 г. 204-207 стр.

170. Петров И.В. Экономические последствия изменения климата // Экономика и экология. – 2021. – № 3.– С. 12–30.

171. Климов Н. А. Климатические изменения и продовольственная безопасность // Сельское хозяйство и экономика. – 2022. – № 5. – С. 22–40.

172. Всемирный банк. Изменение климата и глобальная экономика. – 2020. – С. 30–70.

173. Елюбаев Ж.С. Проблемы правового регулирования эмиссий в окружающую среду [Электронный ресурс] – Режим доступа : https://prg.kz/Document/?doc_id=37994949. (дата обращения: 29.08.2025).

174. Кузнецова, Н.В. Экологическое право: Учеб. пособие.- М.: Юриспруденция, 2000. - 181с.

175. А.С. Кошкинбаева, Л.Ч. Сыдыкова. Атмосфералық ауаны ластағаны үшін қылмыстық жауаптылық жөнінде. Қарағанды университетінің Хабаршысы. «Құқық» сериясы. № 1(93)/2019 ж. 89-97 беттер.

176. М.А. Вакула, Д.А. Добряков, Т.Ф. Минязева. Вопросы ответственности за загрязнение атмосферного воздуха по уголовному и административному законодательству Российской Федерации. Вестник Томского государственного университета. 2019. № 447. С. 222–231. DOI: 10.17223/15617793/447/27. 222-231 беттер.

177. Таубаева Р.А., Рыскулова А.Р., Сарсенбаева М.З. Атмосфералық ауаның ластануының халықтың жұқпалы емес аурушандық деңгейіне әсерін гигиеналық бағалау : әдебиеттік шолу. <file:///C:/Users/%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B0/Downloads/atmosferaly-auany-lastanuyny-haly-ty-zh-paly-emes-aurusha-dy-de-geyine-serin-gigienaly-ba-alau-debiyttik-sholu.pdf>.

178. «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. «Әділет»

Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>.

179. Т.Б. Жумагулов. Қазақстан Республикасындағы су қауіпсіздігін құқықтық қамтамасыз ету мәселелері. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация : 6D030100 – Құқықтану. - І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті. – Талдықорған : 2017.

180. David Grey, Claudia W. Sadoff. Sink or Swim? Water security for growth and development. Water Policy // Official Journal of the World Water Council, Volume 9, Number 6, 2007, pp. 545-557.

181. Мукашева А.А. Особенности административной ответственности за водные правонарушения // Вестник КазНУ.сер.юридическая. - 2009. - № 4. - С.144-149.

182. Мороз С.П. Горное право Республики Казахстан. – Алматы, 2004. – 212 с.

183. Miles K. R. Geology and underground water resources of the Adelaide Plains area. – Department of Mines, 1952. // <http://webofknowledge.com>.

184. Мукашева А.А. Теоретические и методологические проблемы водного права Республики Казахстан в современных условиях: Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. – Астана, 2010. – 267 с.

185. Водный кодекс Российской Федерации от 03.06.2006 N 74-ФЗ (ред. от 29.12.2025) (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.03.2026). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_60683/.

186. Выступление Министра охраны окружающей среды Республики Казахстан Нурлана Каппарова.// <http://newskaz.ru/regions>. – 8 февраля 2013.

187. Водный кодекс Республики Узбекистан (утвержден Законом Республики Узбекистан от 30 июля 2025 года № ЗРУ-1076). https://prg.kz/document/?doc_id=38582700.

188. Водный кодекс Украины от 6 июня 1995 года № 213/95-ВР (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.08.2025 г.). https://prg.kz/Document/?doc_id=30393479.

189. Алексеев Е.Е. Общая теория права. В 2-х п. Т. 1.- М., 1981. – С.267-277.

190. Жетписбаев Б.А. Административная ответственность в Республике Казахстан. - Алматы: Данекер, 2000 г. С.58.

191. Еренов А.Е., Мухитдинов Н.Б., Насырова Л.Р. и др. Эффективность природоохранительного законодательства: (на материалах Казахской ССР). - Алма-Ата: Наука, 1988. - С.102-103.

192. Бекишева С.Д. Экологическое право Республики Казахстан. – Караганда: Арко, 2009, С.240.

193. Адиханов Ф.Х. Юридическая ответственность за экологические правонарушения: Учебное пособие.- Барнаул. 1991.

194. Панова Е.А. Юридическая ответственность за нарушения водного законодательства в России: Автореф. дисс. канд.юрид. наук. – М., 2009.
195. Bekezhanov D.N., Akhmet G.B., Jumabayeva K.A. Theoretical and legislative aspects of the concept of climate protection // Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan. – 2023. – No. 2 (73). – P. 77–85. DOI: 10.52026/2788-5291_2023_73_2_77
196. Carbon Credits Glossary [Electronic resource]. – URL: <https://carboncredits.com/>.
197. Экология и статистика: какие данные можно считать показательными и почему [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.energyprom.kz/>.
198. Системы торговли выбросами и добровольный углеродный рынок: глобальный обзор и перспективы для Казахстана. — AIFC, февраль 2025// <https://aifc.kz/wp-content/uploads/2025/02/cistemy-torgovli-vybrosami-i-dobrovolnyj-uglerodnyj-rynok-globalnyj-obzor-i-perspektivy-dlya-kazahstana.pdf>.
199. Сравнительный анализ развития углеродных рынков Казахстана и Китая. 05.08.2025. <https://kisi.kz/ru/sravnitelnyj-analiz-razvitiya-uglerodnyh-rynkov-kazahstana-i-kitaya/>.
200. Progress Report of China’s National Carbon Market (2024). Ministry of Ecology and Environment of the People’s Republic of China, July 2024.
201. Д.М. Турекулова, У.Е. Шукеев, И.Н. Рюмкина, С.В. Рюмкин. «Углеродный рынок Казахстана : элемент стратегии экологической эффективности использования национальных ресурсов». Вестник Казахского университета экономики, финансов и международной торговли, 2023 – №4 (53). С. 284-294.
202. California Cap-and-Trade explained / Resources / Mongenstern, R.D.Adler D.M. — [электронный ресурс] URL: <https://www.resources.org/common-resources/california-cap-and-trade-explained> (қолжетімділік мерзімі : 5.11.2025).
203. Авдеева, А. И. Вариабельность современных определений понятия «углеродный рынок» в международной и национальной практике / А. И. Авдеева // Вестник евразийской науки. — 2025. — Т. 17. — № 5. — URL: <https://esj.today/PDF/68FAVN525.pdf>.
204. The Carbon Market, a Green Economy Growth Tool! // — [электронный ресурс] URL: https://www.environnement.gouv.qc.ca/changementsclimatiques/marche-carbone_en.asp (қаралу мерзімі : 5.11.2025).
205. Vietnam: New Decree on greenhouse gas reduction, ozone layer protection and carbon market development — Lexology // — [электронный ресурс] URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=843f8443-70c2-4f60-bed5-e8162cf8bb1e> (қаралу мерзімі : 2.11.2025).
206. ҚКП Орталық Комитетінің Бас кеңсесі мен Мемлекеттік кеңестің Бас кеңсесінің «Жасыл және төмен көміртекті трансформацияны ілгерілету және ұлттық көміртегі нарығын құруды күшейту туралы пікірлеріне»

түсіндірме. (қытай тілінде) [электронный ресурс] URL: https://www.gov.cn/zhengce/202508/content_7037763.htm (қаралу мерзімі обращения : 5.11.2025).

207. Рогинко, С.А. Климатические войны Трампа / С.А. Рогинко, С.Н. Сильвестров - DOI 10.26794/2220-6469-2025-19-3-17-26. // Мир новой экономики. — 2025. - Т. 19, № 3. — С. 17–26.

208. Обзор Российского углеродного рынка: потенциал роста / Керт, СИБУР. — М. 2025 — 32 с. — [электронный ресурс] URL: <https://kept.ru/news/obzor-rossiyskogo-uglerodnogo-rynka-potentsial-rosta/> (жүгіну күні : 5.11.2025).

209. Зеленая экономика и зеленые финансы: учебное пособие [Порфирьев Б.Н. и др.] / Под ред. акад. Б.Н. Порфирьева. -СПб.: Изд-во «МБИ», 2018. — 327 с.

210. «Climate change and right to food». Доклад ООН по правам человека. 2023 год. // <https://www.ohchr.org/en/climate-change/impact-climate-change-right-food>.

211. Веселова Д. Н. Климатическая политика Российской Федерации: законодательные и институциональные аспекты // Научный журнал «ДискурсПи». 2021. Т. 18. № 3. С. 96–111.

212. 2024 жылдағы Қазақстан Республикасының Табиғи ресурстарын пайдалану және қоршаған ортаның жай-күйі туралы ұлттық баяндама. <https://ecogofond.kz/kz/orhusskaja-konvencija/dostup-k-jekologicheskoi-informacii/jekologijaly-zha-daj/r-orsha-an-ortany-zhaj-k-ji-turaly-ltty-bajandamalar/>.

213. Қытай Халық Республикасы Мемлекеттік Кеңесінің он екінші бесжылдық жоспары кезіндегі парниктік газдар шығарындыларын бақылау жөніндегі жұмыс жоспарын бекіту туралы құжаты [Электронды ресурс] // Қытай Халық Республикасының Орталық үкіметі. - 13.01.2012. - Қолжетімділік режимі: https://www.gov.cn/zwgk/2012-01/13/content_2043645.htm. - Кіру күні: 10.09.2025 (қытай тілінде).

214. Си Цзиньпиннің БҰҰ Бас Ассамблеясының 75-сессиясындағы сөзі [Электронды ресурс] // Синьхуа. - 2025 жылғы 22 қыркүйек. - Кіру режимі: https://www.xinhuanet.com/politics/leaders/2020-09/22/c_1126527652.htm.

215. Климаттың өзгеруіне бейімделудің ұлттық стратегиясы [Электронды ресурс] // Қытай Халық Республикасының Экология және қоршаған ортаны қорғау министрлігі. — Қолжетімділік режимі: <https://www.mee.gov.cn/xxgk2018/xxgk/xxgk03/202206/W020220613636562919192.pdf>. — Қолжетімділік күні: 10.09.2025 (қытай тілінде).

216. К.Н. Макашева. Глобальные климатические изменения и экологическая безопасность: сравнительно-правовой анализ опыта России и Казахстана. Актуальные проблемы российского права. 2023. Т. 18. № 12 (157) декабрь. С. 178-186.

217. Экологическое право : учебник для вузов / С. А. Боголюбов [и др.] ; под ред. С. А. Боголюбова. 7-е изд., перераб. и доп. М. : Юрайт, 2023. 304 с.

218. Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года ООН // URL: <https://eec.eaeunion.org/news/zayavlenie-ob-ekonomicheskomo-sotrudnichestve-gosudarstv-chlenov-%20evrazijskogo-ekonomicheskogosoyuza-v-ramkah-klimaticheskoy-povestki/> (жүгіну мерзімі : 01.02.2026).

219. McDonald M. Discourses of Climate Security. Political geography. 2013. Vol. 33. No. 1. P. 42-51.

220. Levy M. A. Is the Environment a National Security Issue? // International Security. 1995. Vol. 20.No. 2. P. 35—62.

221. Жаворонкова Н. Г., Шпаковский Ю. Г. Эколого-правовое обеспечение климатической безопасности Российской Федерации : монография. М. : Проспект, 2022.

222. Пресс-релиз Форума зеленого роста // URL: <https://aifc.kz/ru/press-relizy/iv-forum-zelenogo-rosta.-novyerubezhi-esg-povestki-i-ustoichivogo-finansirovaniya-v-kazahstane/>.

223. «Жасыл» облигациялар мен «жасыл» кредиттер арқылы қаржыландыруға жататын «жасыл» жобалардың сыныптамасын (таксономиясын) бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 31 желтоқсандағы № 996 қаулысы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000996/history>.

224 З.Ф.Сафин., Е.В. Лунева., Т.В. Редникова. Охрана и использование природных ресурсов арктики : проблемы правового регулирования. Право и экология. Proceedings of the Institute of State and Law of the RAS. 2025. Volume 20. No. 1. С.260-290.

225. Распоряжение Правительства РФ от 29.10.2021 № 3052-р «Об утверждении Стратегии социально-экономического развития Российской Федерации с низким уровнем выбросов парниковых газов до 2050 года» // СЗ РФ. 2021. № 45. Ст. 7556.

226. Виноградова Е. В. Климатическая повестка в аспекте укрепления российского суверенитета / Е. В. Виноградова // Аграрное и земельное право. 2024. № 2. С. 56—59.

227. Указ Президента РФ от 26.10.2023 № 812 «Об утверждении Климатической доктрины Российской Федерации» // СЗ РФ. 2023. № 44. Ст. 7865.

228. Документ Госсовета КНР об издании национальной программы Китая по борьбе с изменением климата [Электронный ресурс] // Центральное правительство КНР. — 08.06.2007. — Режим доступа: https://www.gov.cn/zwgk/2007-06/08/content_641704.htm. — Дата доступа: 10.09.2025.

229. Беликова С. С., Беликов А. В. Восток и Запад: глобальные вызовы на пути достижения углеродной нейтральности // Управление. 2022. Т. 10. № 2. С. 5—13.

230. Ли Янь. Климаттың өзгеруі бойынша Қытай-Германия ынтымақтастығының мәртебесі және ұсыныстары / Ли Янь. - Бейжің:

Қытайдың экономикалық және сауда хабаршысы, 2014. - 15 б. (қытай тілінде).

231. Қытай-Германия ынтымақтастығының жетістіктері мен болашағы [Электронды ресурс] // Қытай Халық Республикасының Германиядағы елшілігі. - 2011 жылғы 23 маусым. - Қолжетімділік режимі: http://munich.china-consulate.gov.cn/zgzt/zgzfbps/201106/t20110623_3968614.htm. Қолжетімділік күні: 03.09.2025 (қытай тілінде).

232. 12th Sino-German Working Group Meeting on Environment and Climate [Electronic resource] // Climate Cooperation China. — 27.04.2023. — Mode of access: <https://climatecooperation.cn/climate/12th-sino-german-working-group-meeting-onenvironment-and-climate-2/>. — Date of access: 03.09.2025.

233. Қытай мен Германия арасындағы үкіметаралық консультациялардың екінші кезеңі туралы бірлескен мәлімдеме [Электронды ресурс] // Қытай Халық Республикасының Сыртқы істер министрлігі. - 2012 жылғы 30 тамыз. - Кіру режимі: https://www.mfa.gov.cn/web/ziliao_674904/1179_674909/201208/t20120830_7947396.shtml. (қытай тілінде). – Қолжетімділік режимі : 03.09.2025.

234. Қытай-Германия ынтымақтастығының іс-қимыл бағдарламасы [Электронды ресурс] // Қытай Халық Республикасының Германиядағы елшілігі. — Қолжетімділік режимі: <http://de.china-embassy.org/chn/zt/2014lkq/t1212296.htm>. — Кіру күні: 10.09.2025 (қытай тілінде).

235. Қытай мен Германия арасындағы үкіметаралық консультациялардың бесінші кезеңі туралы бірлескен мәлімдеме [Электронды ресурс] // ҚХР Орталық үкіметі. - 2018 жылғы 10 шілде. (қытай тілінде).- Қолжетімділік режимі: https://www.gov.cn/xinwen/2018-07/10/content_5305483.htm. - Кіру күні: 15.09.2025.

236. Ли Цян және канцлер Шольц Қытай-Германия үкіметтік консультацияларының жетінші кезеңінде тең төрағалық етеді [Электронды ресурс] // ҚХР Сыртқы істер министрлігі. - 2023 жылғы 21 маусым. - Қолжетімділік режимі: https://www.mfa.gov.cn/web/wjdt_674879/129.gjldrhd_674881/202306/t20230621_11101605.shtml. (қытай тілінде). - Кіру күні: 02.11.2025.

237. Strategy on China of the Government of the Federal Republic of Germany [Electronic resource] // Auswärtiges Amt. — Mode of access: <https://www.auswaertigesamt.de/blob/2608580/49d50fecc479304c3da2e2079c55e106/china-strategie-endata.pdf>. — Date of access: 13.11.2025.

238. Е. Кранина. Китайская стратегия адаптации к изменению климата до 2035 года. 24.06.2022. Институт Китая и современной Азии РАН.

239. Закон КНР об Энергетике (принято на 12-м заседании Постоянного комитета Всекитайского собрания народных представителей 14-го созыва 8

ноября 2024 года). 2024年11月8日第十四届全国人民代表大会常务委员会第十二次会议通过. https://www.nea.gov.cn/2024-11/09/c_1310787187.htm.

240. The Federal Climate Adaptation Act. <https://www.bundesumweltministerium.de/en/>.

241. Climate Adaptation Act – Everything can, little must. <https://difu.de/en/news/climate-adaptation-act-everything-can-little-must>. 09/19/2024.

242. Climate Action Programme 2030. <https://www.bundesregierung.de/breg-en/issues/climate-action/klimaschutzprogramm-2030-1674080>.

243. Regulation (EU) 2021/1119 of the European Parliament and of the Council of 30 June 2021 establishing the framework for achieving climate neutrality and amending Regulations (EC) No 401/2009 and (EU) 2018/1999 (European Climate Law). URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2021/1119/oj>.

244. Закон № 74 от 11 апреля 2024 года «О действиях в области климата». https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=143228&lang=ru.

245. Грузия стремится к 2050 году достичь статуса страны с нулевым балансом выбросов углерода. <https://ru.netgazeti.ge/45001/>.

246. Назарбаева, Д. А., & Сулейменов, Б. К. (2023). Институциональные и правовые барьеры климатической политики Казахстана. Астана: Институт экологической политики и устойчивого развития.

247. Akhmet G., Kozhantayeva Zh., Rzabay A., Omirali A., Stepanova D., Otcheskiy I. Problems of legal regulation of climate change in ensuring environmental safety // Revista Relações Internacionais do Mundo Atual. – 2024. – Vol. 3. – № 45. – P. 392–402. – DOI: 10.21902/Revrima.v3i45.7190.

248. Г. Монкаева, Ж. Наурызбаева, Г. Махмудова. Основные проблемы и перспективы развития климатического права на примере Казахстана. Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясы. Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет. No4 (95), 2025 ж. 215-224 беттер.

249. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 2022 жылғы 01 қыркүйек. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. <https://www.akorda.kz/kz/addresses>.

250. А.С. Молдағалиева. Жасанды интеллект және цифрландыру. «Заң» республикалық құқықтық, ғылыми-практикалық журнал. №10 2025ж. 25-276.

251. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы. Күші жойылды - Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 17 мамырдағы № 311 қаулысымен. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>.

252. Шерьязданова Г.Р. Цифровой Казахстан : роль электронных ИТК в современных условиях казахстанской действительности. Вестник КазНПУ имени Абая. Серия : социологические и политические науки. №71 № 3 (2020). DOI: 10.51889/2020-3.1728-8940.27. Электронный ресурс: <https://bulletin-socpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/135>.

253. В начале января 2021 года в Республике Казахстан утвержден новый Экологический кодекс. <https://eaisc.org/2021/01/10/%D0%B2-%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BB%D0%B5-%D1%8F%D0%BD%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8F-2021-%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0-%D0%B2-%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B5-%D0%BA%D0%B0%D0%B7/>.

254. А. Өзенбаева. Қазақстан Республикасындағы қоршаған ортаны цифрландыруды құқықтық реттеу. ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы. No4 (100). 2021 ж. 46-57 беттер.

255. А.С. Алихаджиева. Экология и цифровизация: современное состояние, достоинства и недостатки. Ученые записки Алтайского филиала Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации. 2025. №1 (26). С. 122-125.

256. Қазақстан Республикасының Цифрлық кодексі. 2026 жылғы 9 қаңтардағы № 255-VIII ҚРЗ. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2600000255>.

257. Казова З.М., Иванов З.А., Татаров Т.К., Шабатуков И. А., Шугушхов С.З. Цифровые экосистемы. Инновационная экономика: информация, аналитика, прогнозы 2024, № 2. – С. 123-129.

258. Zh. Bulkhairova, G. Zamaratskaia, A. Shoman.. Digital ecosystems in agricultural sector : principles of creation and possibilities. Agricultural policy: mechanism of implementation. № 1, 2025. P.P 38-48.

259. Айгаринова Г.Т., Нұрмуханқызы Д., Өзенбаева А.Т. Научные разработки в области правового регулирования цифровизации экологической информации // KAU Transactions NoIV (50). – 2020. – С. 6-13.

260. Еркінбаева Л.К., Калымбек Б. К вопросу о цифровизации экологической информации в Республике Казахстан // KAU Transactions NoIV (50). – 2020. – С. 34-38.

261. Попов А.А. Правовое регулирование экологической информации: Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – URL. – <https://www.dissercat.com/content/pravovoe-regulirovanie-ekologicheskoi-informatsii>.

262. Павлов И.Ю. Правовое обеспечение доступа к официальной информации: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – URL. – <http://www.dslib.net/admin-pravo/pravovoe-obespechenie-dostupa-k-oficialnoj-informa-cii.html>.

263. Жаворонкова Н.Г., Шпаковский Ю.Г. Цифровизация в сфере экологической безопасности: административно-правовые аспекты. <https://urfac.ru/?p=2371>.

264. Э.И. Лескина. BIG Data в области экологии : возможности и перспективы правового регулирования. С. 249-253. <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/293455/1/249-253.pdf>.

265. Jenna Tsui. Using Big Data Technology for Environmental Protection // <https://eponline.com/Articles/2020/03/25/Using-Big-Data-Technology-for-EnvironmentalProtection.aspx?Page=1> (жүгіну мерзімі 10.10.2025).

266. Can big data help protect the planet? // <https://www.unep.org/news-and-stories/story/canbig-data-help-protect-planet> (жүгіну мерзімі 10.10.2025).

267. Big data environmental protection // <https://techvidvan.com/tutorials/big-data-andenvironmental-protection/> жүгіну мерзімі : 10.10.2025.

268. Avgerinou, M., Bertoldi, P., Castellazzi, L., Avgerinou, M., Bertoldi, P., & Castellazzi, L. Trends in data centre energy consumption under the European code of conduct for data centre energy efficiency. *Energies*,10(10), 2017. <https://doi.org/10.3390/en10101470>.

269. William Boyd. Environmental Law, Big Data, and the Torrent of Singularities // *UCLA Law Review*. November 2, 2016. <https://www.uclalawreview.org/environmental-law-big-data-andthe-torrent-of-singularities/>.

270. Yuxia Cui et al., The Exposome: Embracing the Complexity for Discovery in Environmental Healt. *Envtl. Health Persp.* 2016. // <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/27479988/>.

271. А. Өзенбаева. Қазақстан Республикасындағы қоршаған ортаны цифрландыруды құқықтық реттеу. ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы. No4 (100). 2021 ж. 46-57 беттер.

272. Искусственный интеллект создает экологические проблемы. Что мы можем предпринять? <https://www.unep.org/ru/novosti-i-istorii/istoriya/iskusstvennyy-intellekt-sozdaet-ekologicheskie-problemy-chto-my-mozhem>.

273. Farah P.D., Giudice A.L. Climate Justice in the Anthropocene and its Relationship with Science and Technology: The Importance of Ethics of Responsibility // *Connecticut Law Review*. – Hartford, 2023. – Vol. 55, N 4. – P. 824.

274. Чуйков Р.Я., Чуйков Ю.С. Использование искусственного интеллекта и геоинформационных систем в изучении проблем глобальных изменений климата. (Обзор) // Астраханский вестник экологического образования. – 2023. – № 4 (76). – С. 97.

275. Иванова А.П. Роль искусственного интеллекта в решении проблемы изменения климата (Обзорная статья) // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература : ИАЖ. Сер. 4: Государство и право. – 2024. – № 1. – С. 180.

276. Ondashuly E. Digitalization of legal system of Kazakhstan on the example of judicial system // Journal of actual problems of jurisprudence. 2018, no. 88(4), pp. 48–52. URL: <https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/2066/2033> (accessed: 11.07.2025).

277. Ковалишин П.Ю., Никишин А.Ю., Харитонов М.С., Никитакос Н. Перспективы использования искусственного интеллекта в морских портах для борьбы с изменением климата // Материалы IX Международного Балтийского морского форума : в 6 т. – Калининград, 2021. – Т. 2. – С. 190.

278. Ziaja S. How algorithm-assisted decision making is influencing environmental law and climate adaptation // Ecology law quarterly. – Berkeley, 2021. – Vol. 48, N 3. – P. 914.

279. Чуйков Р.Я., Чуйков Ю.С. Использование искусственного интеллекта и геоинформационных систем в изучении проблем глобальных изменений климата. (Обзор) // Астраханский вестник экологического образования. – 2023. – № 4 (76). – С. 97.

280. Культелеев, С.Т. Практикум по экологическому праву РК / Ин-т междунар.права и междунар. бизнеса "Данекер".- Алматы: Данекер, 2001.- 107 с.

281. Ғ. Ахмет., Д.Н. Бекежанов, Г.К. Копбасарова. Климатты қорғау саласын цифрландырудағы құқықтық реттеу мәселелері. Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының Жаршысы. Ғылыми-құқықтық журнал. №4 (75)-2023 ж. 115-122 беттер.

282. Елюбаев Ж.С. Проблемы правового обеспечения государственной экологической политики в Казахстане - [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31149566. (дата обращения: 11.12.2025).

283. Габитов Р.Х. Теоретические проблемы правовой охраны атмосферы Земли в современных условиях: дис. ...докт.юрид.наук. – Москва. -2000. 391 с.

284. Бекишева С.Д. Охрана окружающей природной среды: понятие и взаимосвязь с обеспечением экологической безопасности.- Вестник КазНУ. Серия Юридическая. № 2 (50). 209. – С. 91-93.

**Қазақстан Республикасында климатты қорғау туралы заңының
жобасы**

Қазақстан Республикасында климатты қорғау туралы заңының жобасы

1-тарау. Жалпы ережелер

1-бап. Заңның реттеу аясы

2-бап. Заңның мақсаты

3-бап. Климатты қорғаудың мемлекеттің мақсаттары

4-бап. Климатты қорғаудың қағидалары

5-бап. Заңда қолданылатын негізгі ұғымдар

6-бап. Қазақстандағы климатты қорғау туралы заңнама жүйесі

2-тарау. Климатты қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу тетіктері

7-бап. Қазақстандағы Үкіметтің өкілеттігі

8-бап. Климатты қорғау саласындағы уәкілетті органның өкілеттігі

9-бап. Өзге орталық мемлекеттік органдардың өкілеттігі

10-бап. Жергілікті атқарушы органдардың өкілеттіктері

11-бап. Климатты қорғау мәселелері бойынша салараралық үйлестіру органы

3-тарау. Мемлекеттік климаттық жоспарлау жүйесі

12-бап. Мемлекеттік климаттық жоспарлау жүйесінің құжаттары

13-бап. Мемлекеттік климаттық саясатының мақсаты

14-бап. Климатты қорғау бойынша Қазақстан Республикасының ұлттық деңгейде анықталған үлесі

15-бап. Қазақстан Республикасының көміртек бюджетінің негіздері

16-бап. Секторалдық және өңірлік климаттық жоспарлар

17-бап. Климаттық талаптарды мемлекеттік жоспарлау жүйесіне енгізу

4-тарау. Климаттың өзгеруінің әсерлерін жеңілдетудің құқықтық механизмдері

18-бап. Парникті газдардың шығарындыларын азайту жөніндегі мемлекеттік шаралар

- 19-бап. Қазақстан Республикасында парникті газдарды сіңіруді арттыру
- 20-бап. Парникті газдардың шығарындылары мен сіңіруін мемлекеттік реттеу
- 21-бап. Көмірлік бірліктердің мемлекеттік тізілімі
- 22-бап. Климаттық жобалар
- 23-бап. Климаттық бағалау

5-тарау. Климаттың өзгеруіне бейімделу және климаттық төзімділік

- 24-бап. Климаттың өзгеруіне бейімделу жөніндегі мемлекеттік саясаттың қағидалары
- 25-бап. Климаттық тәуекелдер мен осалдықты бағалау
- 26-бап. Бейімделу шараларын жоспарлау және іске асыру
- 27-бап. Инфрақұрылым мен аумақтардың климаттық төзімділігі
- 6-тарау. Климатты қорғаудың экономикалық құралдары
- 28-бап. Климат саясатының экономикалық құралдары
- 29-бап. Климаттық қаржы
- 30-бап. Төмен көміртекті және климатқа төзімді дамуды ілгерілету
- 31-бап. Әділ ауысым

7-тарау. Ақпарат, ғылым және қоғамдық қатысу

- 32-бап. Ұлттық климаттық ақпараттық жүйе
- 33-бап. Мониторинг, есеп беру және тексеру
- 34-бап. Климатты қорғауға ғылыми және сараптамалық қолдау
- 35-бап. Ақпаратқа қолжетімділік және қоғамдық қатысу
- 36-бап. Климаттық білім беру және хабардарлықты арттыру
- 37-бап. Қорытынды және өтпелі ережелер